ఉదబిందువులు

జి. వి. కృష్ణరావు

భావతరంగిణి

మొదటి ముద్రణము
మార్చి, 1964

అయిదు రూపాయలు

ప్రతులకు—
అన్నపూర్ణ పబ్లిషర్సు,
ఏలూరు రోడ్డు, విజయవాడ-2.

జ్యోతి ప్రెస్, తెనాలి.

విషయసూచిక

బాలమేఘము

ఏంటి మేడలోపలివారు కంటగూర్కి-
నట్లు కనరాదు రేయి రేయంత ఒకటె
మూల్గొకటె యేడ్పొకటె పెదబొబ్బ వారి
పాప కేదొ కడుపునొప్పి వచ్చెనోటు.

బల్లిదపు గొండ తెలి నీలిపాగ జుట్టు
కొనియె పెనుమొపు తలకెత్తుకొనునొ కాక
గరువమై జెట్టితో చేయి కలుపునేమొ
ఈ దురుసుచేత తగునె? వారింపవమ్మ!

ఆకతాయమై మొయిలు పారాడిపోయి
యేదియొ మ్రింగ లేకున్న నిట్టులేల
బొళుకు బొళుకున తా వెళ్ళ బోసికొనును?
వచ్చె కాలుసేతులు దీని వదలరాదు.

కట్టివైచిరి కాబోలు పట్టి కొండ
కొమ్ములకు మత్తదంతావళమ్ము లవిగొ
ఘీంకరించుచున్నవి చెవుల్ గింగురనగ
కడుపులో చుఱ్ఱుమనెనేమొ విడిచిపుత్తు.

విచ్చుకత్తులాడును వినువీథిలోన
మొదలుపెట్టిరి కాబోలు బొమ్మలాట
రామ రావణ యుద్ధమ్మొ కామితమ్ము
భారత రణమ్మొ నేత్రపర్వముగ గాంతు.

కావురులుగ్రమ్మె దిక్కులేకమ్ముగాగ
చిచ్చువెట్టిరి గగనాన ముచ్చులెవరొ
నీటి బిందియ లందిమ్ము నెగడులెగసి
యగడు సేయకమున్న చల్లార్పవలయు.

కొదమపొట్టేళ్ల రేచి ఢీకొల్పి రెవరొ
పెఠిలు పెఠిలున తాకులు వినగనయ్యె
తలలు వ్రస్సె కాబోలు రక్తమ్ము పడియ
గట్టె చూడుమా పడమటి కనుమలందు.

కడగి యెటగన్న ఒక్క-రిక్కయును గాన
బడదు సుడిగాలి వానకు జడిసిపోయి
తల్లి వెనుకమాటున కేగి దాగికొనెనొ
ఇంత పిరికివారెట్లు మిన్నెక్కినారు?

వేనితో గాలి పందెమ్ము వేసెనొక్కొ
వ్రేళ్ళతో గూడ వ్రాకులు పెళ్ళగించు
కొనుచు దూకె అంధనృపతి కొడుకు తొడలు
నురుము గొట్టిన భీముండు చుట్టమేమొ?

వింతవిల్లెవ్వడే యెక్కు పెట్టినాడు
క్ష్యమేమొ తాగోరు ఫలమ్ము లేమొ
న్యవేదండ తండ మవధ్యమనుచు
దువడా యేమి యీపాటి చక్కనయ్య!

గుండె లీ వెంతగ నవియగొట్టుకొన్న
మండి చావదు మనప్రొయ్యి మొండికెత్తి
ముమ్మరమ్ము లీ క్రొంబొగల్ పుడమిగ్రమ్మి
యుద్గమింప ఏ రాకాసి యూదెనమ్మ?

ధరణి ధరములు తమ బాహు దండములను
వైచుకొన్న జరీకండువాలు గనుము
వెదకి వెదకి యే యంగళ్ల విలిచికొనెనో
అట్టి దొకటున్న తలపాగ చుట్టుకొననె?

మింటగోరాడు నవనీల మేఘములకు
పుడమిపై నెట్లొ కాలమ్ము పుచ్చునీకు
ఏటి సంగాత మిదివట్టి నీటివ్రాత
వారి గర్జలు నీకేల బర్హిరాజ!

క్రూర ముష్టి మూర్ధమ్మున గ్రుద్దినట్లు
కొంప లెన్నియో గాలికి కూలబడియె
చెక్కు–చెదరలే దీతాకు చివర పిచ్చు
కమ్మ గట్టిన తూగు టుయ్యాలమేడ.

—అక్టోబరు, 1963

ప్రౌఢమేఘము

శబర సీమంతినీ కబరికా గండూష
రసముల దేహ విభ్రమము లెనసి
ప్రౌఢాంగనా రోష లీఢారుణాపాంగ
రోచిస్సమూహమ్ము దోచి దాచి
రంభోపగూహన ప్రారంభదశముఖో
ద్భూత మారుత సముద్యోగమంది
దాక్షాయణీ తనుత్యాగ వార్తాత్త
కాకోలకంఠ హుంకార మొరసి

దారుణ నిదాఘ దైత్యదందహ్యమాన
దశదిశీ దైన్య తీవ్రతా దర్శనమున
క్రోధ ఘూర్ణిత కాయమై క్రూరగతుల
పంబి యంభోద మెత్తె గ్రీష్మంబుపైని.

నవ నీలోత్పల కాంతులన్ మెసవి, వింధ్యప్రాంత మత్తేభ గా
రవముల్ దూలిచి, యంజనాద్రిగత గర్వమ్ముల్ విదారించి, గ
ర్భవతీ పీన కుచాగ్ర నీలిమల సంపత్తిన్ విభాషించి, ప
ర్వ వియద్భాగమునన్ ఘనాఘనము లుద్వేగోగ్ర ఘోషంబులై.

ఆశాభాల విశీర్ణ కుంతలములై యద్రీంద్రసీమన్ హృషీ
కేశస్వామి కరమ్ములై పుడమికోర్కెల్ దీర్చు దైవమ్ములై
వ్యాశోషితకృత నిమ్నగావళికి నవ్యశ్రీనిధానమ్ములై
వేశంతోపశమమ్ములై వెలసె ప్రావృట్కాల శీలాబ్దముల్.

ఆత్మాగమామోదులౌ మయూరములకు
            నాట్యక్రియావర్తనమ్ము నేర్పి
స్వాగత వ్యాహార పంక్తి వేమరు జెప్పు
            భేకలోకము గృపావృష్టి మనిచి
నిశ్శేష శోషిత నిర్ఝరీ కన్యకు
            జీవదానమ్ముతో చిందుగరపి
తపనపీడిత భూతధాత్రీ మహాదేవి
            కంతః పరీతాప మపనయించి.

ప్రార్థ్య పాలనమ్మొన గూర్చె ప్రభుత నెరపి
గ్రీష్మగర్వ నిర్వాపణ క్రీడ నాత్త
కఠిన హుంకార ముఖర దిక్కందరుండు
కాలకంఠ కంఠశ్యామ కంధరుండు.

తప్తకాంచన చంచలద్దండ విహత
మైన దర్ప దర్పిత పటహమ్మువోలె
ప్రబల నీరంధ్ర నవవారివాహచయము
మ్రోసె తరుణాద్రి హృదయముల్ బూరటిలగ.

కాలవిభేదబోధ కళికా పరిగూహన కర్బురాంబరా
వేలములై సముచ్ఛ్వాసన వీచివికంపిత గండమండలో
త్కూల నవోద బిందులయి ఘూర్ణముఖాంతరలీన తారకా
జాలములై వికుంథన విసర్పములై పొలిచెన్ దిశావళుల్.

ఉపబిందువులు

గగన మత్తకాశిని నిజకైశ్యమందు
చెరువుకొన్నట్టి సంపెంగ చెండ్లువోలె
కాళికెత్తిన మణిదీప గణములట్లు
వలయితాకృతి శంపలు పరిఢవిల్లె.

ఉభయతటమ్ములం గెడపి యుద్ధతరాగ ఝరీవిలంఘున
ప్రభవములై యుదగ్ర వినిపాతములై యఘుజీవనమ్ములై
రభస పరీత వక్రగతిరాజిత సంగతులై తరంగిణీ
విభు గలయంగ నిమ్నగలు వేతరలెన్ గులటాపథమ్ములన్.

వారిధరము ధారా పరిష్వంగమొసగి
గారవించిన గాబోలు గండశిలలు
పులకరింతల హరితశైవలము దాల్చి
ప్రణయమొలికించె స్వాధీనపతికలట్లు.

పరువమ్ము గడచన్న బసవన్న కంఠాన
పెనురంకె పొంకమ్ము బిగువు దోచె
పాథోధరము మాడ్కి యూధమ్ముచేపిన
మొదవు చన్నుల పయఃపూర మురలె
పాలాశరుచిర శాద్వలము గన్గొన్న యా
లేగ కాళ్ళుల జౌకళింత లెసగె
సలిల ధారాపాత సరళమ్ములై కర్ష
కుని చూపులొరసి దుక్కులను వ్రాలె

లోక మెరుగని కన్యకాలోకనముల
చిలిపి తేనవ్వు దళుకులు తొలకరించె
ప్రచుర జీవానుగతికమ్ము వర్షఋతువు
నేల నాల్గుదిక్కులలమి యేలునపుడు.

అద్వైత రసభావ విద్వాంసుడగు మన్మ
ధుని ధనుఃఖండమ్ము కనుపుదేలె
కరకు టీదరగాలి పరువుతో దరుణకో
టరముల ఫూత్కారభరము రేగె
పార్వతీ పరమేశ భావమ్ము భజియించి
రాత్రిందివము లేక గాత్రమయ్యె
ఆకాశ పర్యంకమటు వర్షధర కేళి
సలిలాశయమ్ము లావిలములయ్యె.

శ్వాసరోగికింబోలె శార్వరులు విప్ర
యుక్తహృదికి దుర్వార దుర్భుక్తులయ్యె
కర్దమ విదూషితమ్మగు గ్రామములకు
స్వైరసంచార కేళికి వైరమయ్యె.

ఆసారంబుల దోగి కేతకి పరాగాలేపముల్ పూసి నా
నాసూనానన చుంబన క్రియల నానందించి గోవత్స లీ
లా సాదృశ్యవిలంఘుమై పవనముల్ సయ్యాటలం దేలగా
నాసూయంబుగ జూచె యౌవత మధిజ్యానంగ కోదండమై.

ఉత్పల నీలమున్నత పయోధరమాలిక యుత్తరిం బుర
స్తాత్పరిపుష్యమాణ హరిచాప నిరూపిత రక్షతో సవి
ద్యుత్పరిదీపనాఢ్యమున యుక్తసమీర సహాయమై, స్పృహా
తత్పరచిత్తమై కదలె దర్పకఘోషము వెంబడింపగన్.

హరితసూచికా గ్రియము ముత్యమ్మువోలె
నవతృణాగ్రస్థితమ్మై తనర్చు వార్షి
కాంబుకణము సేవించె నొయ్యార మొలుక
గళము సారించుచున్ నీలకంఠవిభుడు.

కాదాచిత్కముగా మే
ఘోదరములు వాసి తోచు నుడుపతిదరబిం
బోదయములు యువజన లో
కాదరములు వొందె భావనాస్పదమగుచున్.

అపుడె తానమాడిన తరుణాంగి కేశ
పాశముననుండి దిగజారుపగిది సాంద్ర
నీలమేఘ జాలమునుండి నీటిబొట్లు
తరలె పృథ్వీధరమ్ము నితంబసీమ.

అరిమెడి యురుములు తరిమెడి
మెరపులునై వానకారుమిన్నులు దొనగా
గురియం గడు దత్తరమున
బరచెన్ వాగులు సముద్రుబాహుల జేరన్.

జగములతాపముల్ దొలప చల్లని దైవము వచ్చెనంచు నెం
తగ గొనియాడి మ్రొక్కిరి జనమ్ములు దాని ఫలమ్ము లేమి దుం
డగములు? వృక్షపాత వికటమ్ముగ దోటలు నిర్గతచ్ఛద
మ్ముగ గుటులున్, బరిప్లవన పూరముగా బొలముల్ శపించెడిన్.

అవలించి యెంత గదిమిన కదలని బసవన్న తెరగుగన్గొని నీకుం
బొదవెనె బాడవ దమ్ముల చదువులు చెప్పుమంచు కాపుజవరాలడిగెన్.

అవిరళ జలధారా ర
జ్జువులం బిగియంగబట్టి క్షోణీవలయం
బు విహాయసమున జేర్పగ
ప్రవిహితమతియార్చె నంబువాహము పెలుచన్.

శక్రచాపకోటీ భిన్న జఠర మగుచు
క్రూరకాలాభ్ర మహిషమ్ము ఘోషవెట్టె
క్రీలి వ్రేలాడు నద్దాని ప్రేవులట్లు
వెలసె సౌదామినులు హరిద్వ్యోఘులందు.

—అక్టోబరు, 1963

నివేదనము

పుట్టిను పోకనాఁడు కొండొకవిబోధము విత్తితి పీ హృదంతర
మ్మున; నది కాలకంధర సమృద్ధతి గర్జిలినన్ విషోగ్ర వ
ర్షణ మొనరించినన్ నిలిచి చల్లఁగ సారము సంగ్రహించి యీ
దినమున కిట్లు పొల్చినది దృష్టి మరల్చుచు బోధి వృక్షమై.

"అంతేవాసి మదీయుఁ డిప్పటికి నింతైనాఁడుగా!" యంచు నీ
స్వాంతంబందునఁ బొంగిపోయెదవా? ఛీ! చార్వాక హేవాకినీ
సంతానాంతర చారణుం డితఁడు సంశాసింప దుర్దాంత వే
దాంతుం డైనను నెవ్వఁ డోపఁ"డని చింతాక్రాంతిఁ దాపింతువో?

తెలియను గొంచె మేని గురుదేవుల చిత్తము; చిత్తశుద్ధితోఁ
దెలిపెద నొక్క మాట: నలుదిక్కులు నింపి తలంపుఁ గాగడా
వెలుఁగులు, గానిపించిన నవీన శివార్థము, భద్ర ముద్రణా
కలిత, మిదంత నార్దన విఘాతము దెచ్చితిఁ గాన్క వెట్టఁగన్.

"ఏరా, కారులు ప్రేలె దేమిటికి? మున్ని వాద మేనాఁడో తూ
ర్పారం బట్టరో యక్షపాద మునులున్, వాత్స్యాయనుల్, వార్త్తిక
ప్రారంభుల్, మఱి బాదరాయణులు, భాష్యార్థ ప్రణేతల్, త్రయీ
సారగ్రాహులు జైమినీయులు, మహా శైవాగమ స్థాపకుల్.

"ప్రాప్త సమాధి యైన యొక వాదము నాస్తిక మిట్లు తెచ్చి సం
తప్తము భూత ధాత్రికి ఘనాఘన మియ్యది యందువే? మహో
గోప్తవు వప్తవున్, సుజన కోటి తపః ఫల సంభవుండ, విం
కాప్తులు వేఱుగాఁ గలరె? యాగమముల్ మఱి వ్యర్థ బోధముల్!"

అనుచుం జివ్వున మీఱ లవ్వలి మొగంబై నిల్చు రూపంబు భా
వనలోనం గనుఁగొందు; ఱిచ్చ వడి లిప్తల్గొన్ని యెట్లో గమిం
తు; నహో స్వప్న జగ ద్విలోకిత మహా దుష్టార్థ సంజాత కం
పన మాత్రం బని నాకు నేనుగ సమాశ్వాసంబు ప్రాపించెదన్.

వాద శంఖము నొత్తి వాత్స్యాయనుఁడు శూన్య
వాదమ్ము నేరీతి నూఁదివైచె?
యుక్తి వాగుర లొడ్డి యుద్యోతకారుం డ
జాత వాదము నెట్లు జజ్జరించె?
చండ వాగ్దండంబు జళిపించి భట్టార
కుం డెట్లు శూన్యమ్ము కొమ్ముడులిచె?
గిరిలోన దుముక శంకించి శంకరుఁ డెట్లు
మాధ్యమకమ్ము సంభ్రాంతపఱిచె?
ప్రాప్త సర్వ సమగ్ర శాస్త్రార్థ రాశి
తాను గ్రహియింపఁడేమి సత్యమ్ము నింత?
విశ్వ కల్యాణ విరచనా విహిత బుద్ధి
మూఢ వాద లోభమునఁ దా మునుఁగు నేమి?

ఏవం విధ సంభావన
గావింపఁగ నైన హృదయకర్ణిక శాంతి
శ్రీ వాసించును; గ్రమ్మఱ
వ్యావర్తన మందు నర్త కాంగన పోలెన్.

తాదృక్కల్ప వికల్పనా కలిత సంత్రాసోద్ధు రోక్షుంబులన్
యోధారంభుల మూదలించి, విపులోద్యోగంబుతో శాంతికిం
బాదుల్వెట్టి, యధీత శాస్త్ర నిధి, కామ్నా యోక్తి సంచారికిన్,
వేధోమూర్తికి విన్నవింతు నతినై నృత్యన్ని జాథ్థుండనై.

వ్యాసుల పేరు సెప్పి గురుపాదులుగా వినుతించి యున్న స
న్న్యాసులు భాష్య కారులు యథామతి తత్త్వముఁ జిత్రచిత్ర వి
న్యాసము సేయరేమి ? మహితాత్ములు వారికి శిష్యతా విని
ష్కాసన మాచరించెనోకో సాత్యవతేయుఁడు సన్మహాత్ముఁడై ?

ఇది రమ్య, మిది యరమ్యం,
బిది ధర్మ్యం, బిది యధర్మ్య మిది యుచ్చం, బీ
యది నీచం బను తలఁపునఁ
బదరక గ్రహియించు లోక బాంధవుఁ డర్థిన్.

అది యటు లుండనిండు, భవ జార్తి విధూనన జీవ రోవన
ప్రదర విబోధితుల్ వర కృపాపరతంత్రులు నిత్య సత్య స
త్పద హిత బుద్ధులై బుధులు వ్రాసిరి చూపిరి శాస్త్ర మర్థమున్;
సదయత వాని నెల్ల వెదఁజల్లిరి లోకములం గృతార్థులై.

తాదృశ శేముషీ ఘనుల ధన్యతముండు గలండు శూన్యతా
వాదన బోధ పుష్కలుఁడు, భ్రాంత జగజ్జన జాల జీవన
శ్రీదుఁడు తత్త్వ విత్తరుణ శీత మయూఖుఁడు, భేద వాద ని
ర్భేదన భద్ర కుంజరుఁడు విస్మయ కారణ కార్య ధుర్యుఁడై.

దుర్జయ దర్శన గ్రథన ధూర్వహన ప్రథితుండు వాఁడు నా
గార్జున నామధేయుఁడు, ప్రకంపిత రూఢ విమూఢ శాస్త్ర చిం
తార్జనుఁ, డాంధ్ర దేశ సుకృతార్జిత నిర్జర నిర్ఝరమ్ముఁ; త
త్తర్జన భర్జనల్ మొరసె తద్ధిమిత ధ్వని కాల భూములన్.

చెదరెన్ మూఢ విపక్ష పక్షములు, విచ్చెం జాత్యహంకార దు
ర్మద మోహమ్ములు, వ్రస్సెఁ బ్రాక్తన విచార ప్రక్రియా సేతువుల్,
ప్రిదిలెన్ శాశ్వత వాద బోధన మరాళీ స్వైర సంచార స
మ్మదముల్, భేదిలెఁ బూర్వ దర్శనసమామ్నాతార్థ హృత్కోశముల్.

సత్యము సూపి చెప్పి భవ జాతము ప్రోవఁగఁ గొన్న వైదిక్కా
దిత్యులు శోచ్యులై యపవదించిరి గర్వపుఁ బిల్కు లొత్తు పాం
డిత్యముతోడ నాస్తికపు డిండిమ భట్టని వాని; నాత్మ సా
హిత్యము లంత కోరి హరియించిరి తత్కృతి కర్మ భూమిలోన్.

తీవ్ర కిరణమాఁ గాక యాదిత్య తేజ
మడరి హరియించు నేమి నీహార గిరుల?
పూజ్య తన్నగ భాగమ్ము భోట భూమి,
అందు నిల్చె నాగార్జు నాహ్వాయుని కృతులు.

అట్లధివసించి నాకు సంప్రాప్త మైన
వానిలో నొక్క కృతి నాంధ్ర భాష వ్రాసి
నాఁడ నా బుద్ధి కెక్కు చందంబు నెఱపి
విశ్వ కళ్యాణ పథము రూపించుకొఱకు.

ఈ విధమైన సచ్చరిత మీ కృతి; దీనిని స్వీకరింపఁగా
నీవె మహార్హుఁడవు; వది యెట్లన దర్శన షట్క మాంధ్ర భా
షా వినిసృష్ట మయ్యె విలసద్భవదీయ నిరాగ శేముషీ
ప్రావృష లక్ష్మి; దేవ, కవి బాంధవ, దీనిఁ బరిగ్రహింపవే!

—నవంబరు, 1958

మాధ్యమకవింశతి

మూలము: నాగార్జునులు

పలుకునకు నందకున్నఁ దత్త్వంబు పరమ
కరుణతోఁ జూపినట్టి ప్రజ్ఞాననిధికి
ధూతరాగోత్తమునకు బుద్ధున కచింత్య
శక్తి కర్పింతు నిదె నమస్కారశతము.

పారమార్థికదృష్టి నుత్పత్తి లేదు,
లేదు విలయమ్ము, గగనమ్ము లీలవాఁడు
బుద్ధదేవుండు, మఱి యట్టిపోల్కి నొప్పు
సత్త్వములు గూడ నేకలక్షణము లగుచు.

ఉభయతటమందు జాతి యయుక్త మగును,
ప్రత్యయోద్భూతి సంస్కృతార్థనికరమ్ము,
సర్వమెఱిఁగికొనినవాని జ్ఞానదృష్టి
యందుఁ దత్త్వమ్ము శూన్యమ్మ యగుచుఁ దోఁచు.

భావములు సర్వమును స్వభావమ్ముచేతఁ
బ్రతిమ లట్టివ యంచుఁ జెప్పంగఁబడియె,
అమలములును శాంతస్వభావాద్వయములు
అల తథాతయు నొప్పు తుల్యంబు లగుచు.

తత్త్వజిజ్ఞాసచేతఁ బృథగ్జనుం డ
నాత్మయం దాత్మ కల్పించె నట్టి కల్ప
నముల సుమ్ము సౌఖ్యమ్ము దుఃఖము నుపేక్ష
క్లేశ మపవర్గ మనఁగ నిష్కృష్టదృష్టి.

చటులసంసారగతమైన షడ్గతులును,
సుగతియందలి నిర్వేలసుఖము, ఘోర
నరకమందలి భయదదుర్భరశుచమ్ము
తత్త్వదృష్టికి నెచ్చోటఁ దారసిలవు.

అశుభకర్మాళిచే జరావ్యాధిమరణ
శోకము లనివార్యమ్ములు సోఁకు, శుభము
లైనకర్మతతులచే శుభార్థసిద్ధి
కలుగు నని నిశ్చితంబుగాఁ దెలుపఁబడియె.

ప్రబలభయదమ్ము యక్షరూపమ్ము వ్రాసి
యరసి చిత్రకారుఁడు తానె యడలునట్లు
ఆత్మకల్పితసంసారమందు బోధ
విరహితుండు సమ్మోహియై విహ్వలించు.

తప్పటడుగుల నడయాడు దారకుండు
కడచి కుటిలకూపగతపంకమునఁ గూలు
నట్లు సత్త్వవార మ్ముద్గమాక్షమమ్ము
కల్పనాపంకమున నిమగ్నత్వ మందు.

భావదర్శనంబువలన నభావమ్ము
నందు దుఃఖ మొదవు, నట్టిజ్ఞాన
విషయకల్పనోగ్రవిషవహ్నిపీడ్యమా
నమ్ము సర్వసత్త్వసముదయమ్ము.

శరణరహితమ్ము నద్దాని నరసి యతివ
యార్ద్రచేతస్కుఁ డగుచు సత్త్వావళి కుప
కార మర్థించి విజ్ఞానఘనవిశిష్టుఁ
డెపుడు బోధిచర్య సమాచరింప వలయు.

దానసంభారములు కూర్చి జ్ఞానఘన మ
నుత్తరము పొంది కాల్పనికోగ్రబంధ
నమ్మునుండి పూర్ణవిమోచనమ్ము వడసి
యిద్ధలోకబాంధవుఁ డైన బుద్ధుఁ డగును.

ఈ ప్రతీత్యసముత్పాదదృష్టితోడ
నెవఁడు భూతార్థ మెల్ల దర్శించు వాఁడు
కాంచుచున్నాఁడు సుమ్మీజగమ్ము శూన్య
మనుచు నాదిమధ్యాంతసంత్యక్త మనుచు.

చకితసంసారనిర్వాణచక్రయుగము
దృష్టిమాత్రాన సిద్ధ మై తిరుగు నంతె,
తత్త్వ మెన్నంగ నాది శాంతమ్ము, నిర్వి
కారము, నిరంజనము, సుప్రకాశ మగును.

తనదు కలయందుఁ గన్నయర్థమ్ము మేలు
కాంచియున్నట్టి దశయందుఁ గానఁబడని
పోల్కి మోహాంధకారప్రబుద్ధమతికిఁ
దోఁచఁబోవ దీ సంసారగోచరమ్ము.

సంస్కృతం బెల్ల మాయానుజాత మగుట
కేవలమ్ము మాయావలోకితమ యగును,
అంతె కాని భావమ్ము రవ్వంత లేదు
ధర్మత యిదియెగా యెల్ల ధర్మములకు.

జాతిమంతమ్ము స్వయముగా జనన మంద
లేదు, జాతి లోకవికల్పనోదయంబు,
సత్వజాలమ్మును వికల్పజాత మగును,
కాన ద్వైతభావమ్ము యుక్తమ్ము గాదు.

మాయ గల్గిన దై చిత్రమాత్ర మగుచు
నీ సమస్తప్రపంచమ్ము నెసఁగుచుండు,
దానిచే శుభాశుభకర్మతతియుఁ బొడము,
దానిచే శుభాశుభము లుద్భవము పొందు.

చిత్తచక్రనిరోధంబుచేత సర్వ
ధర్మసంఘాతములు నిరుద్ధంబు లగును,
దానిచే ధర్మములు ననాత్మంబు లగును,
దానిచేత నే యవ్వి శుద్ధంబు లగును.

నిఃస్వభావమ్ము యగు భావనికరమందు
శ్లిష్టనిత్యాత్మ సుఖసంజ్ఞచేత రాగ
మోహతామిస్రసంఛన్న మూఢజనుని
పీచి ఘోరభవాంభోధి భీతి గుడుపు.

కల్పనాజలపూర్ణసాగర మగాధ
మపార సంసార మిది; మహాయానసమధి
రోహణక్రియ కా దని త్రోచి వైచి
యెవఁడు దీని పారము గమియింపఁ గలఁడు?

—నవంబరు, 1956

కవిరాజు

వాణీనూపురమ్ము కింకిణీ మధుర నిక్వాణంబు సంపన్నమై
బోణీ కొట్టిన నీ పురాణరచనాపూర్వార్థసంపత్తికిన్
బాణాకత్తులు లేచియాడినవి విశ్వంబెల్ల కంపింప; నీ
బాణీ కింకెదు రేదిలేదు గదరా, ప్రాజ్యాంధ్ర రాజ్యస్థలిన్ !

కత్తికి కోరి బాసికము కట్టిన నీ కవితావధూటి నో
రెత్తిన దుష్టభావముల నెల్ల లగాలగి చేసి చెప్పుతో
నెత్తిన మొత్తి పంపి, మరి నేటికి జంకులుచున్న గుండెలో
ఎత్తెను విప్లవధ్వజ మభీప్సితపద్ధతి సిద్ధహస్తుడా !

కో యని యార్చి నీ కెదురుకొన్న పురాణపు గోలకొండ అ
బ్బాయని యావటిల్లినది; బానిసభావము లొక్కుమ్మారె క
ల్లోయని దారిబట్టినవి; ఓకవిరాజ! భవత్కలావృతుల్
కాయునుగాక ద్రావిడజగమ్మున నిచ్చలు పండువెన్నెలల్ !

ఆగవు, డాగవీ సహృదయావళి సత్యము; లెవ్వడెట్టు లూ
రేగిన నేమి ? నీదు కృతులెత్తిన సంస్కృతి రక్తలేఖలన్
జేగురువారె నీ తెనుగునేల సమస్త మటన్న, నందులో
మాగెడువారి సంగతుల మాట వచింపగనేల? వాక్ప్రభూ !

గుండెలు పిండిపోసి తెలుగుం బ్రతికింపగ పాటువడ్డ వీ
రుండవు; దాస్యభావముల ద్రోలగ చేతులు గాల్చుకొన్న ధీ
రుండవు; నీప్రబోధముల రూపమె నృత్యసరస్వతీ కళా
ఖండము; నిన్నెరుంగ కిటు కమ్మకరాటము గొడ్డువోయెరా!

పెంకెకు పెంకెవై, నిను శపించుచు నున్నను గానిలోకముల్
క్రుంకి పురాణసంహితలలో మథియించి తదీయగర్భముల్
బొంకులు రంకులున్ వెలికిబుచ్చితి, ధర్మపథమ్ము లిట్టు లీ
వంకని చూపిచెప్పి, మరి ప్రాణమువోసితి తెల్గుజాతికిన్.

మున్నొకనాడు రాజఋషి పొంగినకోపము పట్టలేక, బ్ర
హ్మన్నకు నుజ్జిగా దలచి మారటసృష్టి యొనర్చినాడు; నీ
వన్ననొ, ధాత దన్నిన మహాత్ములనే యుడికింపగా వినూ
త్నోన్నత సృష్టిచేసితి; వహో! యిరువాగుల ధన్యుడెవ్వడో!

మారణహోమముల్ జగము మాడ్చు దినంబుల నీతిమేఘమై
కారుణికత్వముల్ కురిసి కాచితి ప్రాణివితాన; మా దయా
వీరము పొంగి నేడును స్రవించుచు నున్నది నీ నికేతన
ద్వారమునందు త్రుంపని సుమావళిలోని మరందధారలన్.

ముద్దులు మూటగట్టు పదముల్, రసముగ్గులుగొన్న పద్యముల్
దిద్దిన తీరుతీయములు, తేర్చిన తేటతెనుంగు పోడుముల్,
పద్దులు వ్రాసిపెట్టినవి స్పష్టముగా కృతి సంపుటంబులం;
దెద్దడిలేక యీ తెలుగు లెన్నడు నీఋణ మీగువారలో!

ధనములుగాని, యున్నతపదమ్ములుగాని, దిగంతకీర్తిలో
భనములుగాని, మా తెలుగుబాబులు వడ్డన సేయు ఘోర శా
పనములుగాని, నీ మనసు పంతములార్పగ 'తల్లక్రిందులై'
ప్రణతులు చేసెనోయి కవిరాజ, మహాత్మ, జగత్ప్రియంకరా!

ధర్మము నిర్వహించి కవితావిధి చూపి గతించినావు; మా
కర్మము కాలిపోయె; కవిగాంధ్రులు ధనమ్మునకో, ప్రతిష్ఠకో,
దుర్మతవాదులై చెడుగుత్రోవలు త్రొక్కుచున్నసంఘమున్
కూర్ములు గ్రుమ్మరించెడిని; కూలునొ దుర్గతి, నింక తేలునో!

రసికత రాజ్ఞియై హృదయరాజ్యము నేలుచు నుండుదన్క, త్రై
జసగుణభూషితం బయిన సజ్జనధర్మము లోకశాంతికై
కొసరుచు నుండుదన్క, నతికోమలముల్ భవదీయభారతీ
ప్రసవము లాంధ్రదేశమున పంచుచునుండును దివ్యగంధముల్!

నీ తాత్పర్యము, కార్యదీక్ష, కవితానిత్యోత్సవస్ఫూర్తి, నీ
పూతాంతఃకరణమ్ము, తేటతెనుగున్ పొంకమ్ము స్వచ్ఛందతా
స్వీతార్థాచరణమ్ము కార్యఘటనా నిర్మోహభావమ్ము, ఈ
చేతోవీథిని తాండవించుత సదా శ్రేయోనిధానంబుగాన్.

—జూన్, 1943.

ఉదబిందువులు

"అమ్మా, అమ్మా!"

కొడుకు పిలుపులోని ఉద్వేగాన్ని పసికట్టిన సుభద్రమ్మ చెరుగు తున్న వక్కచేట క్రిందబెట్టి అతనివైపు చూచింది.

"కృష్ణా రామా అంటూ మూలకూర్చోక ఇదేమిటే? ఓపిక ఉన్నది ఒళ్లు దాచుకొంటే, బండెడు చాకిరి నెత్తిమీద వేసు కొన్నావా?" రామయ్య ధోరణి మార్చాడు.

"ముసలిదానిమీద ఎన్నాళ్లనుంచిరా ఈ మమకారం? నిండు మూలాలు ఈపని చెయ్యలేదు కాని అసలు సంగతేమిటో చెప్పు." సుభద్రమ్మ నవ్వింది.

తన హృదయాన్ని యిట్టే పసికట్టినందుకు అతని చిరాకు మరీ ఎక్కువయింది.

"నీ ముద్దుల కొడుకు ఏమి చేశాడో చూచావా?"

"నా చిట్టి తమ్ముడు ఏమిచేశాడో చూచావా అనరాదూ? అదేవు. ఎందుకంటూ? ఇంతకూ అసలు సంగతేమిటో?" తల్లి నిష్ఠూరాక్షించింది.

కన్నంలో దొంగకు తేలు కుట్టింది. అవును, తల్లివల్ల జరిగిన పొరపాటేముంది?

"మా తమ్మయ్య ఉత్తరం వ్రాశాడు. నేను ముందుగా వ్రాస్తేనే వ్రాశాడనుకో!"

"నువ్వేమి వ్రాశావు? అతగాడేమన్నాడు?"

"ఏమున్నది వ్రాయటానికి ? ఈయేడు ఊచ తెగులు తగిలి పంటలు పోయాయి. ఎకరానికి అయిదారు బస్తాల రాలుబడి కూడ లేదని వ్రాశాను." రామయ్య గొంతు జీరపోయింది.

"అవును, ఈయేటి రాలుబడి అంతేగా ! నువ్వు చేలను పండ వద్దన్నావా యేమిటి ?" తల్లి వాత్సల్యం అతన్ని కప్పింది.

"ఊళ్ళో మగతాదారులు ఏమిచేస్తున్నారని మా చిట్టి తమ్మయ్య అడుగుతున్నాడు. అవును, ఇంతకాలంనుంచి వాడి చేలో నేను చేస్తున్న దేమిటి మగతా కాక ?"

"ఉద్యోగంలో చేరింతరువాత చిన్నవాడికి బొత్తిగా మతి పోయింది."

"వాడికేమీ మతి పోలా. పోయిందల్లా మనకే!"

"అయితే నేను వచ్చిపొమ్మంటున్నానని కార్డుముక్క రాసి పడెయ్యి."

"రాయవలసిన అవసరం నాకేమీ లేదు. వాడి లెక్కప్రకారం రావలసిన పైకం అణా పైసలతో సహా ఇవాళే మనియార్డరు చేస్తున్నా." రామయ్య వెళ్ళిపోయాడు.

సుభద్రమ్మ విస్తుపోయింది. తన ఇద్దరి కొడుకుల సంగతి ఆమెకు పూర్తిగా తెలుసు. వాళ్ళకు తండ్రి అయినా తల్లి అయినా తనే. తన చేతులమీదుగా పెంచి పెద్దవాళ్ళను చేసింది. ఇద్దరూ కవలలు. ఒకటే పోలిక. ఒకే తల్లి పాలు త్రావి ఒకే సంస్కారంలో పెరిగారు. అయినా గుణాలలో ఇరువురికి ఎంతో తేడా. పెద్దవాడి మనసు ఉదారం. చిన్న వాడు కూడా మంచివాడే కాని, కాస్త లోభగుణం ఉన్నదేమో ననిపిస్తుంది. అయినా సుభద్రమ్మ కనుగలిగి దిద్దటానికి ప్రయత్నించింది. ఉన్న కొంద్ర తక్కువ. ఇద్దరి పిల్లలకూ ఇంగ్లీషు చెప్పించే తాహతు లేదు. కనుక చిన్నవాడైన లక్ష్మయ్యను ఇంగ్లీషు చదువులకు పంపి ఆమె రామయ్యను వీధిబడి చదువుతో మానిపించి తనకు తోడుగా నిలుపుకొన్నది.

రామయ్యకు ఏకోశానా కుళ్ళుబోతుతనం లేదు. నమ్మిక చిక్కితే అతడు ఒడలు కోసి యిస్తాడు. మనసు విరిగిందో అతనిని ఎవరూ వినిపించలేరు. అతని స్నేహం వంటిదే పగకూడ. అవి అతి ఉత్కటాలు. లక్ష్మయ్య లక్ష్మణరావై ఎల్. టి. పూర్తి చేసుకొని బస్తీలో బడిపంతులై ఒక గ్రాడ్యుయేటును పెళ్ళి చేసుకొన్నాడు. కొడుకు లిద్దరూ ఒకరి కొకరు అండదండగా ఉండాలన్న ఆశకొలది లక్ష్మయ్య చదువు ఖర్చులు పాటికి రానీక తనవంతు రెండెకరాలు పోను మిగతా ఆస్తిని ఇద్దరికి చెరిసగం పంచి యిచ్చింది. తమ్ముడూ, తల్లీ కావాలనుకొన్న రామయ్య సణగలేదు. అంతేకాదు, తమ్ముని పొలం తానే చేస్తూ రాలిన పంటను అమ్మి ముద్ర శుద్ధిగా ఈనాటి వరకూ అప్పగిస్తూ వచ్చాడు.

అలాంటి రామయ్యకు లక్ష్మణరావు అలా ఉత్తరం వ్రాశాడని వినగానే సుభద్రమ్మ మనస్సు చివుక్కుమన్నది. తనకే అలా అనిపించి నప్పుడు పెద్దవాని మనస్సు ఎలాఉండాలి? చిన్నకొడుకు దగ్గర ఉంటే గూబ గుయ్యిఁ మని పించేది. కాని, ఏమి లాభం? ఎక్కడో దూరాన ఉన్నాడు.

ఆవాళే సుభద్రమ్మ చివాట్లువేస్తూ చిన్నకొడుకుకు ఉత్తరం వ్రాసింది. కాని మళ్ళీ ఏమి తోచిందో వ్రాసిన ఉత్తరం చించివేసి జరూరుగా ఒకసారి వచ్చి వెళ్ళవలసిందని కార్డు వ్రాసి రామయ్య కొడుకు సూర్యం చేత పోస్టులో వేయించింది.

రామయ్య తల్లిని పలకరిస్తూనే ఉన్నాడు. కాని ఆమెకు ఆ పలకరింతలో ఏదో లోటు ఉన్నట్లుగానే ఉన్నది. వారంరోజులకు చిన్నకొడుకునకు మారుగా కవరు వచ్చింది. ఆమె విప్పి చదివింది.

అత్తయ్యకు,

నమస్కారాలు. ఇక్కడంతా క్షేమం. అక్కడ అందరికీ కుశలమే కదా!

మీ ఉత్తరం చేరింది. ఏదో చిరాకులో ఉండి మీ అబ్బాయి బావగారికేదో తెలివితక్కువ సమాధాన మిచ్చారట. ఎంతో నొచ్చు కొంటున్నారు. తనకు మొగం చెల్లక నన్ను సమాధానం వ్రాయ మన్నారు. మీరే వ్రాస్తే బాగుంటుందని మొత్తుకొన్నాను. వింటేనా? ఇంకా జాగుచేయటం మర్యాదకాదని వ్రాస్తున్నాను. నా సాహసానికి క్షమించాలి. నేనే వచ్చి బావగారికి కనిపించి క్షమాపణ చెప్పుకొంటే మేలేమోననిపించింది. కాని అన్నదమ్ముల నడుమ నీ జోక్య మేమిటి అంటారేమోనన్న భయంతో మానివేశాను. బావగారికి మీ రెలాగైనా నచ్చజెప్పండి. అదనంగా పంపిన ఆరువందలకు చెక్కు పంపి స్తున్నాను. వారికి అందజేయండి.

అక్కయ్యతో గలిసి ఒకసారి మీరు ఇక్కడకు ఎందుకు రాగూడదు?

ఇట్లు
మీ కోడలు,
శ్యామల.

"ఇందుకే చదువుకొన్నవాళ్ళకంటె చాకళ్ళు మేలంటారు!" సుభద్రమ్మ విసుగుకొన్నది.

ఆ రాత్రి రామయ్య భోజనంచేసి తాపీగా కూర్చుండగా, "నీ తమ్ముడు ఉత్తరం రాశాడురా!" అని తల్లి చెప్పింది.

అతడు ఊఁకొట్టి ఊరకొన్నాడు. "పొరపాటు జరిగిందని వాడెంతో బాధపడి ఆరువందలు తిరిగి పంపాడు," అంటూ ఆమె కోడలు పంపిన చెక్కు ఇవ్వబోయింది.

"కుక్క ముట్టిన కూటికోసం ఈ రామయ్య ఎన్నడూ ఆశ పడడు." అతడు చివుక్కున లేచి బజారుకు వెళ్ళిపోయాడు.

సుభద్రమ్మ నిర్ఘాంతపోయింది. ప్రక్కనే ఉండి అంతా విన్న పెద్దకోడలు, "అత్తయ్యా, పెద్దదానవు. నీకు తెలియనిదేముంది? ఆ

మనిషికి కోపంవస్తే అంతేగా! పోటు పొడుస్తున్నంతమాత్రాన కళ్ళు తీసివేసుకోగలమా?" అన్నది.

"అవునమ్మా, అంతే, మిన్ను కురవక చేలు, కన్ను కురవక బ్రతుకులూ పండవు." సుభద్రమ్మ పైట కొంగుతో ముక్కు తుడుచుకొన్నది.

మబ్బు లురిమాయి. తత్తరపాటుతో రైతులు అరకలుకట్టారు. మెట్టచాళ్ళు ముగిసాయి. గంగమ్మ వెల్లిపొడిచింది.

సాయంకాలం దమ్ముగాలి ఇంటికి తోలుకుపోతూ పాత పాలేరు ముత్తయ్య చినబాబు చేను దున్నించలేదేమని సుభద్రమ్మను ప్రశ్నించాడు. ఆ రాత్రి ఆమె రామయ్యను కదిలించింది.

"ఇకనుంచి నీ పొలంతో నాకు నిమిత్తంలేదని ధాన్యం డబ్బు పంపిననాడే వ్రాశానే!"

"ఇంతకూ చేను దున్ననేలేదు!"

"పోరంబోకు లన్నీ దున్ని జరిమానాలు వేయించుకొనే దుర్గతి నాకింకా పట్టలేదు."

"పోరంబోకలా?" తల్లీకొడుకుల మాటలు వింటున్న మంగమ్మ అందుకొన్నది.

"కాదు, మీ బాబిచ్చిన అరణం!"

"అమ్మాయ్! పుణ్యానికి పోతే పాపం వెంటబడుతుంది గాని నీవూరుకో. వాడీలోకంలో లేడు."

సుభద్రమ్మకు అర్థమయింది. పెద్దకొడుకు వ్రాసే ఉంటాడు. చిన్నకొడుకు అన్నను నలుగురిచేత అనిపించాలనో, మొగం చెల్లకో, మరచిపోయో చేను సంగతి పట్టించుకోలేదు. చూస్తూ, చూస్తూ బంగారంవంటి చేను పాడుపెట్టటమా? పిల్లాజెల్లా ఉన్నవాడు. బస్తీలో కాపురం.

తెల్లవారుజామున సుభద్రమ్మ లేచివెళ్ళి ముత్తయ్యను లేపి లక్ష్మయ్య చేను చేసుకొమ్మన్నది. తరుణం దాటిన తరువాత తలకెత్తు కొనే సాహసంలేక అతడు తనవల్ల కాదన్నాడు. "అయితే కూలి నాగళ్ళు పెట్టి దమ్ముచేయించి నాటువేయించు. ఖర్చులన్నీ నేనే పెట్టుకొంటాను. నీ కష్టం అట్టి పెట్టుకోను ముత్తయ్యా!" అన్నది. లోగడ చాలకాలం తన్నాదుకొన్న ముసలమ్మ నోరు తెరిచి అడుగు తున్నది. అతడు కాదనలేకపోయాడు.

లక్ష్మణరావు చేలో పడ్డ మొక్కలు రామయ్యచెవిలో పకా పక నవ్వాయి. తాను తల్లిని పువ్వుల్లోపెట్టి పూజిస్తుంటే ఈనాడు ఇలా నలుగురిలో నవ్వులపాలు చేస్తుందా ? మాటమాత్రమైనా తనతో అనలేదు. నిజానికి ఆమె బొంది మాత్రం తమతో ఉన్నదే కాని ప్రాణాలన్నీ చిన్నకొడుకు వద్దనే.

ఈ ఆలోచన రాగానే రామయ్య మనసుకు గతమంతా మరొక రీతిగా తోచింది. తల్లి పక్షపాత బుద్ధితోనే తన చదువు మానిపించింది. చిన్నవాడి చదువు ఖర్చులు లెక్కకట్టనీక ఆస్తి సమంగా పంపిళ్ళు వేయించింది. కళ్ళు ఉండీ తాను అంధుడయ్యాడు.

ఆ రాత్రి సుభద్రమ్మ మనుమణ్ణి ఒళ్ళో కూర్చోబెట్టుకొని, "ఓయమ్మ నీ కుమారుడు" అన్న భాగవత పద్యం చెబుతున్నది. రామయ్య ప్రక్క అరుగుమీద ఒద్దికగా కూర్చుని, "అమ్మా!" అన్నాడు.

"ఏమిటిరా!"

"ఏమీలేదు. ఇంతకాలం పెంచావు. ఒక యింటివాణ్ణి చేశావు. ఇంకా నీమీద ఆధారపడటం బాగుండలేదమ్మా! రేపటినుంచి మా పోలెడు మేము పొంగించుకొంటాము."

సుభద్రమ్మ కొయ్యబారిపోయింది. ఎలాగో తెమల్చుకొని డగ్గు త్తికతో అడిగింది : "ఇంతకూ నేను చేసిన పాపమేమిటి ?"

అతడు మాటాడలేదు.

"గడవవలసిన పురళ్ళూ, పుణ్యాలు గడచినా ఈ మొండికట్టె పోక వచ్చింది."

రామయ్య మారు మాటాడక వెళ్ళిపోయాడు. ఆమాటలన్నీ వాకిట్లో నిలబడి వింటున్న మంగమ్మ బావురుమన్నది.

"అమ్మాయీ, జరగవలసిందేదో జరుగుతుంది. నెలలువచ్చిన మనిషి దిగులుపడరాదు."

మరునాడు జాము ప్రొద్దెక్కిన తరువాతగాని సుభద్రమ్మ లేవ లేదు. లేచి ఆమె దొడ్లో కాలు పెట్టగానే తొలిచూరి పడ్డ, వెల్లావు, దూడ ఒక్కసారిగా అరిచాయి.

"ఏమే అమ్మాయి! దూడను విడవలేదా?" ఆమె కోడలిని పిలిచి అడిగింది.

"వాటికైనా బుద్ధి ఉండదా అత్తయ్యా?"

"నాయనమ్మా! నాయనమ్మా! ఇందాక పాలచెంబు పత్తుకుని నాన్న దగ్గిలికెలితే పడ్డా ఆవు ఏమి చేశాయనుకొన్నా? నువ్వు చూలాలి సింది. బలే చిందులు పెత్తాయిలే! సినిమాలో కూలా అలా చిందులు పెత్తలు." సూర్యం అభినయించాడు.

"నోరుముయ్ వెధవ!" మళ్ళీ పాలచెంబు పట్టుకొనివచ్చిన రామయ్య తన చేతిలోని దాయ్మతాటితో కొడుకును ఒకటి వేశాడు.

"పెద్దబ్బాయ్!" చిరుతపులి కాంద్రుమన్నది.

"ఇది నా సంసారం." రామయ్య తల్లివంకకైనా చూడక వెళ్ళి లేగ కోడెదూడను విప్పి ఆవుకు దాయ వెయ్యబోయాడు. అది బిస తప్పిన రాకెట్టయి ఎగిరిపడ్డది. మరికొంచెమైతే అతని కన్ను పోవలసింది.

సుభద్రమ్మ గిరుక్కున మళ్ళి ఇంట్లోకి వెళ్ళిపోయింది. పోయిన కొంచెంసేపటికే బాదుతున్న చప్పుడు, పడ్డ అరుపులు వినిపించాయి.

దానిని ఆమె కన్నబిడ్డలాగా పెంచింది. కట్టుతాడు విప్పితే అది వెంట బడి వంటయింటి గుమ్మందాక వచ్చి నిలబడిపోయేది. ఆ సంగతి జ్ఞప్తికి రాగానే ఆమె నిలుచున్న చోటనే చతికిలబడిపోయింది.

భూమి మాత్రం చతికిలబడలేక తన చుట్టూ నాలుగుసార్లు అలంగం తిరిగింది. ఆ మధ్యాహ్నం కటికినులకల్లో పండుకొని సుభద్రమ్మ ఇంటి వాసాలవంక చూస్తున్నది.

"నాయనమ్మా, నాయనమ్మా !"

"ఎవరది?"

"ఇస్ ! బిగ్గలగా మాతాలకు. నాన్న బయత అలుగుమీాన కూచున్నాలు. ఇంతాలు."

"అరే, అటు తిరిగిరా !"

"అమ్మో ! వత్తే బతకనిత్తాలు ? మొన్నే చెప్పాలుగా, పానాలు తోలేత్తా నన్నాలు."

"అలాగా !"

"సలేగాని, అన్నం తిన్నావా ?"

"ఆఁ. . .ఆఁ"

"ఒత్తిదే. అబద్దాలు చెపుతున్నావు. నీకు ఆలపిల్లలు పులతాలు నాయనమ్మా !"

"ఓరి పిచ్చిగాడిద !"

"గాలిద ఓంద్రపెత్తును. నేను పెత్తను."

ఆమె మాటాడలేదు.

"ఈ యింట్లో అందలికి కోపాలే. నీకు కోపం, నాన్నకు కోపం, అమ్మకు కోపం, ఆవుదూాలకు కోపం. నాకేనా లేంది? నేనూ కోప్పలతా. "ఒలే పెద్దబ్బాయ్ ! నీకు మతిపోయిందిలా ! లేకపోతే నిచ్చేపంలా

పాలు తాగలేక పద్దను అమ్మేత్తావా?'' సూర్యం నాయనమ్మను అనుకరించాడు.

నవ్వుతుందనుకొన్న నాయనమ్మ బొమ్మలాగ చూస్తున్నది. సూర్యానికి ఏమీ అంతుపట్టలేదు. ఏదో తప్పుచేశానన్న భయంతో అతడు చల్లగా జారుకొన్నాడు.

తనను దగ్గరకు చేరనీని పాడిపడ్డను తెగనమ్మి రామయ్య బక్క పిల్లకుగూడ వాచిపోతున్నాడు. ఆవుకూడ దాయ వేయనీయటంలేదు. కోడెదూడ గదా అదైనా బాగుపడుతుందన్న ఆశతో వదలి ఊరు కొంటూ వచ్చాడు. ఆవు తరిగలదనీ, ఒకప్రక్క అయినా తీయకపోతే లేగదూడ అరమాయించుకోలేదనీ అతడు గుర్తించలేదు. పొలము మీది చాకిరి అయితే చేస్తూ వచ్చాడేకాని పాడి పశువులకు అతడెప్పుడు పరామరిక చేశాడు? పదిరోజులలోనే అజీర్తిరోగంతో కోడెదూడ చచ్చిపోయింది. వలవల ఏడుస్తూ సూర్యం ఆ సంగతి తడిక కంతలలో నుంచి సుభద్రమ్మకు చెప్పాడు. నిప్పుల కవ్వంతో ఆమెకు గుండెలు చిలికినట్లయింది. వచ్చిపడుతున్న కడగండ్లన్నిటికీ తల్లే కారణమని కొడుకు మరీ గండరించాడు.

లేగదూడ చనిపోగానే సుభద్రమ్మ మనసు పరిపరివిధాల పోయింది. తన ఉనికివల్ల కొడుకు కోపం పెరుగుతుందే కాని తరగదు. ఆ కోపంతో ఇలాగే ఏవో తెలివితక్కువ పనులు చేస్తాడు. నష్టపోతాడు. తన మనస్సు మరీ వికలమవుతుంది. ఈ చిక్కులన్నీ దేనికి? కొంతకాలం తానక్కడ లేకపోతేనో? వాడి మనస్సు కుదుట పడవచ్చును. లేదా తనకైనా కొంత మనశ్శాంతి కలుగవచ్చును.

ఆ మధ్యాహ్నం కొడుకు వాటాలోకి వెళ్లి మంగమ్మను పిలిచి, "అమ్మాయి, ఇల్లు భద్రం! నీ సంసారం సంగతి నీకు చెప్పనక్కరలేదు. వస్తానమ్మా!'' అన్నది. గ్రుడ్ల నీరు గ్రుడ్లలోనే క్రుక్కుకొంటూ, "నన్నేమి చేసిపోతున్నా వత్తయ్యా!'' అని మంగమ్మ అన్నది.

"నేను బిడ్డల్ని కన్నానేగాని, గడ్డల్ని కనలేదు." సుభద్రమ్మ ముఖం కొంచెం ఎర్రబడ్డది.

కోడలు మళ్లీ నోరెత్తలేదు.

సూర్యం ఇంటివద్దలేని సమయం చూచుకొని సుభద్రమ్మ చిన్న మూటతో బయలుదేరి ఎలాగో మరునాటి పదకొండు గంటలకు లక్ష్మయ్య ఇంటికిచేరింది. ఇంట్లో కొడుకుగాని, కోడలుగాని లేరు. పనిమనిషి బండ బూతులు తిడుతూ లోపలినుంచి నాలుగేళ్లవాణ్ణి, తరుముకొచ్చి వరం డాలో నిలబడ్డ సుభద్రమ్మను చూచి, "బిచ్చానికి ఏలాపాలా లేదా ఏంది? పోపో," అని కసరుకొన్నది.

సుభద్రమ్మకు తన రేగిన తల, రైలుప్రయాణంతో మాసినబట్ట జ్ఞప్తికివచ్చి నవ్వుకొని, "లక్ష్మయ్య లేడూ?" అన్నది.

"ఈడ లచ్చుమయ్యలు లేరు, గిచ్చుమయలు లేరు పోపో. ఈ దొంగేసాలు సాలసూసాము." పనిమనిషి పిల్లలను లోపలికినెట్టి తలుపు వేసుకొన్నది.

ఆ క్రిందటి ఉదయాన ఎప్పుడు రెండు మెతుకులు ఎంగిలిపడ్డదో ముసలిప్రాణం ఆ వరండాలోనే చదికిలబడ్డది. సాయంకాలం నాలుగు న్నరకు స్కూలునుంచి తిరిగి వచ్చిన లక్ష్మణరావు విస్తుపోయి పనిమని షిని చెడామడాతిట్టి, తల్లి స్నానానికి నీళ్లు తోడించాడు. ఆమె స్నానం చేసింది. అంతలోనే శ్యామల ఆఫీసునుంచి వచ్చి జరిగినదంతా విని నొచ్చుకుంటూ, "ముందుగా ఉత్తరంముక్క వ్రాస్తే కాక పోయిందా అత్తయ్యా!" అన్నది.

"ఇంతకూ మా వియ్యంకుడికి ఉత్తరం వ్రాయమంటావు!"

"ఏమని?" శ్యామల విస్తుపోయింది.

"ముందుగా ఉత్తరంముక్క వ్రాస్తే తప్ప అమ్మాయిని ఇంటికి రానీయవద్దని."

"అదిగాదు అత్తయ్యా! మాట మాత్రం ముందు తెలిస్తే ఇలా జరగకపోనుగదా అని అంటున్నాను."

"రోజుకొక పనిమనిషిని మార్చుకొంటున్నారని నేను మాత్రం కలగన్నానా?"

"ఏమండోయ్, మిమ్మల్నే? సమాధానం చెప్పండి. నావంతు అయిపోయింది." కోడలు నవ్వింది.

"బాగుంది వ్యవహారం. అత్తా కోడళ్లు పోట్లాడుకొనేవాళ్లు పోట్లాడుకోండి. మధ్య నన్ను లాగుతారు దేనికి?"

"ఇంతకూ మే మిద్దరం పోట్లాడుకొంటే చూస్తానంటావు?" తల్లి కొడుకు వంక తేరి చూచింది.

"అమ్మ బాబోయ్, ఇద్దరూ ఏకమయ్యారు! ఈ రాత్రినుంచి సత్ర భోజనం మఠంనిద్ర తప్పదుకాబోలు!" లక్ష్మణరావు ఉత్తరీయం బుజాన వేసుకొని బయలుదేరాడు.

"అత్తయ్య ఎప్పుడు ఎంగిలిపడ్డదో! పెందలాడేరండి!" శ్యామల భర్తను హెచ్చరించింది.

రోజులు తరాటు గొడుతున్నాయి, ఒళ్లు సరిగా వంచుకోలేక, చేతివాటుకు వీలుపడక పనిమనిషి మానుకొన్నది. సుభద్రమ్మ విసుగుకో లేదు. అన్ని పనులూ తానే అందుకొంటూ కొడుకు ఇల్లు చక్కద్రోసుకొస్తున్నది. పిల్లలు ఏడుపులు పెడబొబ్బలు తగ్గించి పెందలాడే లేవటం, ఎవరి పనులు వారు చక్కబెట్టుకోవటం ప్రారంభించారు. "నానమ్మా! నానమ్మా! మొగం కడగవూ?" అంటూ మూడోవాడు లేచి వచ్చేవాడు. "అరే అన్నాయ్, చిట్టాడి ముఖం ఇత్తడి తెపాలరా. అందుకేకడిగి అవతల పెట్టమంటున్నాడు," అని రెండోవాడు వెక్కిరించాడు. "నీ మొగమే సత్తెపాల, రాచిప్ప," అని కొక్కిరించి నాయనమ్మా కడుగుతానన్నా వద్దని తన పని తాను

చేసుకోవటం మొదలెట్టాడు. అయినా నాయనమ్మ చేసేవంటకాలలో అదనంగా ఉప్పూ, కారాలువేసి సరిక్రొత్త రుచులు కల్పించటానికి యత్నించకపోవటంలేదు. కాని సుభద్రమ్మ పడనీయటంలేదు.

మంగమ్మ అత్తయ్యకు ఉత్తరం వ్రాసింది. తనకు ఆడపిల్ల కలిగిందట. అంతా కులాసాగా ఉన్నారట. సూర్యం నాయనమ్మకోసం మారాము చేస్తున్నాడట. రామయ్య తల్లి వాటాలో అడుగుపెట్టటం లేదు సరిగదా, అందులో దీపంకూడ పెట్టనీయటంలేదట.

“బావగారికి ఎందుకంత పట్టుదల?” ఉత్తరం చదివిన శ్యామల విస్తుపోయి అడిగింది.

“మనిషికొకబుద్ధి, మనమేమి చెబుతాము?” సుభద్రమ్మ నిర్వేదంతో నిట్టూర్చింది.

ఒకనాటి సాయంకాలం అంతా హాల్లో కూర్చుండగా లక్ష్మణరావు ఉత్సాహంతో అన్నాడు :

“అమ్మా, ఇవాళ మన ఊరినుంచి ఉత్తరం వచ్చిందే!”

“రామయ్య వ్రాశాడా?” సుభద్రమ్మ ముఖం విరిసింది.

“కాదు, షావుకారు చంద్రయ్య వ్రాశాడు.”

“ఏమని?” ఆమె గొంతులో మొదటి ఉత్సుకత లేదు.

“మన వాటా, ఇల్లూ, దొడ్డీ అమ్ముతారా అని అడుగుతున్నాడు. పదివేలదాకా పెంచేటట్లున్నాడు.”

“ఇవాళ ఇల్లు అమ్ముతానంటావు, రేపు నన్నమ్ముతానంటావు!”

“అమ్మా! అమ్మా! నిజంగా నాయనమ్మను అమ్ముతారంటే?” పెద్దకొడుకు రఘు ఉత్సాహంతో అడిగాడు.

“ఆఁ, అమ్ముతారు, కొంటావా?” శ్యామల అడిగింది.

“ఓ.”

“ఏంపెట్టి?”

"నాన్నను తాకట్టు పెడతాము. నాయనమ్మను కొనుక్కుంటాము."

"ఆ తాకట్టు కొప్పుకునే దరిద్రు డెవడంట?"

"మా నాన్న బాగా లెక్కలు వేస్తాడే. హైస్కూలు పిల్లలంతా అంటున్నారు. ఏ షావుకారైనా తాకట్టు పెట్టుకోడా యేమిటి? ఎందుకు నవ్వుతా?"

"నోరుముయ్, వెధవ! వసపిట్ట వాగుడూ నువ్వూను. అది కాదమ్మా! ఆ కొంప అక్కడ ఉండి ఏమిచేస్తున్నది? దీపం పెట్టే వాళ్లయినా లేరా? అమ్మితే యేం? నువ్వు చూస్తూనే ఉన్నావుగా. అద్దె కట్టలేక ఎంత అవస్థ పడుతున్నామో, ఆ డబ్బుతో ఇక్కడ స్థలమైనా కొనుక్కోవచ్చునుగా! ఏమంటావు శ్యామలా?" అతడు భార్యను హెచ్చరించాడు.

"అమ్మాయ్, మీ ఆస్తిని మీ యిష్టం వచ్చినట్లు చేసుకోండి! మధ్య కాదనటానికి నాకేమిటి హక్కు?" సుభద్రమ్మ చటుక్కున లేచి వెళ్లింది.

ఆ రాత్రి శ్యామల భర్తతో తగవు పెట్టుకొన్నది. "మీ సుఖం మీరు చూచుకొంటే సరిపోయిందా? ఇదివరకే మీ అన్నయ్య ఆమె మీద కారాలు, మిరియాలు నూరుతున్నాడు. ఇప్పుడు ఇల్లు అమ్మటానికి ఒప్పుకొంటే ఏమవుతుంది? కచ్చెకట్టి మీ చేత ఇల్లు అమ్మించిందనుకోడా? ఇదివరకు వచ్చిన మాటపట్టింపులతోనే ఆమె కుమిలిపోతుంటే, ఇది మరొకటా? ఆమెను మళ్లీ పెద్దకొడుకు ముఖం చూడవద్దంటారు. మీలాగే వారూ ఆమె కడుపున పుట్టలేదా?"

"నీకు బొత్తిగా మతిపోయింది. నువ్వనేదేమిటె? నీ పిల్లల బాగోగులు నీకు పట్టకపోతే నాకా?" లక్ష్మణరావు వికటంగా నవ్వాడు.

"అందుకే మండుతుంది. అంత దూరపు ఆలోచన కలవాళ్ళు అయితే మీ అన్నయ్యతో మాటాడి ఆమెకు చెప్పండి. అయినా

తెలియక అడుగుతాను. ముందుగానే అన్నదమ్ములిద్దరూ ఆమె ఆస్తిని అమ్ముకొంటే ఆమె ఎక్కడ ఉంటుంది? ఏమి తింటుంది? ఆమెకు ముసలితనం వచ్చిందనేగా ఈ ఆట ఆడుతున్నది?"

మరునాడే సుభద్రమ్మ ప్రయాణం కట్టింది. వెళ్ళవద్దని శ్యామల ఎంతగానో బ్రతిమాలింది. పెద్ద మనుమలిద్దరూ చెరొక రెక్క పట్టుకొన్నారు. మూడోవాడు ఆమె మూటను తీసుకుపోయి ఇంట్లో ఎక్కడో దాచాడు.

లక్ష్మణరావు తిరిగి గృహ విక్రయ ప్రస్తావన తేలేదు. మాసాలు గడిచాయి.

"అమ్మా, మనియార్డరు వచ్చింది," అంటూ ఒకనాడు లక్ష్మణరావు డబ్బూ, ఫారము పట్టుకొచ్చి తల్లి కివ్వబోయాడు.

"ఎక్కడనుంచి? ఎవరు పంపారు?" ఆమె అడిగింది.

"అన్నయ్య. నీ పంట పైకం కాబోలు. కాకపోతే ఎనిమిది వందలు దేనికి పంపుతాడు? ఇకనుంచి పొలం ఎవరికైనా ఇచ్చుకోమ్మంటున్నాడు."

"అక్కరలేదు. తిప్పి పంపు." ఆమె తాపీగా అన్నది.

"ఎనిమిది వందలే!"

"ఊళ్ళో క్లబ్బులున్నాయే!" శ్యామల నవ్వింది.

"పటప్!"

"బళ్ళో ఈ చదువులే చెబుతున్నావా?" సుభద్రమ్మ కొడుకు వంక చూచింది.

లక్ష్మణరావు అక్కడనుంచి వెళ్ళిపోయాడు. ఆరాత్రి ఇంటికి రాలేదు. మరునాటి ప్రొద్దున్నే సుభద్రమ్మ కోడలిని అడిగింది.

"రాత్రి అబ్బాయి రాలేదుగా!"

"లేవత్తయ్యా!"

"ఎక్కడికి వెళ్ళాడో!" సుభద్రమ్మ గొంతులో విషాదం పలికింది.

అంతకుపూర్వమే సమాధానం ఆలోచించుకొన్న శ్యామల చెప్పింది: "ఏదో పని ఉన్నదట. ఒకవారం స్కూలుకు సెలవు పెట్టి వెళ్ళారు."

సుభద్రమ్మ మళ్ళీ ప్రశ్నించలేదు. నిజానికి ఆ ధైర్యం కూడ లోపించింది. వెనుకటి దుఃస్థితి తిరిగి తారసిల్లుతున్నదా? లోగడ చిన్న కొడుకున్నాడని బయలుదేరి వచ్చింది. ఇప్పుడు మరెక్కడకు బయలు దేరుతుంది? ఆలోచించే సాహసంలేక సుభద్రమ్మ కోడలిమాట నమ్మింది. జీవనలాలస ప్రగాఢం. అతి విచిత్రం. అది జీవేశ్వరులనే కాదు, స్వర్గాపవర్గాలనే కాదు, ధర్మాధర్మాలనే కాదు, హేతువునే సృష్టిస్తుంది. అవసరమైతే ఆ హేతువును గూడ నాశనం చేస్తుంది.

శ్యామల చెప్పిన వారం రోజులు గడిచాయి. కాని లక్ష్మణరావు ఇంటికి రాలేదు. క్లబ్బులోనే మకాముపెట్టి అక్కడనుంచే స్కూలుకు వెళ్ళివస్తూ ఇంటిముఖం చూడలేదు. ఈ సంగతి తెలుసుకొన్న శ్యామల లోలోన ఉడికిపోతున్నది. అత్తకు ఏమని చెబుతుంది? ఆమెకు నీడ లేకుండా ఎలా చేస్తుంది?

"నాయనమ్మా, నాయనమ్మా! నాన్న ఎక్కడకు వెళ్ళాడు? ఎప్పుడు వస్తాడు?" అని రఘు ఒక సాయంకాలాన అడిగాడు.

"బుద్ధిలేనివాళ్ళు ఎక్కడికైనా వెళ్ళుతారు. ఎన్నాళ్ళయినా ఉంటారు. నీకూడ బుద్ధిలేదా?" శ్యామల కొడుకుమీద విరుచుకుపడ్డది.

"చూచావా, చూచావా? నేను చేసిన తప్పేమిటి నాయ నమ్మా?" రఘు మొగం చిన్నబుచ్చుకొన్నాడు.

"అన్ని తప్పులూ నావే బాబూ!" సుభద్రమ్మ గొంతు జీర వోయింది.

ఆ తెల్లవారుజామున సుభద్రమ్మ కోడలిని లేపి, "వస్తానమ్మా," అన్నది. శ్యామల తెల్లబోయింది.

"నాకు అంతా తెలుసమ్మా! నేనుండగా వాడు ఈ ఇంట్లో అడుగు పెట్టడు. అదంతా నా ప్రారబ్ధం. దానికి నీవేమిచేస్తా? వస్తానమ్మా వస్తా. నేను వెళ్ళిపోవటం నీకు కష్టమే. కాని, ఏమిచేయను? కలకలలాడే సంసారం నామూలాన పాడుకావటం నా కిష్టంలేదు. ఆలుమగళ్లను ఒకరికొకరు కాకుండ చేయలేను. నేను రాకముందు హాయిగా ఉన్నారు. వచ్చి లేనిపోని కలతలు తెచ్చిపెట్టాను. అవన్నీ మరచిపో. వెనుకటిలాగా సుఖంగా ఉండండి!"

"అక్కడ కాదనుకొని ఇక్కడకు వచ్చారు. ఇక్కడ కాదనుకొని ఎక్కడకు పోయేటట్లు? వద్దు అత్తయ్యా, వద్దు! ముసలితనంలో తల్లిని తరిమివేసే అధికారం ఎవరిచ్చారు? అయినా తన సంపాదన తెచ్చి ఎవరినీ పోషించటం లేదు. కాస్తో కూస్తో నేనూ తెస్తూనే ఉన్నా. అంత కష్టమైతే మానుకొంటారు. నేను తెస్తున్న దానితోనే ఎలాగో సర్దుకొందాము. మీరు ఉండాలి అత్తయ్యా! జంకితే ఎంత దూరమైనా తరిమికొడతారు." శ్యామల అత్త చేతులు పుచ్చుకొన్నది.

"కడుపున పుట్టిన బిడ్డలకంటే నీవే చాల నయం. చాలు, నాకు ఇంతకన్నా ఏమి కావాలి? కాని, ఒకటి ఆలోచించు. అత్త వచ్చి కొడుకును కోడలికి కాకుండా చేసిందని లోకం ఆడిపోస్తుంది. లోకం సంగతి ఎలా ఉన్నా అంతరాత్మ పీడిస్తుంది. ఏదైనా బాధపడతాను గాని ఈ బాధ మాత్రం పడలేను. కాటికి కాళ్ళు చాచుకొన్న నా సంగతి వదలు. మగని కెడమైన మగనాలు ఎంత చులక నవుతుందో ఆలోచించు. పైగా పిల్లా జెల్లా. వీళ్ళందర్నీ ఈడేర్చాలి. ఈ బాధ్యత గొప్పదమ్మా! మనం మనుషులం కాని, పశువులం కాదు."

శ్యామల నిశ్చల దీపశిఖ అయిపోయింది.

"అమ్మాయ్!"

"ఏమిటి అత్తయ్యా?"

"ఇంతకాలం నుంచి హృదయం చిదిమిపెడుతున్నా సంతృప్తి పడక ఈ ముసలిప్రాణం మరొకటి కోరుతున్నదమ్మా!"

"ఏమిటి అత్తయ్యా?"

"నాకోసం లక్ష్మయ్యతో తగాదా పడనని మాటఇవ్వు!"

శ్యామల అత్తవంక చూడలేక ముఖం తిప్పుకొన్నది.

"మాటాడవేమమ్మా? కోరరాని దానిని కోరానా?"

"అంతా మీలాంటివారు కాలేరత్తయ్యా!"

"కావద్దు తల్లీ! కావద్దనే నా ఆశీస్సు."

సుభద్రమ్మ వెళ్ళిపోయింది. ఇంక క్లబ్బులో అజ్ఞాతవాసం చేయవలసిన అవసరం ఏమాత్రం లేదని శ్యామల ఉత్తరం వ్రాసి రఘుచేత భర్తకు పంపించింది. ఆ సాయంకాలమే అతడు ఇంటికి చేరాడు.

సుభద్రమ్మకు తన యింటికిపోయి తా నల్లరిపడటం, పెద్దవాని మనస్సు వికలం చేయటం ఇష్టంలేకపోయింది. ఏగూటిలో పక్షులు ఆ గూటిలో ఉంటున్నవి. వాటి సుఖం తా నెందుకు చెడగొట్టాలి? బ్రతికి ఇంకా ఎవరిని ఉద్ధరిస్తుంది?

ఈ ఆలోచన రాగానే సుభద్రమ్మకు తన జీవితమ్మీద విరక్తి కలిగింది. కాని బలవంతాన ప్రాణాలు తీసుకోలేక చేతి బంగారు మురుగులు అమ్మివేసి ఆ బస్తీలోనే మామూల పేటలో బియ్యపు కొట్టు పెట్టుకొని జీవయాత్ర సాగిస్తున్నది.

ఆ సంక్రాంతికి రామయ్యవద్ద నుంచి తల్లిపేర మనియార్డరు వచ్చింది. లక్ష్మణరావు నిర్ఘాంతపోయాడు. తల్లి స్వగ్రామం చేరక ఎక్కడకు పోయినట్లు? అతడు పోయి భార్యకు మనియార్డరు చూపించాడు.

"ఇంకేం, కావలసిందేదో వచ్చిందిగా. పుచ్చుకోండి."

"ఫోర్జరీ చేయమన్నావా?"

"ఎన్నాళ్ళనుంచి ఈ ధర్మబుద్ధి ?"

"అన్నయ్యతో వ్యవహారం !"

"అయితే కూడబలుక్కుని పంచుకోండి."

"ఎందు కంత కోపం ?"

"నాకు భాగం లేదని."

అతడు మళ్ళీ మాటాడలేదు. ఆ సాయంకాలం శ్యామల రఘువద్ద వాపోయింది :

"మీ నాయనమ్మ మన వూళ్ళో లేదట రఘూ !"

"మన వూళ్ళో లేదా ?" రఘు ఆశ్చర్యపోయాడు.

"ఇవాళ అక్కడనుంచి మనియార్డరు వచ్చింది. ఉంటే ఎందుకు వస్తుంది ?" ఆమె కంట తడి పెట్టింది.

రఘుకు అర్థమయింది. తల్లి కన్నీరు చూడలేక అన్నాడు :

"నాయనమ్మ ఈఊళ్ళోనే ఉన్నదమ్మా !"

"ఈ ఊళ్ళోనే ? నీవు చూచావా ?"

"ఉంది. అప్పుడప్పుడు వెళ్ళివస్తూనే ఉన్నా."

"ఒకనాడు కాకపోతే ఒకనాడైనా చెప్పావుకావేమిరా ? అవునులే, విత్తొకటైతే చెట్టు మరొక టవుతుందా ?"

"చెప్పవద్దంటే ఏమి చెయ్యను ?" రఘు ఖిన్నుడయ్యాడు.

"అయితే బయలుదేరు." శ్యామల కొడుకును తొందరపెట్టింది.

"నాన్న వింటాడేమో !"

"ఎవరి మోచేతి నీళ్ళు త్రాగటంలేదు కాని పద."

ఇద్దరూ రిక్షాలో బయలుదేరారు. వారు వెళ్ళేటప్పటికి కొట్టు వేసి ఉన్నది. రఘు ప్రక్కవారిని కనుక్కొంటే రెండు రోజులనుంచి కొట్టు మూసివేసి ఉంటున్నదని చెప్పారు. అంతకుముం దెన్నడూ

అతడు నాయనమ్మ యింటికి వెళ్ళలేదు. ఆమె అడ్రసు కనుక్కొని తల్లీ కొడుకులు వెదకికొంటూ శిథిలావస్థలో ఉన్న ఒక చిన్న పెంకు టింటికి చేరారు. తలుపు ఓరవాకిలిగా వేసిఉన్నది. లోపలి నుంచి మాటలు వినిపిస్తున్నాయి. "కొత్త సరుకు. ఆ బియ్యం మీకు పనికి రావు. మాట పోతుంది. మీ అమ్మతో చెప్పు. నాలుగైదు రోజుల్లో పాతరపడ్డ సరుకు వస్తుంది. అప్పుడు నేనే పంపిస్తాగా!" శ్యామల తలుపు బారలుగా త్రోసుకు వెళ్ళింది. లోపల ఎవరూ లేరు. గది చీకటి కోనేరుగా ఉన్నది. మూలుగునుబట్టి తడవుకొంటూపోయి ఆమె నులక మంచంలో పండుకొన్న అత్త చేయి పట్టుకొని చూచింది. ఒడలు సెగలు, పొగలు చిమ్ముతున్నది.

"ఒరే రఘు, నీవు రిక్షాలోపోయి నేను రమ్మంటున్నానని చెప్పి డాక్టరు రాధమ్మను అర్జెంటుగా వెంటబెట్టుకురా. ఇప్పుడు ఇంట్లోనే ఉంటుంది. ఇల్లు తెలుసుగా?"

అతడు రాధమ్మ కారులో తిరిగి వచ్చాడు. డ్రైవరు సాయంతో సుభద్రమ్మను కారు వెనుక సీటులో పండుకోబెట్టి గదికి తాళం పెట్టి శ్యామల రఘు వెనుకసీటు ముందు కూర్చున్నారు. కారు బయలు దేరింది.

"ఎవరు ఈ ముసలమ్మ?" రాధ అడిగింది.

"దిక్కులేనిది." శ్యామల గొంతు డగ్గుత్తిక పడ్డది.

"ఈ అనాథసేవ ఎప్పటినుంచి?" ఆమె నవ్వింది.

"ఏదో దూరపు చుట్టరికం. ఆమెకు కావలసినవాళ్ళు ఎక్కడో ఉన్నారు. సుస్తీగా ఉన్నదంటే చూచి నీకోసం కబురంపించాను."

"నర్సింగ్ హోంకు పోదామా, మీ యింటికా?"

"నర్సింగ్ హోంకే పోనీండి?"

"అమ్మా!" రఘు ఏదో చెప్పబోయాడు.

ఆమె మెల్లగా కొడుకును గదిమింది.

శ్యామల ఆఫీసుకు సెలవుపెట్టి అత్త వద్దనే ఉంటున్నది. పిల్లలు అప్పుడప్పుడు వచ్చి చూచిపోతున్నారు. లక్ష్మణరావుకు ముఖం చెల్లక రాలేదు. నాలుగు రోజుల తరువాత సుభద్రమ్మకు తెలివి వచ్చింది.

"ఎవరిల్లు ?"

"ఇల్లుకాదు నాయనమ్మా! ఆసుపత్రి." దగ్గరఉన్న రఘుఅంతా వివరించి చెప్పాడు.

"డాక్టర్లు దేవుళ్ళు కాదూ?" అంటూ కోడలు కనిపించగానే ఆమె బలహీనంగా నవ్వింది.

"అదేమిటత్తయ్యా ?"

"ఎందుకొచ్చిన దండుగ గాని నీ యింటికి చేర్చు. ఈ ముసలి తనంలో మందులు పట్టవు."

"అలాగే నత్తయ్యా! బావగారికి ఉత్తరం వ్రాశాను. బండి తోలుకొస్తారు. రాగానే వెళ్లిపోదాము. ఈ మందు పుచ్చుకోండి!"

"అవునవును. రామయ్యబండి తప్పక తోలుకొస్తాడు!"

సుభద్రమ్మ మందు త్రోసివేసింది.

"ఇంతగా కలవరిస్తున్నావే, నిన్ను చూట్టానికి పెదనాన్న ఎందుకురాడు ?"

"రాడు బాబూ, రాడు. నేను చచ్చిపోయినా రాడు. వాడి సంగతి నీకిప్పుడప్పుడే అర్థంకాదు."

పెద్దకొడుకు వచ్చి చెబితేనన్నా మందు తీసుకొంటుందేమోనని శ్యామల బావగారికి ఉత్తరం వ్రాసింది. మంగమ్మ, సూర్యం వచ్చారే కాని రామయ్య మొగమైనా చూపించలేదు. సుభద్రమ్మ పోరుపడలేక శ్యామల ఆమెను తన యింటికి తీసుకువెళ్లింది.

మళ్లీ జ్వరం ఎక్కువయింది. ఎవ రెన్నివిధాల బ్రతిమాలినా సుభద్రమ్మ మందు త్రాగటం మానివేసింది. ఒకనాడు రఘును ఒంటరిగా

పిలిచి, "బాబూ, ఉత్తరం ఏమిచేశా"వని అడిగింది. "పెదనాన్నను కలుసుకొన్నప్పుడు ఇమ్మంటివిగా. అలాగే ఇస్తాను నాయనమ్మా!". అన్నాడు.

కొలది రోజులకే హంస లేచిపోయింది. ఆమె శరీరంతో లక్ష్మణ రావు, శ్యామల, పిల్లలు, మంగమ్మ, సూర్యం స్వగ్రామం చేరారు. అప్పుడు గూడ రామయ్య వెళ్లి తన గొడ్లచావట్లో కూర్చున్నాడే కాని తల్లిని చూడటానికైనా రాలేదు. ఎందరు ఎన్ని విధాలుగా అన్నా తల్లి అంత్యక్రియలలో పాల్గొనలేదు.

కర్మ ముగిసిన తరువాత లక్ష్మణరావు అన్న వద్దకువెళ్లి అయిన ఖర్చులు చెప్పి తల్లి తాలూకు పది సంవత్సరాల పంట నిలువ ఉండాలని లెక్క తేల్చాడు.

"ఆమె పంట దమ్మిడి ముట్టుకోలేదు. ఎప్పటి కప్పుడు మని యార్డరు చేస్తూ వచ్చాను. ఆమె తిరగగొడుతుంటే ఆమె సేవింగ్స్ అకౌంటులో జమ కట్టించాను." రామయ్య లోపలకు వెళ్లివచ్చి ప్యాస్ బుక్కు తమ్ముని ముందు పడేసి గొడ్లచావడికి బయలుదేరాడు.

"ఖర్చులు పోగా నీకు సగం వస్తుందన్నయ్యా!" పుస్తకం తెరిచి చూస్తూ లక్ష్మయ్య అన్నాడు.

"నాకేమీ సంబంధంలేదని ఏనాడో చెప్పాను." అతడు వెళ్లి పోయాడు.

రఘు వెదకికొంటూ వచ్చేటప్పటికి రామయ్య గొడ్లచావట్లో గాటిమీద కూర్చుని మేస్తున్న ఎడ్లజతవైపు దిగాలుగాచూస్తున్నాడు.

"పెదనాన్నా!"

"ఏమిటి?"

"నాయనమ్మ ఈ ఉత్తరం మీ కిమ్మన్నది."

"అమ్మ చచ్చిపోయింది. అత్యక్రియలు గూడ జరిగిపోయాయి."

"ఈ ఉత్తరం మీ కిమ్మని చెప్పి చనిపోయింది."

"చచ్చిపోయినవాళ్లకు బ్రతికున్నవాళ్లతో పనేమిటో!"

రఘుకు ఆశ్చర్యం, కోపం కలిగాయి. "నాకెలా తెలుస్తుంది?" అంటూ ఉత్తరం ఇవ్వబోయాడు.

"నేనెందుకులే, నువ్వే చదువు."

రఘు కవరు చించి ఉత్తరం తీసి మెల్లగా ప్రారంభించాడు :

"పెద్దబ్బాయ్!"

"తల్లినయి ఉండి చిన్నవాడిమీద పక్షపాతం చూపించాననే కదా నీకు కోపం? మానవులన్న తరువాత మమతలలో ఎచ్చులొచ్చులుంటాయి. మనకు రెండు చేతు లొకటే. కాని ప్రతి పనికీ నీవు ముందు కుడిచేయి చాపుతావు. మరి కొందరు ఎడమచేయి చాపుతారు. దీని కేమంటాము? అది అలా ఉంచు. చిన్నవాడి చదువు ఖర్చులు లెక్కగట్టక ఆస్తిని సరిసమానంగా పంచాననే కదా నీ బాధ. కలతలు లేక ఇద్దరూ ఒకరికొకరు తోడుగా ఉంటారని ఆశపడి మోసపోయాను. పెద్దగా చదువుకొన్నంత మాత్రాన గుణాలురావు. చిన్నవాడు నీ మనసు గుర్తించలేదు. జరిగినదేదో జరిగిపోయింది. ఈ పదేళ్ల పంట నీదే. దీనిలో దమ్మిడీకూడా చిన్నవాడికిరాదు. ఇకనైనా నన్ను క్షమిస్తావు కదూ?

సుభద్ర."

రఘు ఉత్తరం ముగించి చూచేటప్పటికి పెదతండ్రి చెక్కిళ్లపై సెలయేళ్లు ప్రవహిస్తున్నాయి. అతడు ఉత్తరం పెదతండ్రి కిచ్చాడు.

"బాబూ, ఈ సంగతి మీ నాన్నకు చెప్పకు." మాట తీసికొని అతడు ఉత్తరం ముక్కలు ముక్కలుగా చించివేశాడు.

రఘు దిమ్మరపోయి తేరుకొని నమస్కరించాడు.

—జూలై, 1963

చేసుకొన్న కర్మ

"ఏమే, నిన్నే, దొడ్లోకి ఎవరో వచ్చినట్టుంది. కాస్త అటుపోయి చూడు."

"ఇపుడు ఎవరొస్తారు? రాగవులు గడ్డిమోపు తెచ్చాడేమో," అంది రాజేసిన చెత్తచుట్ట కాస్త తగలబడి పోతుందేమో నని గబగబ వంట పిడకలు విరిచి దాలివేస్తూ.

"నీ తెలివి తెల్లారింది. రాగవులైతే పాడావు ఒక్కటే అలా ఎందు కరుస్తుంది? పోయిచూడు." భర్త మరికొంచం గట్టిగా కూక లేశాడు.

పాలచెంబు అక్కడేవుంది. తాను దొడ్లోకి వెళ్ళితే పిల్లిముండ ఆ కాసిని పాలు గుమ్మరిస్తేనో. లక్షుమమ్మ తన కొంగుపట్టుకొని అన్నం కోసం మారాంచేసే కొడుకుతో, "అరే చిట్టాడా! కాస్త దొడ్లోకి పోయి చూడమ్మా ఎవరొచ్చారో," అంది.

చిట్టాడు మొండాడై పోయాడు. పంచె కట్టుకొన్న వెంకయ్య భార్యవేపు చూశాడు. ఆమె దాలివేసి పాలు పిడతలో పోస్తున్నది. చేతిలో పనున్న మనిషిని యేమంటాడు? తానే విసుక్కొంటూ నీరు కావి ఉత్తరీయం మీదవేసుకొని దొడ్లోకి వచ్చాడు.

అప్పుడే కరకర పొద్దుపొడుస్తున్నది. ఎదురు ప్రొద్దుకు చెయ్యడ్డం పెట్టుకొని, "ఎవ రాదు?" అని వెంకయ్య గట్టిగా కేకేశాడు.

"నేనేండి."

పెద్ద తలగుడ్డ ఎదురుగా వస్తున్నది. తేరిపారజూచిన వెంకయ్య, "నువ్వట్రా పుల్లాయ్, ఎప్పుడొచ్చా వేవిఁటి?" అని పరామర్శించాడు.

"ఇప్పుడే వస్తున్నా నండి," అన్నాడు వెంకయ్యను చూడగానే తలగుడ్డతీసి బుజాన వేసుకొంటూ పుల్లయ్య.

"పిల్లామేకా బాఁగున్నారా?"

"ఏదో మీ దయొల్ల అట్టట్టుండాము."

"మాదయ కావలిసొచ్చినాడివైతే, ఇన్నాళ్ళు ఇటుకేసి చూడకుండా వుంటావా? మాకోసం కాకపోతే మానె, కొడుకుని ఇక్కడుంచావుగా. ఈ రెండేళ్ళలో ఒకసారన్నా చూచెళ్ళావట్రా? తొత్తు కొడకా! కని బూమిమీద పారెయ్యంగానే సరా? పశువులూ కంటున్నాయి, నువ్వూ కంటున్నావు." వెంకయ్య తిడుతున్నా, అందులో ఒలికే వాత్సల్యానికి పుల్లయ్య మురిసిపోయాడే కాని ఏమాత్రం నొచ్చుకోలా.

"ఏం చెయ్యమంటారు దొరగారూ? ఇక్కడ కొద్దామని ఎన్నిసార్లు బయలుదేరినా పడకొచ్చింది. ఒకసారి మా యింటోది పడ కేసింది. ఇంకోసారి చంటోడికిబాగుండలా. మరోసారిగత్తే నాకు జెర మొచ్చింది. ఏమిచేసేది చెప్పండి? అదీ యిదీ లేకుంటే పనిరోజు లొచ్చిపడేయి."

"ఇయ్యన్నీ ఎవళ్ళకి చెప్పాలో వాళ్ళకిచెప్పు. నాకు చెబుతావా? కొడుకును చూద్దామన్న బెమతవుంటే ఈ రెండేళ్ళల్లో వీలు చిక్కకపోయిందీ?" అన్నాడు వెంకయ్య.

అవును. నిజంగా కొడుకుమీద భ్రమవుంటే, ఒకసారి కాకపోతే ఒకసారన్నా పుల్లయ్యకు చూడటానికి పడకపోయిందా? వాస్తవం చెప్పాలంటే అతని మనస్సు పెద్దకొడుకు రాఘువులమీద లేదు. దానికి

కారణముంది. రాఘువులకు అయిదేళ్ళు నిండీ నిండకముందే వెంకయ్యా దొడ్లో పడేశాడు. పిల్లలుగల పల్లెటూరి పేదవాళ్ళకు అంతకన్నా దారేముంది ? రాఘువుల మంచిచెడ్డలన్నీ ఈ పదిహేను ఏళ్ళనుంచి ఆ ఆసామేచూస్తున్నాడు. ఆయనే, వాడికి పనినేర్పి చేయించుకొంటున్నాడు. దొరసాని వాణ్ణి ఎలా చూస్తున్నదో యేమో కాని, యీ పద మూడేళ్ళనుంచి మాత్రం ఆదొడ్డి వదలనంటున్నాడు. పుల్లయ్యా ఆ వూరినుంచి దూరంగా వెళ్ళిపోతున్నప్పుడుకూడా రాఘువులు అక్కడ నుంచి కదలనన్నాడు. అందువల్ల వెంకయ్యకుకూడా వాడంటే మమత ఏర్పడింది. పుల్లయ్యమాత్రం ప్రతి బావాయి పున్నానికి ఒకసారివచ్చి రావలసిన జీతం పుచ్చుకెళ్ళుతుండేవాడు.

ఇలాంటి పరిస్థితులలో తలిదండ్రులమీద రాఘువులకు భ్రమత లేదంటే ఆశ్చర్యపడవలసింది ఏమున్నది ? లక్షువమ్మే పిల్లలుగన్న తల్లి కాబట్టి సంవత్సరానికొకసారి బలవంతాన రాఘువుల్ని ఇంటికిపోయి చూచిరమ్మని నెట్టేది.

"ఏమేవ్, రాగవుల తండ్రి వచ్చాడే. ఆ పెద్దచెంబు తెచ్చియ్యి. మొగం కడుక్కుంటాడు," అని వెంకయ్య కేకవేసి చెప్పాడు.

"ఏమండి దొరగారు, చిక్కిపోయారేం ? కాయిలాపడ్డారా ఏమిటి ?" అన్నాడు పుల్లయ్య.

"లేదురా, పోయినకొద్దీ ఏళ్ళు వస్తున్నాయి కాని పోతు న్నాయా?" అంటూ వెంకయ్య దొడ్డి అరుగుమీద చతికిలబడ్డాడు.

లక్షువమ్మ కుంభకోణపు చెంబు తెచ్చి వాడిదగ్గర పెట్టి, "ఏమిరా, ఇన్నాళ్ళకా వచ్చేది ? సరే, చాంతాడు బాయిదగ్గరేవుంది, తోడుకో," అన్నది.

రైతు కుటుంబాలతో సంబంధం లేనివాళ్ళకు ఆమె వట్టిచెంబు తెచ్చినందుకు కష్టం కలగవచ్చును. కాని ఆ వట్టిచెంబుకే పుల్లయ్య మురిసిపోయాడు. తనంటే దొరసానికి ఎంత చనువు !

"కొడుకు కనపడ్డాడా?" లక్షువమ్మ అడిగింది.

"ఆ కనిపిచ్చాడమ్మా, కనిపిచ్చాడు. వస్తా వస్తా వావులదగ్గరకు వెళ్లొచ్చా. అప్పుడే వాడు గడ్డి దూస్తుండాడు."

"అయితే యింకేం, దారిలోనే వాడిచెవి కొరికొచ్చావన్న మాట!" అన్నాడు ఆసామి.

"చాల్లెద్దురూ, మీాకుగాగ తగిపోయింది. ఎన్నాళ్ళ కెన్నాళ్లకో చూస్తున్నప్పుడు మాటాడుకోవద్దా ఏమిటి?"అని లక్షువమ్మ పుల్లయ్యను వెనకేసుకొచ్చింది.

"మేకారిపిచ్చి పోనీకపోతివి. పుల్లాయ్ ఎందుకొచ్చా డను కొంటున్నా? నిన్ను చూద్దామనీకాదు. కొడుకును చూద్దామనీకాదు."

"అయితే ఎందుకొచ్చాడంటారు?"

"అలా అడగండమ్మా దొరసానిగారు." పుల్లయ్య నవ్వాడు.

"ఉండరా వెదవల కొడకాంటె వెదవల కొడకా అని. ఊరికే చూచివెళ్ళటానికి వచ్చేవాడివైతే బావాయి పున్నమవెళ్ళిన నాలుగు రోజులకే రావాలి?"

"ఇప్పుడే కాస్త తీరిక చిక్కిందేమో లెండి," అన్నది భార్య.

"నీకూ యిప్పుడే తీరిక, అంతేకాదూ? అందుకనే అన్నారు మేకారిపిచ్చి అని. మరి వూరికే అంటారూ?" వెంకయ్య ఎత్తిపొడి చాడు.

"ఎవరి తెలివితేటలు వారికుంటాయిలెండి. పోరా, పోయి కాళ్ళు కడుక్కురా." లక్షువమ్మ పుల్లయ్యను హెచ్చరించి యింట్లో కెళ్ళింది.

ఇంతలోనే దొడ్లోని ఆవులు అరిచాయి. కర్రిగిత్త కట్టుకొయ్య దగ్గర ముంగాలి గిట్టతో గీరుతూ ఖణేలున రంకెవేసింది. ఆరుకాడుల యెద్దు పండుకొన్నదల్లా లేచి దొడ్డివాకిలివైపు చూస్తూ నిలబడ్డది. కోడెదూడ చెంగనాలు తీసుకొంటూ వస్తున్న ముందు . మోపువగ్గరకు

వెళ్ళి మూచూచి అక్కడనుంచి మరొక గంతు ముందుకు వేసింది. ఆ రెండో మోపు రాఘవులది.

ముఖం కడుక్కొంటున్న పుల్లయ్య యిదంతాచూస్తూనే వున్నాడు. లేగదూడ లగాయతు ఆయింటి ఆసామిదాకా అంతా తన కొడుకును ప్రేమించేవారే. ఆలాంటి జీతగాణ్ణి ఆసామి పోగొట్టుకొంటాడా అని పుల్లయ్య లోలోన ఆసపడ్డాడు.

"ఓసి నీ దుంప తెగ ఉండవే, పంచె లాగుతావు," అని రాఘవులు లేగదూడను అదలించాడు. అయినా అది అతనిచుట్టూ తిరుగుతూ ముందడుగు వేయనీయటంలేదు. అదిచూచి, "ఒరే చిట్టాడా! నీ బుజ్జాయి పారిపోతున్నదిరా." అని వెంకయ్య కేక వేశాడు. తల్లిచెంగు వదలి చిట్టాడు ఒక్క గంతులో దొడ్లోకి వచ్చిపడ్డాడు.

"బుజ్జాయి ఎటెల్లింది నానా?"

"అదిగో రాగవుల యెనకాల. లాక్కెళ్ళి కట్టెయ్యి."

చిట్టాడు దూడ మెడలోని వెంద్రుకలతాడు పట్టుకొని లాగినా, అది రాఘవుల గోచిచెంగు నమలుతూ కదల్లేదు. రాఘవులు కసిరాడు. చిట్టాడు మళ్ళీ గట్టిగా లాగాడు. లేగదూడకు పంచెకొంగు వదలక తప్పలేదు.

మోపులు చావడిచూరువద్ద పడేసి చిన్నదొర, రాఘవులు లోపలికి లాగారు. జనపకట్టెలు మచ్చుమీద వెయ్యమని చిన్నదొరకు చెప్పి రాఘవులు వెంకయ్య దగ్గరకు వచ్చాడు.

"ఆవేళకాడ పోయి యిప్పుడా వచ్చేది?" ఆసామి కూర్చునే కూకలేశాడు.

"ఏమి చెయ్యమంటారు, గడ్డివస్తేనా? ఎన్నుగాకి తెగ్గొడతా నంటే మీరేగా వద్దన్నది"

"నిజమే నాన్నా. ఒక్క పరక్కూడా రావటంలేదు. ఏం రాగ వాయి, రేపు తెగ్గొడదాం?" అన్నాడు చిన్నదొర.

"రేపు కాదులే, మసుపులు చేస్తుండాయి. ఈ రెండురోజులూ పోనీ," అన్నాడు రాఘవులు.

ఆమాత్రం తెలివితేటలు తనకొడుకుకు లేనందుకు వెంకయ్య చింతపడ్డాడు.

"అరే రాగవాయి మీబాబు వచ్చాడురా," అంది అప్పుడే బయటికి వచ్చిన లక్షుమమ్మ.

"వస్తే వచ్చాడులెండి. అన్నంపెట్టండి. తొందరగా అరక్కు-పోవాలి. ఊళ్ళో నాగళ్ళు అప్పుడే చేలల్లోకి దిగాయికూడా," అన్నాడు రాఘవులు.

"రెండేళ్ళగ్గాను ఇవాళవస్తే అలా అంటావేమిరా!" అన్నాడు చిన్నదొర.

"వస్తేవచ్చాడు. వచ్చినవాడు చూస్తాడు. చూచినవాడు చక్కా-పోతాడు. నువ్వు తొందరగా గొడ్లువిప్పు," అని చిన్నదొరను హెచ్చరించి పంపాడు.

"అరే అబ్బాయి! ఒకమాటరా." తండ్రి పుల్లయ్య పిలిచాడు. రాఘవులు మాట్లాడకుండా యింట్లోకి వెళ్ళుతున్నాడు.

"ఒరే నిన్నేరా, మీ బాబు పిలుస్తున్నాడు." అని వెంకయ్య కూడా హెచ్చరించాడు.

రాఘవులు ఆసామి కెదురుగావచ్చి నిలుచున్నాడు. పుల్లయ్య కూడా అరుగుదగ్గరకు వచ్చాడు.

"మీ బాబు నీతో ఏమన్నా మాట్లాడుతాడు కామాలురా, వెళ్ళు," అన్నాడు దొర.

"నాతో మాట్లాడే దేముంది? మీతోనే మాట్లాడటానికి వచ్చాడు. ఆరు నువ్వు మాట్లాడుకోండి."

"వాడితిక్క ఎలావుందో చూడండి దొరగారు. వెనకటికి నా పెళ్ళికి నేనూ పోవాలీ, అన్నాట్ట యిలాంటివాడె."

"నేను మాట్లాడే దేముంది? పెద్దోడివి నువ్వు, న్యాయం తెలిసిన దొర ఆయన; మధ్య నేను దేనికి? నేను అరక్కుపోవాలి," అని తండ్రి పిలుస్తున్నకొంది కి రాఘవులు ఇంట్లోకి వెళ్ళుతున్నాడు.

"ఒరే రాఘవులు! ఉండకపోతే వుండకపోయావు. కాని, అరక కాస్త కనిపెట్టిపోనీ. లేకపోతే గిత్త చెడుతుంది," అన్నాడు ఆసామి.

"అవ్వా కావాలి, బువ్వా కావాలి అంటే ఎలా? నీళ్లు వచ్చి పడుతున్నాయి. యింకా ఏడెకరాల మెట్టసాలు అలానేవుంది. ఒక జతతో నాగాలి సంత అంపె?" రాఘవులు వెళ్ళుతూ వెళ్ళుతూ అన్నాడు.

"దాని సిగ తరిగిరి. అయినప్పుడే అవుతుంది లేరా!" అని గట్టిగా చెప్పాడు ఆసామి.

"ఈ వరసవాణ్ణి పెట్టుకొని ఎలా వేగేదండిదొరగారు," అన్నాడు పుల్లయ్య కొడుకు లోపలికి వెళ్ళింతరువాత.

"సరే, నువ్వుకూడా తిండితిను. తరువాత మాటాడొచ్చు."

అన్నాలయ్యాక ఎవరిపనిమీద వాళ్ళు వెళ్ళారు. వెంకయ్య తూర్పింట్లో తగతాబల్లమీద పడుకొని తాపీగా చుట్ట కాలుస్తున్నాడు. ఆసామి కింద పారేసిన పొగాకు కాడను పుల్లయ్య తుంపి నోట్లోవేసుకొంటున్నాడు.

"అదేమిటిరా, అడిగితే ఒక కాడ యివ్వకపోయానా?"

"వద్దులెండి దొరగారు. నోట్లోకి యీకాడలే బాగుంటాయి."

అంతలో లక్షువమ్మకూడా యింట్లోపని ముగించుకొనివచ్చి కూర్చున్నది.

"ఇదిగో దొరగారు!" అన్నాడు పుల్లయ్య.

"ఏమిటిరా?" అన్నాడు ఆలోచనలనుంచి బయటపడి ఆసామి.

పుల్లయ్య కాసేపు నీళ్ళునమిలాడు.

"ఆ నత్తులు దేనికి పుల్లయ్యా! అడగదలచిం దేదో అడగరాదా?" అన్నది యిల్లాలు.

"అదికాదండి దొరగారు, ఈ యేడు వాడికి పెళ్ళిచెద్దామని వుంది."

"పిల్ల కుదిరిందటరా!" లక్షువమ్మ అడిగింది.

"ఇంకా లేవండి దొరసానిగారు."

"అయితే మరి నీ గోడేమిటి?" అన్నాడు ఆసామి.

"అదికాదు దొరగారు, నాలుగురాళ్ళు సంపాయించుకొంటుం టేగా ఓరన్నా పిల్లనిత్తామనేది."

"సంపాయించు కొంటుండెగదరా, గోవాయికోడెలా తిరుగు తున్న దెక్కడ?"

"యాభైరాళ్ళు వాడికీ, వాడి పెళ్లానికీ ఎక్కడ చాల్తాయండి? అందుకనే యెక్కడన్నా పిల్లనడగమోతే జీతం ఏమి తెస్తుండాడేమిటి అంటుండారు."

"ఇంతకూ జీతం పెంచందే ఈయేడు నాదగ్గర వుంచేది లేవం టావు. అంతేనా?" అన్నాడు ఆసామి.

"అన్నీ తెలిసి మీరు అలా అంటే ఏమిచెప్పేది? కట్టసుకాలు మీకు తెలీనీయి కనకనా?"

"నీ కొడుక్కు పెళ్ళిచేయటమేగా నీకు కావలసింది?"

"అంతకన్నా యీ ముసలి ముండాకొడుక్కేమి కావాలి?"

"అయితే యీ పదేనేళ్ళనుంచి యిస్తున్న జీతం ఇచ్చిపో. రేపీవరటాలికి వాడికెలా పెళ్ళికాదో చూదాము."

"అంతగీతండీ మాకు? పిల్ల బీరకాయ, రోగాలు, నొప్పులు, గుడ్డా గోసీ, ఎప్పటికప్పుడు ఎతుక్కునేగతి తప్పటంలేదు. మీరు కాస్త చల్లనిచూపు చూడాలి. మాలాంటోళ్ళు బతకాలి.

వెంకయ్య కాస్త ఆలోచించి, "ఇంతకూ యామంటావేమిటి?" అన్నాడు.

"మాప్రూరు షావుకారు రొండు జతల గుడ్డలిచ్చి డెబ్బై అయిదు రూపాయ లిస్తానంటుండాడండి."

"అయితే నీ కొడుకును అక్కడే జీతానికి పెట్రా," అని వెంకయ్య గోడవైపుకు తిరిగి పండుకొన్నాడు.

"దాని దుంపతెగ, ఒక్కసారే పాతిక పెంచుతారట్రా ఎవరైనా?" అంది లక్షువమ్మ.

"సీతోడండి దొరసానిగారు, 75 రూపాయలు రొక్కం తెచ్చి నా చేతిలో పొయ్యోచ్చాడండీ. నలుగురు కట్టిన యింటి కిందుండి చెబుతుండా."

లక్షువమ్మ మాట్లాడలేక పోయింది.

"ఒరే పుల్లాయ్, వచ్చేడబ్బు చెడగొట్టుకోవడం దేనికిరా? నిక్షేపంలా నీ కొడుకును తీసుకెళ్లి ఆయనదగ్గర పెట్టు. మాకూ కొంచెం బరువు తగ్గుతుంది. ఈయేడు నాగాలుకూడా లేవు. రావలసినదేమిటో రేపు పొద్దున యిచ్చివేస్తాను."

"మీరల్లా దయతప్పితే మా పేదోళ్ళేమికావాలి?"

"నేనేమీ నిష్ఠూరాలెయ్యటంలేదు. సాయంత్రం రాగవులు రాగానే చెప్పి తీసుకెళ్ళు."

కాసేపు ఎవరూ మాట్లాడలేదు. రాఘవులను తీసుకొని వెళ్ళుతా నంటే, లక్షువమ్మకు కన్నీళ్లపర్యంతమైంది, ఇన్నేళ్ళు తమదొడ్లో ఉన్నాడు. చెప్పించుకొనకుండానే అన్నీ చేసుకొని పోతుంటాడు, "పని మంతులు" దొరికినా నమ్మకమైన మనుషులు దొరకొద్దూ? పదో పరకో పెంచి రాఘవుల్ని అట్టేపెట్టమని భర్తకు చెబుతామనుకొన్నది. ఆయనకు తాను ప్రత్యేకంగా చెప్పవలసింది ఏమున్నది? తాను ఇంటి

వద్ద వున్నా లేకపోయినా ఎలా జరిగిపోయేదీ ఆయనకు తెలియదా? సంసారమంతా యీదుకుపోయే ఆయనే యిలా అన్నాడంటే యేదో వుండివుంటుంది. ఈభావం కలగటంవల్ల లక్షుమమ్మ జీతగాణ్ణి అట్టిపెట్ట వలసిందే నని పట్టుబట్టలేక పోయింది.

"అయితే దొరగారు!"

"ఏమిట్రా, గంగలో దూకమంటావా ఏమిటి?"

"అయ్యొయ్యో అంతమాట దేనికండి? మీరుకాస్త విడమరిచి చెబితే."

"నువ్వు చెప్పలా?"

"చెప్పాను. ఇందాక వాడన్నమాటలు విన్నారుగా. మీరు వెళ్ళమంటేకాని మీ దొడ్డి వదలడండి దొరగారు."

"అలాంటప్పుడు నేనుచెబితే వింటాడా?"

"తప్పకుండా వింటాడండి. మీామీాన మావాడికి మాంపెద్దగురి."

"సరే యీ రాత్రి నీముందే చెబుతాను," అంటూ చటుక్కున లేచి చెప్పులు తొడుక్కొని వెంకయ్య పొలంవెళ్ళాడు.

ఆ రాత్రి యింటిల్లిపాది భోజనాలు అయిన తరువాత వెంకయ్య గొడ్లకు మేతవేస్తున్న రాఘువుల్ని, వాకిట్లోకూర్చున్న పుల్లయ్యను కేకేసి దొడ్లో అరుగుమీాద రడ్డిగం వేసుకుని కూర్చుని తీరిగ్గా చుట్ట ముట్టించాడు. తండ్రి కొడుకు లిద్దరువచ్చి ఆసామి కెదురుగా కింద కూర్చున్నారు.

"అయితే రాగవులూ, మీాబాబు ఎందుకొచ్చాడో కనుక్కున్నావా?" అడిగాడు ఆసామి.

రాఘువులు తలవూపాడు. ఇంతలో చిన్నదొర, చిట్టాడు వచ్చి తండ్రిపక్కనే అరుగుమీాద కూర్చున్నారు.

"మరి మీ బాబుకు ఏమిచెప్పా ?" మళ్ళీ అడిగాడు ఆసామి.

"నేనేమి చెప్పేదండి. అన్నీ తెలిసినోరు మీరుండారుగా," అంటూ జీతగాడు నవ్వాడు.

"అయితే నేనుచెప్పినట్టు మీ అబ్బా కొడుకులు వినుకుంటారా ?"

"మీ మాటకు ఎదురుచెప్పే దేముంది?" అన్నాడు రాఘవులు.

"న్యాయం సెలవి త్తే కాదనేదోడు దొరా?" అన్నాడు పుల్లయ్య.

"అకే రాగవులూ మీవూళ్ళో షావుకారు నువ్వు తనవద్ద జీతానికి కుదిరితే రొక్కం 75 రూపాయ లిస్తానంటున్నాడట." వెంకయ్య ఆరిపోయిన చుట్టను అవతల పారేశాడు.

"మీరేమంటారు ?" రాఘవులు ఆసామి వేపు చూచాడు.

"నేను చెప్పేదేముందిరా? నువ్వు నాలుగురాళ్ళు సంపాయించు కొంటే నేనెలా కాదంటాను ? నేను కాదంటేమాత్రం నీకెలావుంటుంది? నలుగురూ అవుననోద్దూ ? చేప్పొద్దన్నే మీబాబు వెంటవెళ్ళు. ఏదో యింతకాలం నన్ను నమ్ముకొన్నా వనుకో. ఈ చిట్టాడొకటి కాదు, నువ్వొకటికాదు. మీబాబు ఎంతచెప్పినా ససేమిరా అంటున్నావని తెలిసింది. అందుకని అంటున్నా, నిన్ను అట్టి పెట్టుకొందామని లేక పోలేదు. నుఁవేంచెయ్యను ? కాలం బాగుండలేదు. ధరలు ముండమోసి కూర్చున్నాయి. భరాయించోద్దూ ? చీకటితో లేచి మీబాబు వెంట వెళ్ళిపో."

వెంకయ్య పక్కవాటుగా తిరిగి చిట్టాడిని దగ్గరకు లాక్కొన్నాడు.

"రాగవాయి యాడకే ఎల్లేది ?" చిట్టాడు తండ్రిని అడిగాడు.

"వాళ్ళింటికి ?"

"వాళ్ళిల్లెక్కడ ? ఇదికాదూ ?"

"కాదు నాన్నా, చాలదూరాన వుంది,"

"ఎందు కెళ్ళుతున్నావు రాగవాయి? నాన్న కొట్టాడా?"

ఆసామి తప్ప మిగతావాళ్ళంతా నవ్వారు.

"వాళ్ళ అమ్మదగ్గరికి వాడు వెళ్ళుతున్నాడు." అన్నాడు తండ్రి.

"మళ్లా ఎపుడొత్తాడు" "ఇక రాడురా," అన్నాడు చిన్నదొర.

"అయితే ఎల్లొద్దు రాగవాయి. మనిద్దరం సావాసం కాదు?" అంటూ చిట్టాడుపోయి రాఘవుల మెడ వాటేసుకొన్నాడు.

"ఎల్లనుగా నువ్వుపోయి పడుకో." అన్నాడు రాఘవులు.

"అమ్మదొంగా! నన్ను మరిపిచ్చి పోదామనుకుంటున్నావులే. ఇవ్వాళ నీదగ్గిరే పండుకొంటాను." చిట్టాడు మారానికి దిగాడు.

"పోడు నాన్నా. నువ్వుపోయి యింట్లో పడుకో," అన్నాడు తండ్రి.

"నాకు తెలుసులే. ఇవ్వాళ నేను రాగవాయిదగ్గిరే పండుకొంటాను."

రాఘవులు చిట్టాడిని బుజానవేసుకొని చావిట్లోకి వెళ్ళాడు.

"అరే పెద్దాడా. మీ అమ్మనుపోయి చిట్టాణ్ణి తీసుకుపొమ్మను." అని వెంకయ్య పెద్ద కొడుకును పంపాడు.

"ఏమండి దొరగారు?" పుల్లయ్య తన సంగతి జ్ఞాపకంచేశాడు.

"చెప్పానుగా. చీకటిలో లేచి తీసికెళ్ళు. రావలసిన డబ్బు మీ దొరసాని కిచ్చాను. అడిగిపుచ్చుకో. ఇంకా దేనికి. పొద్దుపోలా? చాప తీసికెళ్ళి తలాకిలి అరుగుమీద వేసుకొని పండుకో."

వెంకయ్య యింట్లోకివెళ్ళి పండుకొన్నాడు. లక్షువమ్మ పాలు తోడుపెట్టి వంటయిల్లు చక్కదిద్దుకొన్నది. తరువాత చిన్న లాంతరు తీసుకెళ్ళి దొడ్డిగేటువేసి రాఘవుల పక్కలో నిద్రపోయిన చిట్టాణ్ణి ఎత్తుకొచ్చి తన పక్కలో పండుకోబెట్టింది. గంటలాగా దీపం వెలుగుతుంటే దాన్ని కాస్త తగ్గించింది. పెద్దకొడుకు కిందకు నెట్టివేసుకొన్న

దింపు మళ్లా వాడి తలకిందపెట్టి మోకాళ్ళకు పైకిపోయిన ధోవతి సరిగా లాగి వచ్చి తన మంచంమీద కూర్చున్నది. ఆసామి యింకా పసిపిల్లవాడిలాగా మెసికట్లాడుతున్నాడు.

"యేమండీ! అప్పుడే నిద్రపోయారా?" లక్షుమమ్మ నవ్వింది.

"నిద్రపోయానే" అన్నాడు వెంకయ్య.

"నిద్రపోయినవాళ్ళు, మాట్లాడుతారు కామాలు, నాకు తెలీదు లెండి. సరేకాని రాగవాయి ఏడుస్తున్నాడు. ఏమన్నారేమిటి?"

"నే నేమనలేదే. వాడి బాబువెంట పొమ్మన్నాను. మరేం చేసేది, భరించే శక్తిలేనప్పుడు?"

"వాడి చాకిరికి 75 రూపాయలివ్వటం కష్టమా?"

"అయితే మీ బాబేమన్నా యిచ్చాడేమో తెచ్చియివ్వు."

"మీకు చాకిరీచేయటమే? మా బాబు డబ్బివ్వటమేః?"

"నాకిచ్చే శక్తి లేదనేగా చెబుతున్నది?"

"నా దెగ్గిరికీ, వాడి దెగ్గిరికీ వచ్చేటప్పటికే మీకు చెయ్యిరాదు." లక్షుమమ్మ నిష్ఠూరమాడింది.

"నీకు కిందుమీదులు తెలియటంలా, ఇంకా ఎన్నాళ్ళకొస్తుంది గ్నానం? నీ అల్లుడికేమో అయిదేలకు నోటురాయించి యిచ్చేదాక నిద్రపట్టకపోయె. చావడికేమో వెయ్యిరూపాయలయ్యె. ఈ అప్పులన్నీ తీరి ఎలా బయటపడతామురా భగవంతుడా అనుకోంటుంటే ఈ బండకూడా నా నెత్తికే ఎత్తాలంటే? నేనూ మనిషినే." వెంకయ్య కస్సుమన్నాడు.

ఆ మాటలతో మానవురాలు మళ్ళీ నోరెత్తలా. రామనామ స్మరణ చేస్తూ లక్షుమమ్మ నడుం వాల్చింది. ఆసామికి మాత్రం నిద్ర పట్టలా. "మాఖం, ఫాల్గుణం—ఫాల్గుణంతో నోటువాయిదా వెళ్లిపోబోతూవుంది." అంటూ వెండి సులోచనాలతో వియ్యంకుడు, "డబ్బ

అవసరంగావుందిరా అబ్బాయి,'' అంటూ తనవూరి షావుకారు వెంకయ్యకు ప్రత్యక్షమయ్యారు. అతనికి చీమలు పారుకాడినట్లయింది. అతడు ఇంకా ముడుచుకు పండుకొన్నాడు. ముడుచుకొన్న కొందికి చాలా చీమలు చుట్టూ బ్రహ్మాండంగా కోటలు పెట్టుకొస్తున్నాయి. గాభరా పుట్టింది. అతడు ఉలిక్కిపడి కూర్చుని కళ్ళు తెరిచాడు. దీపకాంతి కొంత ఊరట కలిగించింది.

అయినా అతని హృదయం దడదడ కొట్టుకుంటూనే వుంది. తాను అందనివాటికి అర్రులు చాచిందెక్కడ? తీయరాని పరుగులు తీసిందెక్కడ? వియ్యంకుడికి అయిదువేలకు నోటువ్రాసి యిమ్మన్న దెవరు? రైతన్నవాడు ఎవడు చేలోచేను తెగనరికి ఇస్తాడు? ఆ పని చేయక పోబట్టే యివ్వాళ ముడ్డికిందికి నీళ్ళొచ్చి కూర్చున్నాయి.

నిజంగా ధరలు అలా నిలబడివుంటే ఇలాంటి అప్పులు తన్ను ఏమిచేసేవి? నాలుగైదేళ్ళలో తీరిపోయేవికావా? అసలు ఈ ధరలు ఎందుకు పడిపోయాయి? తాను ప్రతి సంవత్సరం పంచాంగశ్రవణం చేస్తూనేఉండె. ధరలు తగ్గుతాయని ఒక సిద్ధాంతి అయినా ఎందుకు వ్రాయలేదు? వాళ్ళకు మాత్రం కర్మ ఎలా తెలుస్తుంది?

అయితే తాను చేసిన కర్మ ఏమిటి? తను ఎవడి కడుపూ కొట్టలేదు. తన వర్ణధర్మం తప్పిందిలేదు. తనకీ దుర్గతేమిటి? తనవూరి షావుకారికి ఆ ఐశ్వర్యమేమిటి? అతడు చేసిన పుణ్యమేమిటి? ఎందరి కొంపలు నిలువున తీశాడు? ఎన్ని దీపాలు ఆర్పివేశాడు?

వెనక జన్మంలో పున్నెం చేసుకొన్నాడేమో. అయితే దేవుడి మీదకూడ పెత్తనంచేసేది కర్మే కాబోలు. ఆ లెక్కలో దేవుడు దేనికి?

తన తెలివితేటలకు తాను దేవుణ్ణి వెక్కిరించేవాడా? వెంకయ్య భయంతో వణకిపోయాడు. క్షమించమని తనకుతానే చెంపలు వాయించుకొన్నాడు.

ఇంతకూ తాను చెయ్యవలసిందేమిటి? నిలువునా ఉన్న పొలం, గొడ్డుగోదా తెగబరికి అప్పులు తీర్చటమే. మాట దక్కించుకొని అప్పులనుంచి బయట పడాలంటే అంతే. సరే. అమ్ముతాడు. అమ్మిం తరువాత చెయ్యవలసిన పని? ఇద్దరు పిల్లలూ, తాను, తనభార్య. ఎలా పోషించటం! ఏ ఆసామివద్దో జీతానికి కుదరాలి. పొలంచాకిరి తప్ప తాను చేయగలిగింది ఏముంది? పొలం లేనప్పుడు మరొక రైతువద్ద తల తాకట్టు పెట్టుకోవలసిందేగా!

ఇంతబతుకు బతికి తాను తోటి రైతువద్ద జీతం ఉంటాడా? తాత ముత్తాతలనుంచి వస్తున్న పొలం అమ్మి బిడ్డలను బికారులను చేస్తాడా? తనతండ్రి అంత పొలం అప్పజెప్పింది అందుకేనా? అంత కన్నా ముక్కుమూసుకొంటే మూడుగడియలు పట్టదే.

వెంకయ్యకు అటు పొలమమ్మటానికి కాని, ఇటు ముక్కుమూసు కోటానికి కాని సాహసించలేకపోయాడు. భగవంతుడనేవాడు వుంటే, వాడికి కనికరం లేకపోయిందా?

ఆ తెల్లవారుజామున పుల్లయ్యకు రాఘవులు కనిపించలేదన్న ఆతురతతో దారను లెగ్గొట్టాడు. ఎక్కడి కెళ్ళాడంటే ఎక్కడి కెళ్ళాడని యింటిలపాది విస్తుపోయారు. చిట్టాడు ఆ హడావుడికి లేచి శోకాలు మొదలెట్టాడు. వాణ్ణి సముదాయించేటప్పటికి లక్షువమ్మకు పెద్దలు దిగొచ్చారు. పుల్లయ్య కళ్ళురచూస్తూ దారను ఏమనలేక పోయాడు. లక్షువమ్మ భర్త సందకాడ తనకిచ్చిన యాభై రూపాయలు పుల్లయ్య దోసిట్లోపోసి, "రాగవాయికి వచ్చిన పరవా ఏమిలేదులే," అని ఒకటికి రెండుసార్లు నమ్మకంచెప్పి సాగనంపింది.

ఆనాడు రెండుబారలు పొద్దెక్కిన తరువాత లాంతరు పట్టుకొని రాఘవులు ఇంటికివచ్చాడు.

"వచ్చాడమ్మా వచ్చాడే, రాఘవాయి వచ్చాడు. నాకు కాయ కూడ తెచ్చిపెట్టాడు," అని చిట్టాడు గంతులుపెడుతూవచ్చి తల్లిచేతికి తాటికాయ అందించాడు.

ఆమె దొడ్లోకివెళ్ళి చూచేతలికి రాఘువులు కడవలో నీళ్ళు తోడుకొని ముఖం కడుక్కొంటున్నాడు. "నీ మొగాన గుడ్డు మొలవ! యాడకెళ్ళావురా?"

"పడమటి పొలాన నారుమడి ఎండిపోతుంటే, నీళ్లుపెట్టటాని కెళ్ళాను. మరి లాంతరు యెందుకు తీసుకెళ్ళాననుకొన్నారు?"

"బాబు ముండాకొడుకు నీకోసమని దుంపలు దంపలు చేసుకొస్తే మొగం తప్పిస్తావట్రా తప్పుడుగాడిదా!"

"ఏమన్నా అనండమ్మా. మీరనావచ్చు, నేను పడావచ్చు. చిన్న దొరను అనటంలా? మా బాబంటారా? ఈ పదేళ్ళనుంచి యీ బాబు ఏమయ్యాడు? రోగంవచ్చినా, నొప్పివచ్చినా మీరు చూస్తూండారుకాని, ఆయనొచ్చి చూస్తుండాడా? చెప్పవేవమ్మా అలాచూస్తావు!"

"పుల్లయ్యమాత్రంఏమన్నాడురా? నీబాగుకోసమేగా చెప్పింది?"

"చాలు చాల్లెండి, మాబాగచెప్పారు. వాళ్ళకు కావలసింది నా బాగా? నా జీతం. నిజంగా నాబాగు కోరేవాళ్ళయితే ప్రతేడు నాజీతం తీసుకెళ్ళుతున్నారుగా. ఇప్పుడు నా సొమ్మెంతుందో చూపించ మనండి? అంతా తినేశారు. ఈ రోజున ఒక దమ్మిడీకూడా లేదు."

"పిల్లల్ని కని పెంచటం దేనికిరా? ఏడుగడ అవుతారనేగా?"

"నిజమే, మీరుచెప్పినట్లు పెంచి పెద్దవాణ్ణిచేస్తే అలాగే. నా మంచి సెబ్బర మీరుచూశారు కాని, మావాళ్లేమన్నా చూశారా?"

లక్షువమ్మ వాదించలేకపోయింది. "అదికాదురా అలా మొగం తప్పిస్తే మీ బాబు ఏమనుకుంటాడు? మేమేదో చెప్పి చేయించా మనుకోడూ?"

"ఇందులో మీరు చెప్పిందేముంది? నిన్నపొద్దునే, "నేను రావటంలే"దని మాబాబు ముఖానే చెప్పేశాను. మిమ్మల్ని అనటానికి పనేముంది?"

"సరే ఎలాకావాలో అలాగే అవుతుందిలే. పొద్దెక్కింది. తొందరగా కానీ, రెండుముద్దలు తిందుగానీ."

రాఘవులు అన్నం తిని అప్పుడే మళ్ళా అరక్కు వెళ్ళాడు.

అతని ప్రవర్తనకు ఊళ్ళోవాళ్ళే కాదు, వెంకయ్య లక్షుమమ్మలు కూడా విస్తుపోయారు. నాటినుంచి జీతగాళ్ళ సంగతివస్తే రాఘవుల ప్రస్తావన రాకుండా వుండటంలేదు. ఆ ఆసామి మీద వాడికి అంత మమకారం దేనికి? అందరు జీతగాళ్ళు అలావుండరేం? అందరూ అలా ఒళ్ళువంచి పనిచేయరేం? ఇవే వూళ్ళో రైతులకు తీరని అంతర్జాతీయ సమస్యలు.

ఊళ్ళో ఆసాములు తమ జీతగాళ్ళను కూకలేసినప్పుడల్లా రాఘవుల సంగతి యెత్తేవాళ్ళు. వాళ్ళుకూడా పుటికి పుటికి నాలుగు అడిగే వాళ్ళు. షరతులన్నీ గుదిగుచ్చి పెట్టేవాళ్ళు. వడ్లు దంపమనగూడదు. చద్దన్నం పెట్టగూడదు. చీటికి మాటికి తమపెద్దల్ని తడవగూడదు. ఏడాదికి జత కట్టుపంచెలు, జత పై పంచెలు ఇవ్వాలి. నెలకు సవాసేరు పొగాకు ఇవ్వాలి. అయినంతపని చేయించుకోవాలి కాని, అయిన దానికి కానిదానికి చివాట్లేస్తే లాభంలేదు. ఇలాంటివే యింకా ఒకటి రెండు షరతులుండేవి. రైతులు వాటిని పాటించిందీలేదు. జీతగాళ్ళు రాఘవుల్లా పనిచేసిందీలేదు.

అయినా కాలవాహిని ఒక్క-క్షణంకూడా ఆగలా. వర్షాకాలం వచ్చింది. మాగానివూళ్ళు మొలబంటి బాడవలయ్యాయి. రాఘవులు చావట్లోనుంచి కదిలేవాడుకాడు. ఎప్పుడూ కట్టుపట్లు రొచ్చుకాకుండా పశువుల వుచ్చ కుండలోపట్టి బయటపారబోస్తూనో మేతవేస్తూనో వుండేవాడు. అన్నం తిన్నదగ్గరనుంచి నారపిడి, ఏగగ్రా చావట్లోకి పట్టుకెళ్ళి పగ్గాలకు, ఎడ్ల సిగమోర్లకు చొప్పు పేనేవాడు. ఆ చొప్పు సవరగా వెండితీగలాగా వుండాలి. అందులో ఏమాత్రం వంకవచ్చినా సహించేవాడుకాడు. మళ్ళా మొదలెత్తుకోవలసి వచ్చినా బద్ధకించే వాడుకాడు.

అతనికే అప్పుడప్పుడు అనిపించేది. తనకంత మోజు దేనికి? తాడు అందంగా లేకపోతే ఏమిపోయింది? పనిగడవటమేకదా ప్రధానం. కాని అతని మనస్సు ఒప్పుకొనేదికాదు.

ఆ గొడ్లు, వ్యవసాయం తనవి కాకపోయినా తానున్నంత కాలం సలక్షణంగా వుండాలి. అన్నట్లు ఆసామి తన్ను భరించలేనంటున్నా డుగా. ఎందుకన్నాడు? తన్ను గట్టిగా పొమ్మని చెబితే? ఆఁ ఏందు కంటాడు? ఆయనకుమాత్రం న్యాయం తెలీదా? ఇన్నాళ్ళు దొడ్లో వున్న మనిషిని ఎలా పొమ్మంటాడు? తాను ఒక్కడే ఆయనకు బరువవుతాడా? తనపిచ్చికాని ఎందుకు పొమ్మంటాడు?

వాస్తవం గుర్తించడానికి ఒప్పుకోని ఆ అమాయిక హృదయం ఎన్నెన్నో మధురలోకాలు నిర్మించుకొంటున్నది. తనదొడ్డి కలకల లాడుతుండాలి. తన యెడ్లకు పోటీవచ్చేవి ఆవూళ్లోనే కాదు చుట్టు పక్కల వూళ్ళలోకూడా వుండరాదు. తాను సేద్యంచేసిన పొలం ముప్పందుం చొప్పున రాలాలి. ఈయేడు ఒకటికి రెండుసార్లు దమ్ము చేసి మొక్క వేశాడు. దుబ్బుకూడా బాగానే చేస్తున్నది. జాయగా వుంటే ముప్పందుం రాలుతుంది. అందులో షోకాలేదు. అయినా విశాఖ చూడొద్దూ? అది కొంపతియ్యకుండా వుంటేగదా?

కాలం సవ్యంగా సాగాలనీ, తానుచేస్తున్న చేలు (ఆసామివే అయినా) బాగా పండాలనీ లోలోన వేయిదేవుళ్ళకు రాఘవులు మొక్కు కొంటున్నాడు. అంత మమత అతనికెలా ఏర్పడింది? దీనివల్ల అతనికివచ్చే లాభమేమిటి? ఈ ప్రశ్నలకు సమాధానం శాస్త్రవేత్తలు చెప్పుకో వలసిందే.

వర్షాలతోపాటు వెంకయ్య కుటుంబానికి మంచిరోజులుకూడా వెనకబట్టాయి. వియ్యంకుడు తనకొడుకు కట్నంతాలుకూ రావలసిన 68 వందలకు రిజిస్టరు నోటీసిచ్చాడు. ఊళ్ళోషావుకారు 1608 రూపా యలు ఆ నెలలో కడితేగాని వీలులేదని నిలవేశాడు. గొల్లది తనకు రావలసిన 75 రూపాయలకు లక్షువమ్మ చుట్టూ తిరిగి పోతున్నది.

నాటినుంచి లక్షువమ్మకు సూర్యచంద్రులగతి సక్రమంగా లేదనిపించ సాగింది.

వెంకయ్యకూడా ఉబ్బసపు రోగినీ, శ్లేష్మంలోపడ్డ ఈగనుచూచి కూడా ఈర్ష్యపడవలసి వచ్చింది. పొరపాటున రాత్రి యే రెండు జాములకో ఒక కునుకుపట్టినా, ఋణదాతలు ప్రత్యక్షమై మాసంగతి ఏమిచేశావంటే మాసంగతి ఏమిచేశావని యమదూతల్లాగా పొడిచే వాళ్లు. వాళ్ళపోటు తప్పించుకొన్నా గొల్లదుర్గి వూరుకొనేదికాదు. "ఇదికూడా నీ నెత్తినే కొట్టుకో," అని పెరుగుదుత్త అతనిమాదున ఎత్తికొట్టినట్లయ్యేది.

ఈబాధ భరించలేక వెంకయ్య నిక్షేపంవంటి ఎనిమిదెకరాల రేగడ డైబ్బె అయిదు వందలకు రెండోవాడు వినకుండా సూరయ్యకు అంటగట్టాడు. నిలవున్న 11 పుట్ల ధాన్యం నాలుగువందలకు తెగబరి కాడు. అయినా ఆరువందలదాక చిల్లరబాకి ఇంకా అలాగే మిగిలింది. వెంకయ్యకు ఇంక చెరవదలలా. ఒకనాడు రాత్రి ఆవుల్ని, ఎడ్లను అమ్మతానని భార్యతో చూచాయగా అన్నాడు.

"ఇంకా నయం, రేపు బిడ్డల్నికూడా అమ్మతామంటారు. అమ్మరూమరి!" అంది లక్షువమ్మ.

"బాకీల తొందర యెక్కువైతే యేమిచెయ్యను?"

"ఏమన్నా చెయ్యండి కాని, గొడ్లనుమాత్రం అమ్మొద్దు ... అంతగా అయితే ముందు పంటకల్లాల్లో తీర్చుకోగూడదా?"

"రేగడచేను అమ్మేస్తే యింకా యెన్నివందల పుట్లొస్తా యను కొంటున్నా?"

లక్షువమ్మ వెంటనే మాట్లాడలేకపోయింది.

"ఈ నాడు అమ్మినపొలం మూడేళ్ళనాడే అమ్మితేఇంత బొందన పడేవాళ్ళం కాదుగా." భార్య ముక్కు చీదుకొన్నది.

"కర్మ యిలా నెట్టుకొస్తుందని ఎవరనుకొన్నారు? పంటమీద బాకీలు తీరుతాయనుకొన్నాను."

"ఇంతకూ మాకర్మ అలావుంటే మిమ్మల్నినే పనేముంది?" లక్షుమమ్మ పైటకొంగుతో కళ్లొత్తుకొన్నది.

వెంకయ్య ఈ దుస్థితికి కారణం తన కర్మే ననుకొని, నెపం అంతా దానిమీదనే పారేసి నిశ్చింతుడయ్యాడు. కాని లోకంఅంతటితో వదులుతుందా?

ఓడంటే అంతా ఓడే నంటారు. పొల మమ్మిన సంగతి పొక్కగానే బాకీదారులు మరీ తొందర పెట్టసాగారు. ఎన్ని అప్పులు లేనిదే ఎనిమిదెకరాల పొలమమ్ముతాడు? అప్పులు తీరిపోయేటట్లుంటే అంత చాటుగా అమ్మవలసిన పనేమి వచ్చింది? తప్పకుండా ఎంతో అప్పు ఉండివుండాలి. ఈ వూహా తట్టగానే ఋణదాతలు మరీ రేగారు.

దానితో ఆసామికి నిప్పులమీద పొర్లాడుతున్నట్లయింది. ఒక రోజున ఎడ్ల బేరగాళ్లు వస్తే 350 రూపాయలు పుచ్చుకొని ఎద్దునూ, గిత్తనూ, తలతాళ్ళతోనే తోలిపెట్టాడు. చెప్పు తేవటానికి ఇంట్లోకి వెళ్ళితే లక్షుమమ్మ పడనిస్తుందీ? అందువల్ల దొడ్లోవాళ్ళను దొడ్లో నుంచి గుప్పుడు చప్పుడు కాకుండా పంపించివేశాడు.

పచ్చిగడ్డి తేవటానికి వెళ్ళిన రాఘవులు ఆనాడు మోయరాని మోపు వేసుకొని చెమటోడ్చుకొంటూ ఆలస్యంగా వచ్చాడు. వచ్చి మేత వేదామనిపోతే యెడ్లులేవు. అతనిగుండె గుభేలుమంది. అవి ఎప్పుడన్నా ఊడదీసుకొన్నా దొడ్డి వదలిపోయే మచ్చుకాదు. ఇక ఆసామికి యెక్కడన్నా మొగమోటం ఉంటుందేమోకాని ఎడ్ల దగ్గరమాత్రం ఉండదు. ఒకవేళ అంతగా కాదనటానికి వీలులేకపోతే రాఘవుల్ని యిచ్చి తోలిపెట్టేవాడు.

ఎడ్లు నేడేమైనట్లు? తొందరపనివుండి దొరే బండికట్టుకు వెళ్ళాడేమోనని రాఘవులుచూచాడు. బండి,చిరతలు చావట్లోనేవున్నాయి.

నాగలి, పట్టెళ్ళు వారెణకూడా ఎప్పటి చోటనే వున్నాయి. గొడ్లు పచ్చిమేతకోసం తాళ్లు లాక్కొంటూ గందరగోళం చేస్తున్నా, అతడు గబగబా లక్షువమ్మ దగ్గరకు పరుగెత్తుకెళ్ళి, "ఎడ్లు ఎవరుతోలికెళ్లారు?" అని అడిగాడు.

"చావిట్లో లేవురా?"

"లేవే."

"మీ దొర బండి కట్టుకెళ్ళాడేమో."

"బండి చావిట్లోనేవుంది." రాఘవులు కాళ్ళీడ్చుకొంటూ వెళ్ళి దొడ్లో నడిమధ్య చతికిలబడ్డాడు.

లక్షువమ్మకూడా చేతిలోని పాలచెంబు దాయతాడు నట్టింట పడేసి, "ఎడ్లున్నాయటరా?" అంటూ ఆదరాబాదరా దొడ్లోకి వచ్చింది. సూర్దైతేగా ఉన్నా కనిపించకపోవటానికి ?

"ఎడ్లు ఎక్కడికో తప్పించుకు పోయాయని మీ నాన్నను పిల్చుకురారా," అని అప్పుడే వచ్చిన పెద్దకొడుకును పంపించింది.

"నాన్న లైబ్రరీ అరుగువద్ద లే"డని కొడుకు వెళ్ళివచ్చి చెప్పాడు.

అంతలో బాగా చీకటిపడ్డది. లక్షువమ్మ తిల్లికపెట్టి చిట్టాడికి పాలచెంబు, దాయతాడు ఇచ్చి రాఘవుల్ని దూడ నిడవమని చెప్పి పంపింది. జీతగాడు చావట్లో బండికింద గడ్డి పనమీద పండుకొని మాట్లాడలేదు. లక్షువమ్మకూడా వచ్చి బ్రతిమాలింది. కోపపడ్డది. లాభంలేకపోయింది. పెద్దకొడుకును విడవమన్నది. వాడు తనవల్ల కాదన్నాడు. ఆడుది తానెలా ఆవుపాలు తీస్తుంది ? భర్తకోసం ఎదురు చూచింది. ఎంతసేపటికీ రాలేదు. ఆవు, కోడెదూడ దొడ్డి దద్దరిల్లేట్టు అరుస్తున్నాయి.

లక్షువమ్మ మనస్సు కటకటపడ్డది. చివరికి తెంపుచేసుకొని తానే దూడపలుపు తప్పించి రాఘవుల్ని అన్నానికి పిలిచింది. వాడు కదల్లా,

మెల్లగా. పెద్దకొడుకును పిలిచింది. వాడు మొదట్లో బెట్టుసరి పోయినా, చివరికి ఎలాగైతేనేం రెండుముద్దలు తిన్నాడు. నిద్రవస్తున్నదని చిట్టాడు తొందరించాడు. పక్కగుడ్డలకోసం గదిలోకి వెళ్ళితే మంచంమీద భర్త ముసుగు పెట్టుకొని మూలుగుతున్నాడు.

పక్కగుడ్డలు పట్టుకెళ్ళి యిద్దరి కొడుకులకు పక్కవేసి పండుకో మని లాంతరుతో గదిలోకివెళ్ళి "సుస్తీగావుందా ఏమిటి?" అని భర్త కణతలమీద చెయ్యివేసింది. ఆమె వేళ్ళమీద వెచ్చని నీళ్లు పడ సాగాయి. ఆమె వులిక్కిపడింది.

"జ్వరం వచ్చినట్లుందే!"

"లేదని వెంకయ్య మూలిగాడు."

"సరే, అన్నీ బాగానే కుదిరాయి. ఎడ్లుకూడా ఎక్కడికో తప్పించుకు పోయాయి."

ఉండి వుండి, "నేనే అమ్మివేశాను," అని వెంకయ్య నిట్టూర్పు విడిచాడు.

లక్షుమమ్మ కొయ్యబారి కాసేపు అలాగే నిలుచున్నది. ఆమె నోటినుంచి పల్లెత్తుమాట రాలా. తరువాత ఆ లాంతరుతో చావట్లోకి వెళ్ళి రాఘవులకు దూరంగా చతికిలబడి, "ఎడ్లను మీదొరే అమ్మా డట," అని చెప్పింది.

రాఘవులు ఉలకలా, పలకలా. అతనిచూపులు వాసాలు చూస్తున్నాయి. లక్షుమమ్మ ముక్కుచీదుకొంటూ కుటుంబ స్థితిగతులు, బాకీలసంగతి అంతా పూసగ్రుచ్చినట్లు చెప్పింది.

"ఆయనమాత్రం ఏమిచేస్తాడురా, మాకర్మ అలావుంటే? మాపాపం బద్దలైంది. నువ్వుమాత్రం ఎలా అడ్డుపడుతా? లే, మా నాన్నగా, లే; రెండుముద్దలు తిందుగాని; పగలల్లా రెక్కలిరుచు కొన్నావా, ఎంగిలిపడకపోతే తెల్లారిపాటికి శోషవొస్తుంది. లే అమ్మా లే?"

"నా కర్మకుమాత్రం మీరేమి చేస్తారులెండి," అన్నాడు రాఘువులు.

లక్షుమమ్మ ఎన్నిచెప్పి రాఘువుల్ని తిండికి పిల్చుకెళ్ళలేక పోయింది. ఆమెకూడా తిండి సయించక దిగులుతో చిట్టాణ్ణి ఎదుట బార కదుముకొని పండుకొన్నది.

ఆ రాత్రి రాఘువులకు శివరాత్రి అయింది. గత జీవితమంతా అతని కళ్ళముందు సినిమా ఆడింది. ఇంతకాలం తాను ఎంకయ్యదగ్గర ఎందుకుంటున్నాడు? ఇన్నేళ్ళనుంచి చెమటోడ్చి పోస్తున్నాడే? దాని వల్ల ఏమివచ్చింది? ఆసామన్నా బాగుపడ్డాడా అంటే అదీలేదు. తనకేమన్నా మిగిలిందా? లోపలి ప్రేవులుమాత్రం బేవు బేవుమంటు న్నాయి. అయితే యీచాకిరి దేనికి? మరొక రైతుదగ్గరచేస్తేనో? ఇంతకన్నా వచ్చేదేముంది? అయినప్పుడు యీచేటెరుగనిపాటు దేనికి? కడుపుకోసం. కేవలం పొట్టకోసమేనా? అందుకోసమేనా తానిన్నాళ్లు బ్రతికింది? ఇలాంటి బ్రతుకు బ్రతకకపోతేనేమి? ఏదేవుడేడ్చాడు?

ఇంతకూ తానుకోరుతున్నదేమిటి? ఎడ్లూ వ్యవసాయమేగా? అందులో సందేహంలేదు. తానింతకాలం మేపి పని కలవార్చిన గిత్త పోయిందనేగా యింత కటకటపడుతున్నది? కాబట్టి తనకు ఎడ్లు, చేతి నిండా వ్యవసాయం సలక్షణంగా వుంటేచాలు. దానితో తాను సంతృప్తి పడగలడు. తనజీవితం సుఖంగా వెళ్ళమారిపోతుంది. తన రెక్కలు, స్వాతంత్ర్యం అమ్ముకొన్నా యివి ఎందుకు దక్కటంలేదు?

రాఘువలుకూడా దీని బాధ్యత కర్మమీదనే వేశాడు? కాని ఇంతకాలంనించీ అతన్ని బంధించి ఉంచిన బంధనాలు అతనికి తెలియకుండానే కోసివేయబడ్డాయి. పోతే ఇక వాడు ఇక్కడే ఎందుకు ఉండాలి?

ఆ రాత్రి అతనికి కునుకుపట్టలా. ఆలోచనతోనే తెల్లవారింది. లేచికాలకృత్యాలు తీర్చుకొని, ఉదికినగుడ్డలు కట్టుకొని, విడిచినవి మూటకట్టి ములుగర్రకు తగిలించుకొన్నాడు. నేరుగావెళ్ళి లక్షుమమ్మను

పిలిచాడు. ఆమె వెంట పెద్దదొర, చిన్నదొర, చిట్టాడు దొడ్లోకివచ్చి రాఘువుల వాలకంచూచి కొయ్యబొమ్మల్లాగా నిలబడ్డారు.

"వెళ్ళుతున్నానమ్మా!" అని రాఘువులు తలవంచుకొన్నాడు.

"యాడకిరా?" లచ్చునమ్మ విస్తుపోయి అడిగింది.

"ఇంతవరకు ఫలానిచోటికని అనుకోలేదు."

"మీ బాబుదగ్గరకు వెళ్లుతావా?" అన్నాడు వెంకయ్య.

"పోను."

అతని ధోరణిచూచి ఎవరూ మాట్లాడలేకపోయారు.

"అయితే అన్నంతిని పోరా, రాత్రికూడా తినలేదు." లచ్చువమ్మ అడ్డుతగిలింది.

అంతలో కోడెదూడ చెంగనాలు తీసుకొంటూవచ్చి రాఘువుల గోచిచెంగు పట్టుకొన్నది.

"వద్దులేండి, ఆమాటే చాలు."

"బాబూ నామాటవినరా." లచ్చువమ్మ రాఘువుల గడ్డం పట్టుకొన్నది.

"కాదులేండి, వస్తాను." రాఘువులు దూడ నోట్లోనుంచి పంచెకొంగు లాక్కొన్నాడు.

చిట్టాడు బావురుమన్నాడు. కోడెదూడ అరిచింది. దానితో దొడ్లో ఆవులన్నీ ఒక్కసారిగా అంబా అన్నాయి.

అయినా రాఘువుల కాళ్ళకు పశువుల అడుగులు నాడు బంధాలు వేయలేకపోయాయి.

—మార్చి, 1947.

మాయ

ఎన్నడూ చిర్రున చీదిఎరుగని మా అత్తయ్య మంచం పట్టింది. ఇంట్లో గంటెడు గంజి కాసిపోసేవాళ్ళుకూడ కరవైపోయారు. నేను ఒక్కణ్ణే అయితే అంత యిబ్బంది వుండేదికాదు. మా నాన్నగారు మూడుకాళ్ళ ముసలి. ఆయనకెప్పుడూ ఏదో ఒకటి ఆజీలుగా ఒక మనిషి అందిస్తూవుండాలి. పైగా ముప్పూట తినే జీతగాడు – వ్యవసాయం.

చేతులు కాల్చుకోవలసివచ్చినా నాకు కష్టమనిపించలేదు. కాని మా అత్తయ్యదే పెద్ద చిక్కు. మంచంమీదికాలు కింద పెట్టనీయవద్దని డాక్టరు గట్టిగా చెప్పాడు. పొయ్యి అసలే పనికిరాదన్నాడు. కాని ఆమె వింటేనా! మంచిమనిషిలాగా అన్ని సర్దుకుపోవాలని ఆమె తాపత్రయం. మొత్తుకొంటున్నా వినక పొయ్యిదగ్గరకు వచ్చేది. నేను కోపంవచ్చి చెడామడ తిట్టేవాణ్ణి, ఏమిలాభం? తిట్లదారిని తిట్లు పోయేవి. ఆమె తన అలవాటు ప్రకారం చేయటానికి ప్రయత్నించేది.

నా హృదయం జివ్వుమంది. ఇంతకాలం ఆమెచేత అడ్డమైన చాకిరి చేయించుకొన్నాము. తీరా నేడు మూలబడితే గుక్కెడు మందిప్పించలేక పోయామన్న సంగతి తెలిసివచ్చి నిలువున కుంగిపోయాను. అయినా ఏమిచేయను? పంటమీద కాస్తో కూస్తో వస్తూ

వుంటె గుడ్డా గోసె, వ్యవసాయం ఖర్చులు వెళ్ళమాడుతున్నాయి. ఇక పోతే అప్పు తేవాలి. తెచ్చినా తీర్చేది ఎలా? మనస్సు గింజులాటలో పడ్డది.

మా అత్తయ్యస్థితి మరీ అధ్వాన్నం కాసాగింది. గడియసేపైనా కూర్చోటం లేదు. వంటింట్లోకి తూర్పింట్లోకి తిరిగింది తిరిగినట్టుగా వుంటూవుంది. డాక్టరు చెప్పినట్టు హాస్పిటల్‌కు ఎంత తొందరగా తీసు కెళ్ళితే అంత మంచిదనిపించింది. అసలు ఇల్లువదలితేగాని ఆమె ఒక ప్రక్కన కూర్చోదు.

కాబట్టి ఊరికి తొందరగా బయలుదేరాలిసిందే. కాని డబ్బు ఎవరిని అడిగేట్టు? అడిగితే మర్యాద దక్కాలికదా ? అవతల ప్రాణం మీదికి నచ్చినప్పుడు మాట వెలితి అవుతుందేఅని కించపడటమేమిటి? అసలు అంత జంకవలసిన పనేముంది? దేశంలో డబ్బుకు కరువులేదు. ఎవరైనా నాకు అప్పు ఇవ్వటానికి వెనకాడవలసిన పనిలేదు. ఆ ధైర్యంతో నేను నరసయ్యగారింటికి వెళ్లాను.

నరసయ్యగారు ఒక విచిత్ర వ్యక్తేనని చెప్పాలి. ఆయన ఇరవై వేలదాక వడ్డీకి తిప్పుతున్నా ఒకసారికూడా కోర్టుకెక్కినవాడు కాడు. ఆయనడబ్బు మహాత్యమేమో కాని కొంపలు నిలువున కూలిపోతున్నా అప్పులవాళ్లు ఆయనడబ్బుమాత్రం అణాలు పైసలతోసహా కట్టిపోయే వాళ్ళు. బాకీదార్లను ఎన్నడూ ఒత్తిడిపెట్టినట్లుకూడా వినలేదు. అసలు ఈ ప్రపంచమంటేనే ఆయనకు అంత విరక్తి అట. అంత వేదాంతి, జ్ఞాని చుట్టుపట్లలో లేరని' అనుకొంటూవుంటే విన్నాను. నాకుమాత్రం ఆయనతో గాఢ పరిచయంలేదు. కాకపోతే రెండుమూడుసార్లు లైబ్రరీవద్ద చూచాను.

నేను వెళ్ళగానే తూర్పింట్లో బల్లమీద కూర్చోమని, నరసయ్య గారు ఉత్తరీయపు మడత బుజానవేసుకొని నాకు ఎదురుగా ప్రక్కన ఉన్న స్తంభాని కానుకొని చతికిలబడి,

"ఏమి అబ్బాయి, మీ నాన్న తిరుగుతున్నాడా?" అన్నాడు.

"తిరుగుతూనే వున్నాడండీ."

"సాయంకాలం లైబ్రరీ అరుగువద్దకువచ్చి కాసేపు కూచుని పోతుండేవాడు. నాలుగు రోజులనుంచి కనిపించకపోతే ఒంట్లో సుస్తీ చేసిందేమోనని అడుగుతున్నాను."

"ఆయనకు బాగానేఉంది. కాని మా మేనత్త మంచంపట్టింది. ఇంట్లో గిద్దెడు గింజలు కాసిపోసేవాళ్ళు లేరు. నానా యిబ్బందిగా ఉంది."

"అయ్యో పాపం! ఎంతకష్టం! అన్నీ ఉంటేనే సంసారం నరకం. వేళకు నాలుగు మెతుకులు పెట్టేవాళ్ళు లేక ఇంట్లోవాళ్ళు పడకవేస్తే ఇక చెప్పాలి? అందుకనే అన్నారు "సంసారం సాగరం దుఃఖ"మని. ఏదో ఇలాగే కష్టాలు వస్తుంటాయి, పోతుంటాయి. ఇలాంటి అనిత్యమైన యీ ప్రపంచం, ఈజీవితం నిత్యమనీ సుఖమనీ అనుకోవటంకన్నా తెలివి తక్కువతనం మరేమీలేదు. అయితే మరి మీ చెల్లెలికోసం కబురం పించకపోయూరా?"

"అదిమాత్రం వచ్చి ఏమిచేస్తుంది? పైగా కంచెంత కాపురం అదీని. వచ్చి నాలుగునెల్లపాటు ఉండాలంటే పడుతుందా?"

"ఇంట్లో గిద్దెడుగింజలు పొంగించేవాళ్ళు లేకపోతే ఎలా?"

"ఏదో మాతిప్పలు మేముపడతాము. కాని మా అత్తయ్యదే చిక్కువచ్చింది."

"ఏమి?"

"డాక్టర్ ఆమెను మదనపల్లి తీసుకెళ్ళ మన్నాడు."

"డాక్టర్లకేం బాబు, మాటేగద చెప్పటం! చెప్పివేస్తారు. అది పడుతుందా లేదా, రోగికి తాహతుందా లేదా అని ఆలోచిస్తారా? వాళ్ళు చెప్పినట్లు చేసేటప్పటికి మనతాడు తెగుతుంది. మనఊళ్లో అచారులకి చూపించకపోయూరా?"

"ఏ యితర రోగాలైతే అనుకోవచ్చు. క్షయవంటి రోగాల విషయంలో వాళ్ళు చెప్పినట్లు చెయ్యకతప్పదు."

"మనస్సు నిలుపుకోలేక ఏదో అనుకుంటాముగాని, డాక్టర్లు దేవుళ్ళా? ఏ నిమిషానికి ఏమౌతుందో ఎవడు చెప్పగలడు? ఆ గడియ వస్తే, డాక్టరు కాదుకదా బ్రహ్మదేవుడైనా ప్రాణం నిలబెట్టలేడు. బ్రతికేవాళ్ళు ఎక్కడున్నా బ్రతుకుతారు, చచ్చేవాళ్ళు, అమృతం తాగినా చస్తారు. జననమరణాలు అనంతప్రవాహాలు. ఎక్కడనుంచి ఎందుకు బయలుదేరుతున్నాయో ఆలోచిస్తే విచిత్రంగా ఉంటుంది."

నేను ఇక ఏమి మాట్లాడను? డబ్బు అడగటానికి నోరు రాలా. కాని అత్తయ్య ఆయాసం జ్ఞాపకంవచ్చి సాహసించి అన్నాను.

"మీరు చెప్పింది ముమ్మాటికి నిజం. అయినా మానవుడు తన ప్రయత్నమేదో తాను చేయాలికదా? మా అత్తయ్యను మదనపల్లి తీసుకెళ్లాలి. రెండు వందలుంటే ఇప్పించండి. రేపు జనవరిలో ఇస్తాను."

"దానికేం తీసుకెళ్లు. డబ్బు ఇవ్వాబడుతుందని ఇలా అంటున్నాననుకునేవు. సందర్భం వచ్చింది కాబట్టి చెబుతున్నాను. అయినా నువ్వు చిన్నవాడివా చితకవాడివా? ఎందుకు చెబుతున్నానో నీకు తెలియదటలే," అంటూ లోపలికి వెళ్ళాడు.

అప్పటిదాక మాట తీసివేస్తాడేమోనన్న ఆతురత కాస్త పోయి మనస్సు కుదుటబడ్డది. ఎందుకో ఆలోచన పోయింది. ఆయన ఎందుకు యిలా అంటున్నాడు? నాకుమాత్రం ఏమీపాలుపోలేదు. ప్రపంచంలో అనేక రకాల వ్యక్తులుంటారు. అనేక సిద్ధాంతాలుంటాయి. అలా ఉన్నంతమాత్రాన వచ్చే నష్టమేమిటి? మానవత్వం అనేది చావకుండా తోటివాడికి ఇబ్బంది వచ్చినప్పుడు కాస్త ఆదుకొంటూవుంటే అంతకన్నా కావలసింది ఏముంది?

నరసయ్యగారికి నోటు వ్రాసి యిచ్చి డబ్బు తీసుకొన్నాను. "మీ మేనత్తవెంట నీవేగా వెళ్ళేది? ఆసుపత్రిలో చేర్చినతరువాత ఆమె ఆరోగ్యం ఎలావుంది కాస్త వ్రాస్తూవుండు," అని నేను వెళ్ళేటప్పుడు ఒకటికి రెండుసార్లు చెప్పాడు.

ఇలాంటి వ్యక్తినిగూర్చి అనుమానించినందుకు నాకు నేనే ఎంతో నొచ్చుకొన్నాను. ఆయన నిర్లిప్తత, సానుభూతి నన్ను విస్మయపరిచాయి. మాటలనుబట్టి హృదయాలను కొలవటమంత తెలివితక్కువపని లేదని నిశ్చయించుకొన్నాను.

ఇంటివద్ద చేయవలసిన ఏర్పాట్లుచేసి మాఅత్తయ్యను మదనపల్లి తీసుకువెళ్ళి హాస్పిటల్లో చేర్పించాను. ఇంతలో నరసయ్యగారి దగ్గర నుంచి ఉత్తరంవచ్చింది. "మీ అత్తయ్య ఆరోగ్యం ఏలావుంది? కాస్త ఉసులుచిక్కిందా? అశ్రద్ధచేయక అక్కడి విశేషాలు వ్రాయవలసింది," అని ఆయన వ్రాశాడు.

ఆ ఉత్తరం చూడగానే నాకు నేనే సిగ్గుపడ్డాను. ఏదో మాట వరసకు ఉత్తరం వ్రాయమన్నాడే కాని మా యోగక్షేమాలు తెలుసుకోవాలని అంత ఉత్సాహపడుతున్నాడనుకోలేదు. ప్రపంచమే మిథ్య అని విశ్వసించేవారికి యోగక్షేమాలు కావలసివస్తాయని ఎలా అనుకోనేది?

వెంటనే ఉత్తరంవ్రాయటం అవసరం. మా అత్తయ్యకు ఎలా వుందో వ్రాసినంతమాత్రాన చాలదు. ఆయన, ఆయన కుటుంబం యోగక్షేమాలు తెలుపవలసిందని కోరటం న్యాయం; విధ్యుక్తధర్మం కూడా. అయితే ఊళ్ళో ఎవరిసంగతీ నాకు తెలియదు, తెలుసుకోవాలని కూడా ఎప్పుడూ ప్రయత్నించలేదు. ఊరిస్థితిగతులనుబట్టి కొంచెం పెడగాఉండటం మంచిదనిపించి అలాచేశాను. నరసయ్యగారికి ఉత్తరం వ్రాస్తూ ఎవరి యోగక్షేమాలను తెలుపవలసిందని కోరేది?

వెంటనే మా నాన్నగారికి నరసయ్యగారి కుటుంబంసంగతి సాధ్యమైనంత త్వరలో వ్రాయవలసిందని వ్రాశాను. ఆయన ఏ గుణంలో ఉన్నాడో వెంటనే జవాబు ఇచ్చాడు.

నరసయ్యగారికి ఒక్కడే కొడుకట. పేరు విద్యారణ్యులు. వేదాంత శిరోమణికి తిరుపతి కలాశాలలోనో, మరెక్కడో చదువుతున్నాడట. విద్యారణ్యులుకి కొడుకట. వయస్సు తొమ్మిదిమాసాలట.

ఆ పిల్లవాడు బంగారపు బొమ్మ. తల్లి, పిల్లవాడు నరసయ్యగారివద్దనే ఉంటున్నారట.

మా నాన్నగారివగ్గరనుంచి ఉత్తరంరాగానే నరసయ్యగారికి జవాబువ్రాస్తూ, "బసమార్చటంవల్ల ఉత్తరం ఆలస్యంగా చేరింది. అందువల్ల జవాబు ఆలస్యంగా వ్రాస్తున్నాను. మా మేనత్తకు ప్రక్కటెముకలు రెండు తీసివేయాలంటున్నారు. ఆమీద ఎలావుంటుందో? మీరు చెప్పినట్టు మా లిఖితం మంచిదై ఆమెకు ఆయువుఉంటే బ్రతుకుతుంది. మీ ఆరోగ్యం బాగానేవుందికాదూ? బేబీశంకరం ఇంట్లోకి దొడ్లోకి పారాడుకొంటూపోయి ఆడుకొంటున్నాడుగా. విద్యారణ్యులు ఇంటికి ఎప్పుడువస్తాడు?" అని వ్రాశాను.

ఈ ఉత్తరం వ్రాసిన ఇరవై రోజులకుకూడా సమాధానం రాలేదు. నాకు ఆశ్చర్యంకలిగింది. ఆయన ఊళ్ళోనన్నా లేకపోవాలి, మరేమన్నా అవాంతరం వచ్చిఉండాలి. నాకు ఆవిషయమై దీర్ఘంగా ఆలోచించటానికి వీలులేకపోయింది, మా స్థితి నానాటికి అధ్వాన్నంగా ఉంది. ఒకరోజు రాత్రితో ఆమెనుగూర్చి బాధపడవలసిన అవస్థ తీరిపోయింది.

మరునాడే శవాన్ని తీసికొని మా వూరు బయలుదేరి వచ్చేశాను. అత్తయ్య ఎటు తిరిగి పోయిందికాబట్టి ఆలోచించవలసిన పనిలేదు. ఉన్నా ప్రయోజనంలేదు. పోతే బాకీమాత్రం అలాగే నిలబడిఉంది.

ఇంట్లో ఎద్దడులు సర్దుకొని ఒకరోజున నరసయ్యగారి సంగతి ఆరాతీశాను. కొద్దిరోజులక్రితమే ఆయన మనుమడు బావిలోపడి మరణించాడని తెలిసింది. పారకాడుతూ పోయిపడ్డాడో, లేక విరోధులే పడేశారో తెలియదట. తెల్లవారిచూస్తే వారి పెరటిబావిలో బేబీ శంకరం తేలిఉన్నాడట.

పాపం నరసయ్యగారికి ఎంత కష్టంవచ్చింది! పోయి ఒకసారి ఆయనను పలకరించివద్దామనిపించింది. నేను వెళ్లేసరికి ఆయన తూర్పింట్లో దిగాలుపడి బల్లమీద కూర్చుని ఉన్నాడు. నేను వెళ్ళగానే ఆయన ఒకపక్కకు జరిగికూర్చోమని సంజ్ఞచేశాడు. కూర్చున్న తరువాత, "ఎప్పుడువచ్చావు, మీ అత్తకు ఎలావుంది?" అని అడిగాడు.

నేను కన్నీళ్ళపర్యంత మయ్యాను. "తెలియక అడిగాను బాబు. ఏడవకు. ఆమె పోయినసంగతే తెలీదు. ఏ నిమిషాన ఏమి జరుగుతుందో ఎవరు చెప్పగలరు? మా శంకరం సంగతే చూడు. ఇలాజరుగుతుందని కలలోనైనా నేననుకోలేదు. ఓ దైవజ్ఞుడు చెప్పాడు ముసలీ ముతక ఊడవలసిందే తప్ప ఆ పిల్లవానికొచ్చిన పరవా ఏమీలేదన్నాడు. నేను ఎంతో సంతోషించాను. కొడుకూ మనమళ్ళ చేతిమీదుగా వెళ్ళి మారిపోతానని ఉబ్బిపోయాను. చూడు యేమిజరిగిందో, అదంతా మాయ—వట్టిమాయ," అని ఆయన నిట్టూర్చాడు.

"పిల్లవాడు ఎలా బావిలోపడ్డట్టు?"

"ఏమనిచెప్పేది. దొంగలు ఆపని చేశారందామా బంగారు మొలతాడు, పులిగోరు, చేతిమురుగులు అలాగే ఉన్నాయి. నాకు శత్రువులు నువ్వు ఎరక్కుండా ఎవరున్నారుగనక? ఇంతకూ వాడికర్మ, మాకర్మ అలా నెట్టుకు వచ్చింది."

"బావి ఎక్కడ?"

"వెనక పెరట్లోఉంది. నాకు కాళ్ళుకూడా రావటంలేదు, వచ్చి చూపిద్దామంటె."

"నేనేవెళ్ళి చూసివస్తాను లెండి," అని వెళ్ళిచూచాను. బావి బొడ్డు ముప్పాతికఎత్తుఉంది. నేను తిరిగివచ్చి, "శంకరానికి ఎన్నో ఏడు?" అని అడిగాను.

"ఏళ్ళా? తొమ్మిది మాసాలుకూడా సరిగా నిండలేదు. చావు కోసమే కామాలు గుమ్మటంలాగా ఎదిగివచ్చాడు."

"అంతా మాయ!" అన్నాను.

"ఏమి మాయ అంటావు?" మొగం ఇంతచేసుకొని అడిగాడు.

"మాయ అనిర్వాచనీయ మనికదా పెద్దలంటారు." అని నేను వెంటనే బయటికి వచ్చేశాను.

మరసటిరోజునే పైకం అవసరంగా వుందని నరసయ్యగారు నాకు కబురుచేశారు.

ఆగస్టు, 1947.

అతడంటే

అతడంటే గౌరవం – అతడంటే భక్తి.
గోపాల్ చూపులు సామాన్యమైనవికావు. చూచిన దాని హృదయం చీల్చి చదువుతాడు. నా కాశక్తిలేదు. నాకు అన్నీ మామూలు గానే కనిపిస్తాయి. వాటిహృదయం నాకు తెలీదు. తెలిసినా సమన్వయించుకోలేను. గోపాల్‌కు ఆ శక్తి వుంది. అన్నిటి హృదయాలను విప్పిచూస్తాడు. చూచి సమన్వయిస్తాడు.

ఎలాచేస్తున్నాడు? కూడ్చున్నా, పండుకొన్నా ఇదే ఆలోచన. తన వ్యక్తిత్వాన్ని అధిగమిస్తేనే, నిర్లిప్తత ఏర్పడితేనే చూచేవాటి హృదయాలు అర్థమవుతాయి. అప్పుడే సమన్వయశక్తి అలవడుతుంది. తప్పుకానీండి, ఒప్పుకానీండి ఈ అభిప్రాయానికి వచ్చాను.

ఇదీ నా అభిప్రాయమేనా? మళ్ళీ ఆలోచించాలి ... గోపాల్ ఎప్పుడన్నా నాతో అన్నాడేమో ... అన్నాడో లేదో ఇప్పుడు నిర్ధారణగా చెప్పలేను.

ఏది ఎలా జరిగినా వ్యక్తిత్వాన్ని అధిగమించి నిర్లిప్తతపొంది చూస్తే తప్ప లోకం అర్థంకాదు. సమన్వయశక్తి ఏర్పడదు. అయితే వ్యక్తిత్వం అధిగమించటం, నిర్లిప్తత సాధించటం నావంటివాడికి ఎలా సాధ్యమౌతుంది? ఎంత చదువుకొన్నా ఏ మూలనో ఒకమూల, కాస్తో

కూస్తో కుయ్యో కయ్యో అనకమానదు. అయినా ప్రయత్నిం చాను. ఊ హుఁ! సాధ్యంకాలా.

గోపాల్ సాధించాడు, లేకపోతే లోకం అతనికి ఎలా అర్థమౌతుంది? దాన్ని ఎలా సమన్వయిస్తున్నాడు? కాబట్టి అతడు వ్యక్తిత్వాన్ని అధిగమించి కేవల నిర్లిప్తత ఎప్పటి కప్పుడు సాధిస్తున్నాడు. నేను సాధించలేనిపని, నేను ప్రేమిస్తున్నపని అతడు చేయగలుగుతున్నాడు. అందుకే అతడంటే గౌరవం – అతడంటే భక్తి.

అలాంటి నిర్లిప్తునిద్వారా లోకాన్ని అర్థంచేసుకోవటానికి ప్రయత్నించటం నాకు అవసరమనిపించేది. అందువల్ల నాకు అర్థంకానివీ, విచిత్రమైనవీ, నా హృదయానికి సంబంధించినవే అయినా, నా ఆప్తుల విషయాలే అయినా అతనికి చెప్పేవాణ్ణి. నిర్లిప్తుడికి చెబితేమాత్రం నష్ట మేముంది? పైగా లోక తత్త్వాన్ని తెలుసుకోవటానికి వీలవుతుంది. అందుకోసమని అతనిముందు నాకు దాపరికంలేదు. అతనికి సంబంధించిన విషయమైనా అడిగేవాణ్ణి. అతడు వివరించేవాడు.

గోపాల్ ఎంత నిర్లిప్తుడో ఈ సంగతి చెబితే తెలుస్తుంది. నేను డాక్టరు రావుగారిదగ్గర మందు తీసుకొంటున్నాను. ఆయన గోపాల్‌కు ఆప్తమిత్రుడు. ఫామిలీ డాక్టరు. ఆ డాక్టరు విచిత్రవ్యక్తి అనాలి. ఎవరన్నా తల నొప్పితోనో, ఒళ్ళు వేడిచేసో మందుకువస్తే, ఏదో మందుఇచ్చో యిచ్చేకో పంపించవచ్చునా? అలాచేసేవాడుకాడు. పుటిక్కిన అడిగేవాడు. 'నీకేమిరోగం? డాక్టర్లు ఇలాంటివాటికేనా కూర్చున్నది? పోవయ్యా పో, ఒకపూట తిండిమానుకో' అనేవాడు. అలాఅంటే నయమే. రోగి తానుచెప్పినట్లు చేయటంలేదని తెలిసిందా, డబ్బుకూడా పుచ్చుకోకుండా బయటికి నెట్టేవాడు. ఇలాంటివాణ్ణి చూస్తే ఎవరికి ఆశ్చర్యం కలుగదు?

"ఏమిటి, ఆ డాక్టరు అలా చేస్తాడు?"

గోపాల్‌ను అడిగాను. అతడు గది దద్దరిల్లేటట్టు నవ్వాడు. "అతడు ఎలాచేస్తే నీదేం పోయింది? అదంతా నీకెందుకు?" అన్నాడు.

"విచిత్రంగా కనిపిస్తే అడుగుతున్నాను. మానవుడికి జిజ్ఞాస అనేది ఉండదా? కాదు తప్పు అంటే మాత్రం, అడగబోవటం లేదు," అన్నా సీరియస్‌గా.

"అది కాదోయ్, ఎందుకంత కోపం? నీ ఉద్దేశమేమిటో, విశేషాలేమన్నా ఉన్నాయేమో తెలుసుకుందామని అన్నా. నీవూ నావంటి వాడివే నన్నమాట. ఇంతమంది డాక్టర్లను చూస్తున్నారు కదా? ఒక్కడుగూడ ఈ ప్రశ్న అడగలేదేమో, అనుకొంటున్నా, నావంటి వాడు మరొకడున్నాడని యిన్నాళ్ళకు తేలింది," అన్నాడు.

"అయితే ఈ ప్రశ్న మీకూ కలిగిందన్నమాట?"

"ఆఁ! అదే ఆలోచిస్తున్నా."

"ఈ డాక్టరు ఎందుకు అలా చేస్తున్నాడంటారు?"

"తీరా ఆలోచించిచూస్తే, అది అంత బ్రహ్మవిద్య కాదని పిస్తున్నది."

"ఎలా?"

"మనుచరిత్ర చదువు, తెలుస్తుంది."

"ఎప్పుడో వ్రాసిపోయిన చాదస్తపు వాడి రాతలతో ప్రయోజన మేముందిలెండి. ఇంతకూ డాక్టరు తత్త్వమేమిటంటారు?"

"ఊళ్లో డాక్టర్లంతా లేనిరోగాలు కలిపించి డబ్బు యిష్టం వచ్చినట్టు గుంజుకొంటున్నారు. అలాంటి ఆటలు ఒక సంవత్సరం సాగేను, రెండు సంవత్సరాలు సాగేను. కలకాలం సాగుతాయా? లేని రోగాలు ఉన్నాయని చెప్పి తనదగ్గర డాక్టర్లు డబ్బుగుంజుతున్నారని ప్రతివాడు తెలుసుకొంటున్నాడు. అలాంటప్పుడు రోగులను చేరబట్టాలంటే మార్గమేమిటి?"

"మీరు చెబుతున్నదేమిటో ఈ మట్టిబుర్ర కెక్కటంలేదు," అన్నా.

"ఈ రోజుల్లో ఉన్నది ఉన్నట్టు, లేనిది లేనట్టు చెబుతున్నట్టుగా నటించాలి. అప్పుడే మనిషిమీద గురిఏర్పడుతుంది. డాక్టరు రావుగారు చిన్న కేసులు పట్టరు. ఎంతో గట్టి కేసులైతేనే పుచ్చుకొని నయం చేస్తారు. అంతేకాని ఆయనకు డబ్బుమీద ప్రీతిలేదురా అనిపిస్తుంది. అందువల్ల ఎక్కువమంది రోగులు డాక్టరు రావుగారి దగ్గరకు వెళ్ళటానికి వీలవుతుంది."

"ఇంతకూ డాక్టరు రావుగారు ఎక్కువ కేసులు రాబట్టటానికి యిలా చేస్తున్నాడంటారు?"

"ఖచ్చితంగా అలా చేస్తున్నాడని చెప్పలేను కాని, చూడగా చూడగా నాకుమాత్రం అలాగే అనిపిస్తున్నది."

అవును గోపాల్ చెప్పింది నిజమేకావాలి. అన్ని కేసులు ఆయన దగ్గరకు ఎందుకు వస్తున్నాయి? అంత నిర్మొగమాటంగా మాటాడే వ్యక్తి దగ్గరకు అంతమంది ఎందుకు వస్తున్నారు? అంత అసహ్యంగా ప్రవర్తిస్తున్నా ఎందుకు సహిస్తున్నారు?

పైగా డాక్టర్ రావు గోపాల్‌కు మిత్రుడు. అలాంటప్పుడు అనుకూలంగా చెప్పాలేకాని యిలా ఎందుకు చెబుతాడు? నిజమేకనిపిస్తుంటే.

గోపాల్‌కు ఎంత నిర్లిప్తత! ఎంత నిశితదృష్టి! అతనికి ఆప్తుడు లేడు. పరుడులేడు. కేవలం నగ్నసత్యం తప్ప మరొక దానిమీద అతని దృష్టిలేదు.

అందుకే అతడంటే గౌరవం - అతడంటే భక్తి.

దానితో గురుశుశ్రూష ఎక్కువైంది. ఎక్కువైన కొద్దికీ మామూలు లోకంలో విచిత్రాలు ఎక్కువగా కనిపించసాగాయి. విచిత్రాలు కనిపించినకొద్దికీ స్నేహం ఎక్కువైంది. స్నేహం పెరిగిన కొద్దికీ అతని నిర్లిప్తత, నిశితదృష్టి అంతకంతకు బాగా అర్థమౌతూ వచ్చింది.

ఎలాగంటే ఇంతకుముందే చెప్పానుకాదు, డాక్టరురావు దగ్గర మందు తీసుకొంటున్నానని. రోజులు గడిచినకొందికీ ఆయనతో పరిచయం అధికమైంది. ఒకరోజున ఆయన నన్ను భోజనానికి పిలిచాడు.

డాక్టరు నన్నెందుకు భోజనానికి పిలుస్తున్నట్టు? నా వల్ల ఆయనకు కావలసిన ప్రయోజనమేముంది? ఏవో రెండు ముక్కలు వ్రాసుకొనే వాడివల్ల అయ్యేపనేముంది?

నాకు ఎందుకు ఇలాంటి ఆలోచన బయలుదేరింది? ఇష్టముంటే భోజనానికి వెళ్ళరాదా? లేకపోతే మానరాదా? పోక మానెయ్యవలచుకొంటే ఏ శాస్త్ర వంకైనా చాలే.

నేనుమాత్రం ఆహ్వానాన్ని త్రోసివేయలేదు. డాక్టరు ఇంటికి వెళ్ళాను. ఆయన నన్నుతీసుకెళ్ళి తను చదువుకొనే గదిలో కూర్చొబెట్టాడు. యాదృచ్ఛికంగా ఒక అమ్మాయి తడుముకొంటూ తడుముకొంటూ లోపలికి వచ్చింది. డాక్టరు లేచివెళ్ళి ఆమెను లోపలికి పంపించి వచ్చాడు. రాగానే అడిగాను:—

"ఎవరండీ వారు, కళ్ళు కనపడనట్లుందే?" అన్నాను.

డాక్టరు రావు ఆమె తన భార్యేనని చెప్పాడు. నాకు నోటివెంట మాటరానిస్థితి ఏర్పడింది. కాని ఆ పెద్దమనిషిముందు అలాకావటం ఎంత అసభ్యంగా ఉంటుంది?

భోజనానంతరం సెలవుతీసుకొని ఇంటికివచ్చి భోగట్టా చేశాను. డాక్టరు రావు ప్రాక్టీసు పెట్టుకొన్న తరువాతనే గుడ్డమ్మాయిని పెళ్ళి చేసుకొన్నాడని తెలిసింది. ఇంకా వాకబుచేస్తే ఆ అమ్మాయి లేని వాళ్ళ పిల్లనికూడ తెలిసింది.

నాకు ఈ సంగతంతా దేనికి? ఈ శ్రమంతా ఎందుకు తీసుకోవాలి? నాకు అర్థంకాలా.

గోపాల్ దగ్గరకు మళ్ళా వెళ్ళాను. లోకాన్ని అర్థం చేసుకోవాలిగా. అతన్ని అడిగా. అతడు గది దద్దరిల్లేట్టు నవ్వాడు. నాకు నవ్వాలో ఏడవాలో తెలియలా.

"నాకు ఎందుకు ఈ కుతూహలం కలిగింది గోపాల్ ?"

"తిక్కన్న భారతం తిరగెయ్యి," అన్నాడు గోపాల్.

నేను లేచి బయలుదేరా.

"ఎక్కడికి" కన్నాడు గోపాల్.

"తిక్కన భారతం తిరగెయ్యటానికి" కన్నాను.

"ఏమో అనుకొన్నా. వట్టి పసిపిల్లవాడివి. పసిపిల్లవాడే నీకన్నా నయమేమో!" అన్నాడు గోపాల్.

"ఎందుకని ?" కుతూహలంతో అడిగా.

"నీకు, నాకు ఇతరుల వ్యవహారాలెందుకు ? విచిత్రంగా కనిపిస్తే తెలుసుకోవటం, తెలుసుకోవటానికి ప్రయత్నించటం స్వభావం," అన్నాడు గోపాల్.

నేను తిరిగివెళ్ళి కూర్చున్నా.

"నిజంగా డాక్టరు రావు విచిత్రంగా కనిపిస్తున్నాడు. డబ్బులేని గ్రుడ్డిపిల్లను ప్రాక్టీసు ప్రారంభించిన తరువాత పెండ్లి చేసుకోవటమేమిటి?" అన్నాడు గోపాల్.

"అదే నేనూ అడుగుతున్నది."

గోపాల్ చేతిలోని పెన్సిలు మొనతో గడ్డంక్రింద గీరుకొన్నాడు. పెదవులు రెండు జోడించి ముక్కుకు ఆనించాడు.

"ఎంత జాలిఉన్నా, ఎంత ఉదారుడైనా చూస్తూ చూస్తూ గ్రుడ్డిపిల్లను పెండ్లిచేసుకొంటాడా ? ఆస్తి వస్తుందాఅంటే సెంటు భూమైనారాదే. అందులో తిలోత్తమా అంటే, అదీకాదే. ఎందుకు చేసుకొన్నాడు ?"

"నిజంగా విచిత్రంగాఉంది. ఆలోచించాలిసిందే. నాకు ఏమీ పాలుపోవటంలేదు," అన్నాడు గోపాల్.

మళ్ళీ మరుసటిరోజున వెళ్ళా. గోపాలే కదిలించాడు.

"డాక్టరు సంగతి ఆలోచించావా ?" అన్నాడు.

"నాకేమి తోచలా. మీ కేమైనా తోచిందా ?"

"అతని తత్త్వం ఎలావుంటే నీదేంపోయింది?" అన్నాడు.

"అతనివద్గర మందు తీసుకొంటున్నాను. అతని తత్త్వం తెలిసి నడచుకోవాలిగా. అందువల్ల నాకు అవసరం. స్వార్థంకోసం అడుగుతున్నాను. తెలిస్తే చెప్పండి. తెలియకపోతే మానెయ్యండి," అన్నా.

"ఎందుకంతకోపం నవ్వుతాలకంటే? సరేకాని ఆలోచించా. ఆరాతీశా."

"అసలు ఏమి జరిగిందేమిటి ?"

"ఆ అమ్మాయి కళ్ళకేదో జబ్బుచేసి మందుకోసం డాక్టరురావు దగ్గరకు వచ్చింది. అసలురోగం తెలుసుకోక ఏ నిషాలోవుండో ఆమె రెండుకళ్ళు చేతులార పోగొట్టాడు," అన్నాడు గోపాల్.

"పొరపాటువల్లనే కళ్ళు పోయాయనుకొందాము. అయినా చూస్తూ చూస్తూ కళ్ళులేని కబోదిని ఎలా చేసుకొన్నాడు ?"

"వట్టి పిచ్చివాడివి లాగున్నావు. గుడ్డిపిల్లను మగడు దొరకడని మీ డాక్టరు కట్టుకొన్నాడంటావా ? కేసుపెడితే గొంతుమీదికి వస్తుందని గుప్పుడు చప్పుడు కాకుండా పెళ్ళిచేసుకొన్నాడు. కాకపోతే యిలాంటిది జరుగుతుందా ?"

నిజమే అయివుండాలి. లేకపోతే డాక్టరు అలా ఎందుకు చేస్తాడు? ఈమాత్రం తెలివితేటలు నాకు ఎందుకులేవు? లోకం ఆంతర్యం నాకు ఎందుకు అర్థంకాదు ? గోపాల్ ఎలా అంతసులువుగా అర్థం చేసుకొన్నాడు ?

అందుకే అతడంటే గౌరవం – అతడంటే భక్తి.

నాకు జబ్బు నయమయింది. ఆ రోజు డాక్టరుకు ఫీజు ఇచ్చి, చెప్పివద్దామని వెళ్ళాను. నన్ను కూర్చోబెట్టి రోగులందరినీ వరుసగా చూస్తున్నాడు. డాక్టరు ఉండమన్నప్పుడు కాదని ఎలా వచ్చేది ? అది

ఆఖరిరోజాయె. రోగులను పంపించివేసేటప్పటికి మధ్యాహ్నం రెండు గంటలయింది.

"క్షమించాలి, స్నేహంకొద్దీకే కూర్చోబెట్టాను. అయినా రోగికి ఇప్పుడు స్వస్థత చిక్కిందో లేదో తేల్చుకోవద్దా?" డాక్టరు నవ్వాడు.

"ఇంతకూ మీ పేషంటుకు స్వస్థత చిక్కిందంటారా?" అని నవ్వుతూ జేబులోనుంచి పైకం తీశాను.

"ముందు ఆ పైకం ఇలా యివ్వండి. తరువాత చెబుతా," అంటూ డాక్టరు చెయ్యి చాపాడు.

డబ్బుపుచ్చుకొని రావు జేబులోనుంచి మూడు సినిమాటిక్కెట్లు బయటికితీసి, "ఇవ్వాళమంచి ఇంగ్లీషు పిక్చరుంది. మొదటి ఆటకు వెళ్లుదాము. గోపాల్‌గారినికూడ పిలిచాను. సరిగా సినిమా ప్రారంభమయ్యే వేళకు హాలులో వచ్చి కలుసుకుంటాను, తప్పకుండా రండి. నేను రానటం ఆలస్యమౌతుందేమో, ఈ టిక్కెట్లు మీవద్ద ఉంచండి. ఏమంటారు?" అన్నాడు.

సరేనన్నాను. గోపాల్‌ను కలుసుకొని సినిమాకు వెళ్ళాను. ఆట ప్రారంభమయింది. హాల్లోకి వెళ్ళికూర్చున్నాము. రెండు మూడు రీల్సు నడిచాయి. అప్పుడే డాక్టరుగారు ఆదరాబాదరావచ్చి, మా ప్రక్కన కూర్చుని "ఎక్స్‌క్యూజ్ మీ" అన్నాడు.

"ఇంత ఆలస్యంగా వచ్చారేం?" అన్నాడు గోపాల్.

"ఏమి చెయ్యమంటారు? ఇవ్వాళ మరొక కేసు వచ్చింది."

"కేసు వచ్చినా చిక్కేనా?" అన్నాడు గోపాల్.

"అది కాదుభాయ్! మేహారణం, బాగా ముదిరింది. పెళ్ళి కావలసినపిల్ల, కాలుతీస్తే కాని బ్రతకదేమో. అందుకని ఎందుకైనా మంచిదని మద్రాసు తీసుకుపొమ్మన్నాను. ఆరోగివెంట వచ్చిన వాళ్ళకు చెప్పాను. వాళ్ళు ఎంతసేపటికి నన్నే చూడమంటారు. మద్రాసు వెళ్తే

కాలు తీసెయ్యకుండా నయం చేయవచ్చు నని అంటే వినదు. అది తెమల్చుకొనేటప్పటికి ఇంత ఆలస్యమైంది.''

''మీ ఆవిడ సలహా పుచ్చుకొని వచ్చారేమో ?'' అంటూ గోపాల్ నవ్వాడు.

''ఏమని ?'' డాక్టరు అడిగాడు.

''అదికాదు, మీ ఆవిడ కళ్ళజబ్బు నయంచేసుకోవటానికి వచ్చినప్పుడు ఏమనిచెప్పావు ? జబ్బు నయంకాదని స్పష్టంగా చెప్పావు. అలాగే జరిగింది. కళ్ళు పోయాయి, ఆ అమ్మాయి గతి ఏంకానని పెండ్లిచేసుకొన్నావా ? అలాగే ఒక వేళ ఈ అమ్మాయి కాలు తీసివేయవలసివచ్చినా భయంలేదు, ఎవరు దొరకకపోయినా నువ్వుంటావుగా,'' అంటూ గోపాల్ నవ్వాడు. గోపాల్ నవ్వు తెలిసిందేగా, రిజర్వుడంతా మావంక తిరిగి చూచింది. ఆ నవ్వుతో నాకు నవజీవాలు కుంగిపోయాయి. సినిమా ఎంతసేపాడింది ? ఎప్పుడయిపోయింది ? తెలియలా. హాలులో లైట్లు వెలిగాయి. డాక్టరు నా చెయ్యి పుచ్చుకొన్నాడు. బయటికి వచ్చాము.

గోపాల్ సెలవు తీసుకొని మరొకదారిన వెళ్ళాడు. అతడు ఎంత నిర్లిప్తుడు ! ఎంత ప్రతిభాశాలి ! లోకాన్ని నాకు అర్థమయ్యేట్టు చేశాడు. అందుకే అతడంటే గౌరవం—అతడంటే భక్తి.

ఏప్రిల్, 1947

వేదాంతి

ఊళ్ళోవాళ్ళంటే వెంకన్నగారికి ఒకటే జిలి. ఎప్పుడూ, అదిలేదనీ, ఇదిలేదనీ, రోగాలనీ, నొప్పులనీ ఎందుకు అవస్థపడుతుంటారో ఆయనకు అర్థంకాలేదు. వాళ్ళకు తెలీక అలా ప్రాకులాడుతున్నారను కోవటానికి అవకాశం కనిపించలేదు. తెలియనప్పుడు పెద్దవాళ్ళనడిగి తెలుసుకోవచ్చునా ? లేదు. ఈ కాలానికి అది అసలు పనికే రాదు. ఒకళ్లు చెప్పటం, మరొకరు వినటమా ? ఛీఛీ, ఎవరికి ఎంతతోస్తే అంత. అది తప్పైనా ఒప్పైనా అలా జరిగిపోవలసిందే. కాస్త అనుభవం ఉన్న వాళ్లు, పెద్దవాళ్లు "అలాకాదురా నాయనా, ఇలా," అని చెప్పటానికి వీలులేదు. వీలుచేసుకొని చెప్పినా మర్యాద దక్కదు.

మొన్నమొట్టుకుమొన్న, పురుషోత్తం కొడుకు ఏమిచేశాడు ? తీరాచూస్తే భూమికి జానెడులేడు. వాడికి భూమిమీద కాలు ఆనదు. బడినుంచి యింటికి వస్తుంటే మాత్రం మెల్లగా రాకూడదు ? ఆ గాడిద పరుగు దేనికి ? పడితే ఆ పలకా, సిరాబుడ్డీ—అవి ఏమౌతాయి ? కొత్తగా వచ్చినపళ్ళు ఉంటాయా, ఊడతాయా ? బుద్ధిచెప్పవలసిన వెంకన్నగారు చూస్తూ ఊరుకోవటం ధర్మమా ?

"ఒరే గాడిదా, ఎందుకురా ఆ పరుగులు ? గుర్రాన్ని కాస్త కట్టెయ్యి," అన్నాడు. అంతమాత్రానికి వాడేమన్నాడో తెలుసా ?

టక్కున నిలబడి చేతులు జోడించి "కొత్తపంతులుగారూ! నమస్కారమండి. దారిలో ఇంకొక బడి పెడతారనుకోలేదు," అంటాడా?

అంతే, వట్టి పితపకాలం. ఇవి ఒకళ్ళకు చెప్పేరోజులు కావు. వినుకోనేవి అంతకన్నా కావు. తన చిన్నతనంలో ఈ పచ్చికలి లేదు. ఆనాడు పెద్దవాళ్ళను ఆ దున్నపోతులాగా వెక్కిరించేవాళ్ళా? పెద్దవాళ్ళు కూకలేస్తే గుడ్లప్పగించి చూచేవాళ్ళు. మరీ చిన్నపిల్లలైతే గజగజలాడిపోయేవాళ్ళు. నిజానికి కొందరు ఒంటేలు కూడా పోసుకొనేవాళ్ళు.

ఆ రోజులన్నీ పోయాయి. పెద్దవాళ్ళంటే గౌరవం లేదు. ఆ ఆచారాలు, ఆ సాంప్రదాయాలు, ఆ భాష, ఆ సంస్కారం, ఆ కట్టు, ఆ బొట్టు, ఆ నడవడీ ఈనాడెవరికీ అక్కరలేదు. ఈ లేత బొప్పిలకు తోచిందే సత్యం; వాళ్ళు నడిచినదే బాట. మాట మాట్లాడితే సహేతుకమనీ, సమంజసమనీ, అభ్యుదయమనీ అంటారు. అసలు వాళ్ళ బుద్ధి ఎంత? వాళ్ళ అనుభవం ఎంత? పూర్వులు చెప్పిన దాన్ని ఆలోచించటానికైనా తమకు తాహతు ఉందో లేదో ఆలోచించారూ? ఆమాత్రం తోస్తే బ్రతికే పోదుముగా.

ఇంత పచ్చికలి ఎన్నడూ లేదు. వెంకన్నగారు తమ నలభై ఐదు ఏళ్ళ జీవితంలో ఎప్పుడైనా జరిగిందేమోనని ఒకసారి సింహావలోకనం చేసుకొన్నారు. తమకు ఊహ వచ్చినప్పటినుంచి ఇలాంటిది జరగలేదు. పెద్దవాళ్ళుకూడ తమ కాలంలో ఇలా జరిగినట్లు చెప్పలేదు. నేడు ఇంత విరగబాటు, పెద్దలంటె ఇంత అలుసు దేనికి? ఈ మూన్నాళ్ళ ముచ్చట్లే శాశ్వతమా? నరకకూపంలాగా ఉన్న యీ నరజన్మ, ఈ ఆడపాటు, ఈ మగపాటు పరమార్థాలా!

మనకళ్ళముందే ఐశ్వర్యాలు అంతరిస్తున్నాయి. వజ్రకాయములు జర్జరితమై పోతున్నాయి. ఇవ్వాళ కనిపించినవాళ్ళు రేపు కనిపించటం లేదు. ఎందుకుపోతున్నవో ఎక్కడకు పోతున్నవో వాళ్ళలో ఎవరైన ఆలోచిస్తున్నారా? లేదు లేదు. అలాంటి ఆలోచనే ఉంటే ఈ

అదిరిపాటు ఉండదు. పెద్దలన్నా, వాళ్ళ సలహాలన్నా యింత తిరస్కారం ఉండదు.

ఇదంతా ఎందుకు జరుగుతున్నది? వెంకన్నగారు ఆలోచించారు. అధికారులకు పూర్వ సాంప్రదాయాలమీద, సంస్కారాలమీద గౌరవం లేదు. పైగా ఇంగ్లీషు చదువులు వచ్చిపడ్డాయి. వాటి వల్లనే పూర్వ సంస్కృతి సాంప్రదాయాలమీద గౌరవం పోతున్నది. కుక్క గొడుగుల్లాగా తొర్రి మొర్రి ఆలోచనలు బయలుదేరుతున్నవంటే ఈ చదువులే కారణం.

ఈ నిర్ధారణకు రాగానే వెంకన్నగారు వెంటనే ఇంగ్లీషు మానిపించి కొడుకు సుబ్బరాయలను శాస్త్రులవారి వద్దకు పంపించాడు. అంతటితో తన బాధ్యత తీరిపోలేదని తెలుసుకొని, తత్త్వగ్రంథాలు తిరగవేశాడు. జగత్తు మిధ్య అనీ, జ్ఞానమొక్కటే సత్యమనీ, అది స్వతః ప్రమాణమనీ, అనవచ్ఛిన్నమనీ చదివినప్పుడు అతని హృదయం లేచివచ్చింది. తాను ఇంతకాలం స్పష్టంగా విప్పి చెప్పలేని పరమార్థాలను పెద్దలు ఎంత తేలికగా, ఎంత చిన్నమాటలతో చెప్పగలిగారు ?

వెంకన్నగారికి ఎక్కడలేని ఉత్సాహం బయలుదేరింది. ఆయన సునిశితబుద్ధి దీర్ఘంగా ఆలోచించటం మొదలుపెట్టింది. ఒక్కొక్కప్పుడు ఆకలి దప్పులు గూడ స్పృహకు వచ్చేవి కావు. జ్ఞానం ఎదుగు బొదుగులు లేని అఖండ సత్పదార్థమైనప్పుడు పరిణామం ఎక్కడనుంచి వస్తుంది? అలాంటిది ఉండటానికి వీలులేదు. కాదు పరిణామం ఉంది అంటే అది నవ్యుల అహంకారం. పూర్వులకంటె తాము తెలివిగలవాళ్ళమన్న దురహంకారం. అంతకు తప్ప మరేమీలేదు. జ్ఞానం పరిణామ రహితమై అఖండంగా అనాదినుంచే ఉంటున్నప్పుడు పూర్వులే దాన్ని తెలిసికొని ఉండాలి. ఇవ్వాళ కొత్తగా కనుక్కోవటానికి వెనుక లేనిదయితే గదా. అందువల్ల పరమసత్యం ప్రాచీనతమం కావాలి.

ఈ అభిప్రాయం కలగగానే వెంకన్నగారికి ఒక్కసారి జ్ఞానోదయ మైనట్లయింది. ఆవరించిన అజ్ఞాన మేఘాలు విరిసినట్లయింది. సత్య మంతాఒక్కసారి ప్రకాశించినట్లయింది.

వెంకన్నగారు అప్పుడప్పుడు తెలుగుభారతం చదువుతూ నన్నయ తిక్కన కవిత్వాలలోని తారతమ్యాన్ని కొడుకు సుబ్బారాయలకు వివ రించి చెప్పేవాడు. నన్నయభట్టారకుడు, తిక్కనసోమయాజి కంటె ప్రాచీనుడు. ఎప్పుడైనా ప్రాచీన కవిత్వం ప్రాచీనకవిత్వమే; నవ్యుల కవిత్వం నవ్యుల కవిత్వమే. ప్రాచీనుల కవిత్వంలో ఆ గంభీరత, ఆ ధారా వాహకత్వం, ఆ రసవత్తు, ఆ విద్వత్తు, నవ్యులకు రావు. నన్నయ భట్టారకుని కవిత్వం చదువుతుంటే సాక్షాత్తు ఋక్కులు చదువుతున్న ట్లుంటుంది. ఆ కవితాధార అనర్గళం, ఎక్కడా పొల్లు ఉండదు. "శ్రీపతి వోని కుంతమును జెల్వొగు మా్రదియు వెంటరా", అన్నప్పుడు శ్రీపతి అనీ, చెల్వు అనీ ఎంత సాభిప్రాయంగా నన్నయగారు వాడారు. ఆయన నిజంగా ఋషి. తిక్కనగారు అలాకాదు. ఉదాహరణకు ఆయన వాడిన "సుఖశ్రీవిభవ" మన్నసమాసమే తీసుకో. శ్రీ అంటే ఏమిటి? విభవమంటే ఏమిటి?— ఇలాంటి పడికట్టు రాళ్ళే ఉంటాయి. పద్యం ముగియకపోతే కౌరవనాథా అనో, ఇభపురనాథా అనో అంటాడు. పద్యం ఎప్పుడూ సాఫీగా నడవదు. నన్నయగారి పద్యంవలె చటుక్కున బోధపడదు. అంతమాత్రాన తిక్కన గారిని తీసివేస్తున్నాననుకోకు. తరువాత వచ్చిన కవులకంటె ఆయన ఎన్నో రెట్లు అధికుడు. ఎప్పుడన్నా చూడు. ప్రాచీనకవిత్వం ప్రాచీనకవిత్వమే, నవ్యులకవిత్వం నవ్యుల కవిత్వమే.

సుబ్బరాయలు తన తండ్రి సూక్ష్మబుద్ధికి ఆశ్చర్యపోయాడు. అలాంటిఅభిప్రాయాలు తనకే ముందుగా తట్టి, తండ్రిగారికి తనే ముందుగా చెప్పిఉంటే ఎంత బాగుండేదని ఉబలాటపడుతుండేవాడు. ఇలాంటి ఉబలాటంకొలది భిన్న భిన్న కవుల మారుమూల పద్యాలు వ్రాసుకొని సుబ్బరాయలు తండ్రికి చూపించి, ఏవి బాగున్నాయో చెప్పమనేవాడు. వెంకన్నగారు వాటిని చదివించుకొని దడదడా విని

పించిన పద్యాలు బాగున్నవనేవాడు. "కాదునాన్నగారూ, ఆ పద్యాలు రామ భద్రుడివి, మిగతావి ఎఱ్ఱాప్రెగడవి," అనేవాడు సుబ్బరాయుడు. వెంటనే వెంకన్నగారు "రామభద్రుడి పద్యాలు బాగానే ఉన్నయి. ఎఱ్ఱాప్రగడ ఎంత తేలికగా చెప్పాడో చూడు. మామూలు మనిషి క్కూడ అర్థమౌతాయి. కవిత్వం అంటే అలాఉండాలి," అనేవాడు. సుబ్బరాయుడికు మంచి కవిత్వం లక్షణాలు ఎలా ఉంటాయో తెలుసు కోవటం కష్టమని అప్పుడు తెలిసింది. తన తండ్రి అంత అనుభవం, సుని శితబుద్ధి, అభిరుచి సంపాదిస్తే నేకాని లాభం లేదనిపించింది. వాటిని సంపాదించాలని ప్రయత్నిస్తూ వచ్చాడు.

కాని ఇంతలో ఊళ్ళో హైస్కూలు పెట్టారు. ఇంతలేసి వాళ్ళు అంతలేసి వాళ్ళుకూడ స్కూల్లో చేరి చదవటం ప్రారంభించారు. వాళ్ళ చేతుల్లో లావాంటి పుస్తకాలు, జేబుల్లో ఫౌంటెన్ కలాలు, నెత్తిన క్రాపులు కనిపిస్తుండేవి. అందరి దగ్గర డబ్బు మెదలుతుండేది. ఇవన్నీ చూస్తున్న సుబ్బరాయుడికు పెరపెరలు పుట్టేవి. అప్పుడప్పుడు హైస్కూలు కుర్రాళ్ళు తన్నుచూచి ఇంగ్లీషులో ఏమేమో చెప్పుకొని నవ్వుకొంటూ ఉండేవాళ్ళు. బహుశా తన పిలకచూచే నవ్వుతున్నా రేమో! ఈ అనుమానం తగలగానే సుబ్బరాయుడికు మనస్సుమరీ చివుక్కుమంది. తనుగూడ ఇంగ్లీషు చదువుకొంటేనో?

సుబ్బరాయుడు తండ్రిగారిని అడుగుదామనుకొన్నాడు. తీరా అడిగితే కాదంటాడేమో! ఈ సందేహంతో ఒకటిరెండు రోజులు తట పటాయించాడు. అడిగితే తండ్రిగారు కాదంటారేమో, దానివల్ల వచ్చే నష్టమేముంది? ఈ ఆలోచన తట్టగానే అతడు ఒకనాడు సాయం కాలం వెళ్ళి వీధి అరుగుమీద కూర్చున్న తండ్రిగారి ప్రక్కన చతికిల బడ్డాడు. కొడుకు ముఖంచూచి వెంకన్నగారు "ఏమిటి విశేషం?" అన్నాడు.

"అందరూ కొత్తస్కూల్లో చేరుతున్నారు," అన్నాడు సుబ్బ రాయుడు.

"అయితే ఏమంటావు?" అన్నాడు వెంకన్నగారు

"అవధాన్లగారబ్బాయి కూడ చేరాడు, నాన్నగారూ!"

"ఇంతకూ నేనుకూడ చేరుతానంటావు, అంతేనా?" వెంకన్నగారు గద్దించాడు.

సుబ్బరాయలు మళ్ళా నోరు మెదపలేదు. కాసేపుఆగి వెంకన్నగారు నింపాదిగా అన్నాడు "ఒరే చూడు, పెద్దవాణ్ణో, చిన్నవాణ్ణో చెబుతున్నాను. మానవజన్మ మెత్తినందుకు ఇహమొక్కటే కాదు. పరంకూడ చూచుకోవాలి. ఈ ఇంగ్లీషు చదువులవల్ల వచ్చేదేముంది? ఎటు దిరిగి అందరికీ ఉద్యోగాలురావు, వస్తాయేపో, అవి శాశ్వతమా? పరమార్థాలా? సంస్కృతమే చూడు. ఇటు లౌకికానికి, అటు పారమార్థికానికీ పనికివస్తుంది. ఇవ్వాళ నామాటలు నచ్చకపోయినా రేపైనా నీకు తెలిసిరాకపోతుందా!"

ఈ మాటలు విన్న తరువాత సుబ్బరాయలు తండ్రి దగ్గర ఇంగ్లీషు చదువు సంగతి మళ్ళాఎత్తలేదు. శాస్త్రులవారి వద్ద నైషధం ప్రారంభించాడు. వెంకన్నగారికి కనీసం తన కొడుకైనా తనమాట విన్నందుకు సంతోషం కలిగింది. ఇలా ఆర్షధర్మం కొంతలో కొంతైనా సాగుతుండబట్టే ప్రపంచం ఇంకా నిలిచి ఉందని బోధపడింది. ఈ సంగతి తెలిసివచ్చిం తరువాత వెంకన్నగారు తమ ఆర్షధర్మాన్ని యథోచితంగా అనుష్ఠిస్తూ వచ్చాడు.

ధర్మ విహితానుష్ఠానంలో మునిగితేలుతూ వచ్చిన వెంకన్నగారి భార్యకు దగ్గూ జ్వరం ప్రారంభమయ్యాయి. అయినా ఆమె తన ఆచారాలు మానుకోలేదు. వెంకన్నగారు ఆచార్లుగారి మాత్రలు తెచ్చియిస్తూనే వచ్చాడు. కాని ఆమెకు జబ్బు నానాటికి ప్రబలమై మంచంలోనుంచి లేవలేని పరిస్థితి ఏర్పడింది. సుబ్బరాయలే వంటచేస్తూ వచ్చాడు. అయినా తల్లికి స్వస్థత చిక్కలేదు. అతనికి వంటచేయటం కంటె రాత్రంతలు తల్లి పడుతున్న బాధే దుర్భర మనిపించింది. ఒకనాడు తల్లి మంచంవద్ద కూర్చుని సపర్యలు నడుపుతున్న తండ్రితో చూచా

యగా అన్నాడు. "నాన్నగారు, కొత్త డాక్టరుగారి చేతివాసి మంచి దంటున్నారు."

వెంకన్నగారు మాట్లాడలేదు.

"ఎటువంటి రోగాలు కూడ నయమై పోతున్నవని అంతా చెప్పు కొంటున్నారు," అన్నాడు సుబ్బరాయలు.

"ఒరే సుబ్బులూ, డాక్టర్లు దేవుళ్ళటరా! ఎవరికర్మ ఎవరు మారుస్తారు? అసలు పూర్వసంచితం అనేది ఒకటి ఉంటుందంటావా?" అన్నాడు వెంకన్నగారు.

సుబ్బరాయలు కుక్కిన పేనయ్యాడు. చెమ్మగిల్లిన కన్నులతో తల్లిని చూచాడు. ఆమె మాట్లాడలేదు. వెంకన్నగారు భార్యకు ఆచార్యుల వారి మాత్రలు ఇచ్చి సపర్యలు నడుపుతున్నాడు. అయినా కర్మ బలీయంగా ఉండటంవల్ల ఆమె పతిసేవలు వదలిపెట్టి పోయింది.

భార్య పోయినప్పటినుంచి వెంకన్నగారికి ప్రాపంచిక విషయాల నశ్వరత్వం మరీ స్పష్టమై పోయింది. ప్రతి దానిమీద విరక్తి కలిగింది. తనదగ్గరకు వచ్చే వారందరికీ తన అనుభవాన్ని వివరించి చెబుతూ వుండేవాడు.

ఇంతలో ఆయన రొమ్మున ముక్కుమొనలేని గడ్డలేచింది. అది మొదట్లో బాధపెట్టలేదు. అందువల్ల వెంకన్నగారు త్రోసివేసుకు తిరుగుతూవచ్చాడు. కాని అది నానాటికి ప్రవర్థమానమౌతూవచ్చింది. దానితో ఆయన ఆచార్లవారి వద్దకు రేపుమాపులు వెళ్ళివస్తూ వచ్చాడు. దాన్నిబట్టి ఆయనకు ప్రాణభయం కలిగించనుకోవటం చాల పొరపాటు. మానవ జన్మమెత్తినందుకు పూర్వజన్మ సంచితం విరగడ చేసుకోవాలా! ఆత్మస్వరూపం తెలుసుకొని బ్రహ్మానుభూతి పొందనిదే జన్మరాహిత్యం ఎలా లభిస్తుంది? కొడుకు సుబ్బరాయలు ఇంకా సూత్ర భాష్యం పూర్తిచేయలేదు. ముందుగానే జన్మచాలిస్తే ప్రయోజనమేముంది?

ఈ ఉద్దేశంతో వెంకన్నగారు ఆచార్లువారి వద్దకు వెళుతుండే వాడు. ఆయనకూడ ఈ లేపనం కాదని ఆ లేపనం, అదికాదని పసరులు పూసి ఎన్నోతంటాలు పడ్డాడు. తల్లక్రిందులుగా తపస్సు చేశాడు. కాని ప్రయోజనం లేకపోయింది. పూర్వసంచితం అంత బలీయంగా ఉన్న ప్పుడు ఆచార్యులవారు మాత్రం ఏం చేస్తారు ?

వెంకన్నగారి గడ్డ ఇంతై అంతై నభమంతకాదు కాని, తాటి కాయంతై ఊరుకొన్నది. వేరేబాధ ఏమీలేదు. కాస్త గట్టి వస్తువు తాకినప్పుడు మాత్రం కొంచెం నొప్పి అనిపించేది. అయినా ఆయన నిత్య వ్యవహారానికి ఆటంకం కలగలా. ప్రతిరోజు జగత్తు మిథ్య అనీ, జ్ఞానం ఒక్కటే నిత్యమనీ, పామర లోకానికి వీలు చిక్కినప్పుడల్లా బోధి స్తూనే ఉన్నాడు.

ఒకరోజున వీధి అరుగుమీద కూర్చుని దస్తావేజు చదివిపెట్టమని వచ్చిన కాపుకు వెంకన్నగారు ప్రపంచ మిథ్యాత్వం వివరించి చెబు తుండగా ఒక జంగమదేవర వచ్చి "శంభో మహాదేవ్" అంటూనే బయ్యాన శంఖు పూరించాడు. "అబ్బ ఆపవయ్యా, కాస్త ఆపు," అంటూ వెంకన్నగారు భిక్ష తెచ్చి పెట్టటానికి లేచాడు. లేవగానే కప్పుకొన్న ఉత్తరీయం కొంగు ఒకప్రక్కజారి గడ్డ జంగమదేవర కంటపడ్డది. వెంటనే అతడు "కాస్తయిటు మళ్ళండి," అన్నాడు. విస్తుపోయి వెంకన్నగారు జంగం వైపుతిరిగాడు.

"ఆ గడ్డలేచి ఆరునెల్ల పదిహేను రోజులయింది కదూ?" అన్నాడు జంగం

"ఆఁ. ఆఁ. ఒకటిరెండు రోజులకేంగాని అంతే" అన్నాడు ఆశ్చర్యచకితుడైన వెంకన్నగారు.

"మీరు మరొకసారి జ్ఞాపకం తెచ్చుకోండి. ఆ గడ్డ లేచి ఆరునెల్ల పదిహేను రోజులకన్న ఎక్కువ కావటానికి వీలులేదు," అన్నాడు జంగం.

వెంకన్నగారికి పంచప్రాణాలు లేచి వచ్చాయి. అంటే బాధ విరగడై పోతుందన్న ఆస గాదు. పూర్వజన్మ సంచితం విరగడై జన్మ

రాహిత్యానికి ఈ జన్మలోనే అవకాశం లభిస్తుందని ఆయన సంతృప్తి. కాపును పంపివేసి వెంకన్నగారు జంగమదేవరతో బేరమాడాడు. జంగం యాభైరూపాయలు కట్న మడిగాడు. అటుగీసి ఇటుగీసి వెంకన్నగారు అతన్ని ముప్పైరూపాయలకు ఒప్పించాడు. ముందు పదిరూపాయలిచ్చేట్టు, పూర్తిగా నయమయ్యాక మిగత ఇరవై ఇచ్చేటట్టు. "జ్ఞానపత్రంకూడ దయ చేయించాలి," అన్నాడు జంగం. "సరే అలాగే కాని," మ్మన్నాడు వెంకన్నగారు.

మంచిరోజు చూచి వచ్చి జంగం వెంకన్నగారికి వరుసగా మూడు రోజులు పట్టీలు వేసి పోతూ వచ్చాడు. నాలుగోనాటికి గడ్డపై చర్మం చిట్లింది. ఆ రోజున వెంకన్నగారి సంతోషానికి మేరలేక పోయింది. జంగం కొత్త పట్టీవేసి, జ్ఞానపత్రం మరికొంచెం అధికంగా పుచ్చుకొని వెళ్ళిపోయాడు.

ఆ రాత్రి వెంకన్నగారికి కలిగిన ఆ నూతన అనుభూతి చెబితే అర్థమయ్యేది కాదు. ఆయన మంచంలో దొర్లినవాడు దొర్లినట్టుగానే ఉన్నాడు. తెరచినకళ్ళు తెరిచినట్టుగానే ఉన్నాయి. ఆ ఉదయాన కొడుకును పిలిచి వెంకన్నగారు "ఒరే సుబ్బులు, మధుసూదన సరస్వతి కాలం మిథ్య అన్నాడుటరా?" అని అడిగాడు. సుబ్బరాయలు 'అద్వైత సిద్ధి' తెరచి, ఆ పంక్తులు చదివి వినిపించి, "ఆసందేహం మీ కెందుకు కలిగింది?" అని అడిగాడు. "ఏమీ లేదు, నేనేమన్నా పొరపాటు పడ్డానేమోనని అడుగుతున్నాలే," అన్నాడు వెంకన్నగారు.

జంగం ఆ పూట కూడ వచ్చిచూచి, చెప్పిందంతా విని మళ్ళీ పట్టీ వేసిపోయాడు. ఆ రాత్రి వెంకన్నగారికి పూర్తిగా అనిమిషత్వం సిద్ధించింది. అనిమిషత్వం సిద్ధించిన తరువాత వైద్యుడు దేని కన్నట్లుగా జంగం మళ్ళీ ముఖం చూపించలేదు.

పైచర్మం చిట్లిన గడ్డ చీముపట్టి వెంకన్నగారికి తీపులు ఎక్కువయ్యాయి. దానితో ఆయనకు తెలియకుండగానే మాడ్పులు పొడసూపసాగాయి. తన మంచంవద్దనే కాపెట్టుకొని సకల సపర్యలు చేస్తూ

వున్న సుబ్బరాయలును వెంకన్నగారు గద్దించటం, చెడామడా తిట్టటం సాగించాడు. సుబ్బరాయలు విస్తుపోయి చూస్తూ ఉండేవాడు.

రోజులు గడిచిన కొందికీ — అసలు గడిస్తేనా – వెంకన్నగారికి బాధ ఎక్కువ కాసాగింది. దానితో 'జగత్తు, మిథ్యేనా? తాను పడుతున్న అవస్థ యిలావుందేమి?' అన్న సందేహాలు మొలకలెత్త సాగాయి. ఒకరాత్రి బాధ మరీ ఎక్కువై "ఒరే సుబ్బులూ!" అని కేక పెట్టాడు. అప్పుడే కునుకుపాట్లు పడుతున్న సుబ్బరాయలు అదిరిపడి "ఏమిటి నాన్నగారూ!" అంటూ దగ్గరకు వచ్చాడు.

"ఒరే నేను బ్రతకనురా. ఒకసారి ఆ కొత్తడాక్టర్ను పిలుచుకు రారా," అన్నాడు వెంకన్నగారు.

సుబ్బరాయలు తన చెవుల్ని తానే నమ్మలేకపోయాడు. తండ్రిగారు తెలివిలో ఉండే మాట్లాడుతున్నారా అనే సందేహం కలిగింది. వెంకన్నగారు మళ్ళీ అదే ప్రాథేయపడుతూ అడిగాడు.

"నాన్నగారూ! డాక్టర్లు దేవుళ్ళా? ఎవరి కర్మను ఎవరు మారుస్తారు? అసలు పూర్వజన్మ సంచితం నశించందే ప్రయోజనమేముంది? అది నశించకపోతే మళ్ళా జన్మ తప్పదు. ఇలాంటి నరకం తప్పదు," అన్నాడు సుబ్బరాయలు.

"అరే కాస్త కని పెంచిన వాణ్ణని అయినా చూడరా. నా గతి ఎలా ఉంటే అలా అవుతుంది. కనీసం నీకున్న పుత్ర ధర్మాన్నైనా తీర్చరా," అన్నాడు వెంకన్నగారు.

"ఇంత అనుభవం వచ్చిన తరువాతగూడ పొరపడుతున్నారేమిటి? శంకర భగవత్పాదుల వాక్యాలు మరచిపోయారా. వాడు తండ్రి, వాడు పుత్రుడు, వాడు శత్రువు అనుకోవటం కన్న వ్యామోహం మరేముంది?" అని జ్ఞాపకం చేశాడు సుబ్బరాయలు.

ఉదబిందువులు

వెంకన్నగారు మళ్ళా మాట్లాడలేదు. నాలుగురోజులు ద్రాక్షి గింతలు పెడుతూ అరుస్తూ వచ్చాడు కాని పల్లెత్తుమాట అనలేదు. అయిదోరోజు తెల్లవారుజామున కొడుకును లేపి "ఒరే సుబ్బులు, జగత్తు మిథ్య; నేను, నాది, నావాడు అనుకోవటం వున్న దే, అది వట్టి వ్యామోహం", అని కళ్ళు తేలవేశాడు.

—నవంబరు, 1947

భిక్షాపాత్ర

పాత్రలు

వ్యాసుడు
జైమిని
దేవలుడు
నందీశ్వరుడు
వైశంపాయనుడు
సుమంతుడు
భృగువు
విశ్వనాథుడు
అన్నపూర్ణ
ప్రమథనాథుడు

ఇంకా ఇద్దరు బ్రహ్మచారులు

కాశీనగరం:

1. గురుకులం
2. బ్రాహ్మణవాటిక
3. విశ్వనాథుని ఆలయం

భిక్షాపాత్ర

(ప్రాణికర్ణిక. ప్రక్కనే గురుకులం. చాలా విశాలంగా వుంటుంది. దూరాన్నుంచి చూస్తే చెట్లతోపుగా కనిపిస్తూ వుంటుంది. ఎక్కువగా వేపచెట్లు, వటవృక్షాలు. గురుకులంలో ఒకమూలగా వేపచెట్టుకు దగ్గరలో వ్యాసుని కుటీరం. దానికి కొంచెం దూరంలో జైమిని కుటీరం. దానికి ప్రక్కనే విద్యార్థులు చదువుకోటానికి రెల్లుతో నేసిన పాకలు పది పన్నెండు ఉన్నాయి. ఈ కుటీరాలమధ్య పెద్ద అశోకవృక్షం. గురుకులమంతా అప్పుడప్పుడు ఇక్కడే కలుసుకొంటూ వుంటుంది. వ్యాసుని ఉపన్యాసాలకు విద్యార్థులంతా ఇక్కడికేవస్తారు. దీన్నే 'ముక్తిమంటపి' అంటారు. పురాణ పఠనం మహర్షుల వేదాంత చర్చలు ఇక్కడే జరుగుతాయి. వ్యాసుని గ్రంథాలకు ప్రతులు ఇక్కడినుంచే వ్రాసుకపోతారు.

ముక్తిమంటపికి ముందు అక్కడక్కడా చెట్లున్నాయి. మధ్యమధ్య మందార వృక్షాలు, మల్లెతీగలు, గులాబి మొక్కలు, సన్నజాజి పొదలు, వాసంతీకుంజాలు ఉన్నాయి. బ్రహ్మచారులు చెట్లక్రిందచేరి పాఠాలు వల్లించుకొంటూ వుంటారు.

ఈ చెట్లలో వున్న మామిడిగున్న క్రింద సుమంతుడు, భృగువు, నందీశ్వరుడు, దేవలుడు కూర్చుంటారు. హెచ్చుతగ్గుగా వీరందరూ

సమవయస్కులు. అందరికీ గోష్పాదములంత పిలకలున్నాయి. నూనూగు మీసాలు, మెళ్ళో రుద్రాక్ష మాలలు, చెవులకు రుద్రాక్ష కుండలాలు. అందరిపీ పింజలువోసి కట్టిన నీరుకావి దోవతులు, మీను మీసాలవంటి యజ్ఞోపవీతాలు, ఒంటినిండా విభూతిరేఖలు.

సుమంతుని విభూతిరేఖలు చెమటతో మాసి కనబడకుండా వుంటాయి. కన్నులు వెలవెల పోతుంటాయి. నందీశ్వరుడు ప్రక్కన వున్న మల్లెతీగవంక చూస్తూ వుంటాడు. భృగువు ముఖంత్రిప్పి విచారంగా చూస్తూవుంటాడు. దేవలుడు చిరాకుగా వుంటాడు. మంచి తెలివి తేటలున్నాయి. ఇతడంటే బ్రహ్మచారుల కందరికి అసూయ, ఒకవిధమైన గౌరవం, అసహ్యత. ఇతని దగ్గర నందీశ్వరుడు తప్ప ఇతరులు నోరు విప్పటానికి జంకుతాడు.

రెండు నిమిషాలు ఎవ్వరూ మాట్లాడరు. అంతా ప్రశాంతంగా వుంటుంది. మణికర్ణికనుంచి వచ్చే ధ్వని విషాదంగా ఆ ప్రశాంతాన్ని దుస్సహంచేస్తూ వుంటుంది. ఉండిఉండి సుమంతు డొకసారి పెద్దగా ఆవలిస్తాడు. అందరు ఒక్కసారి అతనివైపు తిరుగుతారు.)

సు : ఆకలి! ఆకలి!

భృ : బ్రహ్మసూత్రాలు వల్లించు. జైమిని గురువుల వ్యాఖ్యానం ఒకసారి మననం చెయ్యి.

దే : దానితో ఆకలి తీరుతుంది. పరమాన్నం తిన్నట్లే.

నం : వాల్మీకుల రామాయణం, వ్యాసుల వేదాంత సూత్రాలుంటే ఇంకా ఏం కావాలి!

సు : భగవాన్, కడుపు మండిపోతూవుంది. శరీరం శుష్కించి పోయింది. కన్నులు పీక్కుపోయినవి. ఇంకా ఎంతకాలం ఈ ఉపవాసం? ఏడురోజులనుంచి తిండిలేదు. ... ... ప్రేవులతో సహా తరుక్కుపోతున్నాయి. ఏమిచిక్కినా ఒక్క కబళంలో మింగి వేస్తాను.

దే : (ఇంతవరకూ సుమంతుని ఆనుకొని కూర్చున్నవాడు దూరంగా జరిగి) నన్నుమాత్రం మింగివేయకు.

సు : ఇంకా రెండురోజులదాకా భిక్ష దొరక్కపోతే నీవు చెప్పినంతా చేస్తా. అబ్బబ్బ! ఆకలి. నదిలో ఇంతకు ముందే గుంజుకొచ్చిన శరీరం చెమటతో నానిపోతున్నది. ఇక నేను కూర్చోలేను.

[శరీరం కృష్ణాజినంమీద వ్రాలుస్తాడు, అనతిదూరంలో మట్టి చెట్టు క్రిందకు జేరిన బ్రహ్మచారుల మధ్యనుంచి "అథాఽతో బ్రహ్మ జిజ్ఞాసా" అని పెద్దగా వినిపిస్తూవుంటుంది.]

సు : దేవలా! తలనొప్పి ప్రారంభించింది. వాళ్ళను కొంచెం మెల్లగా చదువుకో మనరాదూ?

దే : ఏయ్, ఎవరక్కడ! మెల్లగా చదువుకోండి.

[వినిపించుకోకుండానే పెద్దగా చదువుతుంటారు. సుమంతుని చెవులు గింగురుమంటాయి. చెవుల్లో వేళ్లు పెట్టుకొని భృగువువంక దీనంగా చూస్తాడు.]

భృ : (పెద్దగా) మీకే చెప్పేది, వినపట్టంలా?

[పెద్దగా వల్లిస్తున్న బ్రహ్మచారుల మధ్యనుంచి తలెత్తి వైశంపాయనుడు కాసేపు చూస్తాడు.]

వై : ఇది అధ్యయన సమయం. కాదనటానికి నీవెవ్వరివి?

దే : వట్టి జంతువు! (పెద్దగా) మీ అధ్యయనాన్ని ఎవ్వరు మానుకో మన్నారు? మెల్లగా చదువుకోమన్నాము.

వై : జాగ్రత్త! మా యిష్టం వచ్చినట్లు చదువుకొంటాం, మీకెందుకు?

భృ : కోపగించకు. సుమంతుడు అవస్థ పడుతున్నాడు. అందుకని మిమ్మల్ని మెల్లగా చదువుకోమన్నాము, అంతేనా?

వై : అంతేనా? మేము వినలేదనుకున్నారా ఏమిటి? నేను జంతువునా?

[దేవలుడున్నచోటికి వస్తారు. లోపలికి పీక్కుపోయి జేవురించిన కన్నులతో దేవలుడు వైశంపాయనుణ్ణి ఎగాదిగా చూస్తాడు. బ్రహ్మచారులంతా చుట్టూ మూగుతారు.]

ధృ : ఊరక రౌద్రమూర్తివైతే ఎలాగోయి? చూడు, మన సుమంతుడు ఆకలితో చచ్చిపోయేట్టున్నాడు. ఆ బాధ చూడలేక ఏదో అని వుంటాడు. అంతమాత్రానికే......

సు : దాహం! దాహం!...గురుదేవా...గురుదేవా!

[దేవలుడు ఆతురతతో నీళ్ళకోసం ప్రక్కన వెదుకుతాడు. వైశంపాయనుడు ఇంతకుముందు కూర్చున్నచోటికి పరుగెత్తికెళ్లి కమండలం తెచ్చి సుమంతునికి అందిస్తాడు. అతడు వణకుతున్న చేతుల్తో అందుకొని పుక్కిలించి గుక్కెడు నీళ్లు త్రాగబోతాడు. గొంతులోనుంచి నీళ్లు జారక కళ్లు తేలవేస్తాడు. అంతా తత్తరపాటుతో సుమంతునిచుట్టూ మూగుతారు. వైశంపాయనుడు వాళ్ళనందర్నీ దూరంగావుంచి సుమంతుని తల ఒళ్లో పెట్టుకొని గుండె సవరిస్తాడు. అలా సవరించగా సవరించగా మింగుడుపడని నీళ్ళు లోపలికి జారుతాయి. 'అమ్మా' అని నిట్టూర్చి సుమంతుడు కన్నులు మూస్తాడు. మిగిలిన వాళ్ళంతా ఒకరిముఖం ఒకరు చూచుకుంటూ వుంటారు. ఇదంతా చూస్తున్న దేవలుని హృదయం మండుతుంది.]

దే : అథాఽతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసా! అథాఽతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసా! బాధపడుతున్నా బ్రహ్మజిజ్ఞాసే, ఒక ప్రక్క చస్తున్నా బ్రహ్మజిజ్ఞాసే! ఆనాడే గురువులతో వాదించాను. మానవునికి తిండి అవసరం. ఆర్థికసౌమ్యస్థితి ఏర్పడాలి. మానవుని చరిత్ర ఆర్థికనేమిపై దొర్లుతూవుంటుంది.

నం : పిచ్చివాడా! జగత్తే మిథ్య. మానవులు బుద్బుదప్రాయులు.

దే : మానవులు బుద్బుదప్రాయులైనా, మానవుడు నిత్యుడు; అమర్త్యుడు.

నం : (వినిపించుకోకుండానే) మొగ్గలు పుష్పించి రాలిపోతాయి. మేఘాలు గుమిగూడి వర్షించి విచ్ఛిన్నమౌతాయి. నాలుగు రోజులు పచ్చికబయళ్లలో తిరిగి నశిస్తుంటాయి. లోకాన్ని పండు వెన్నలతో నింపి పూర్ణిమాతారకరాజు కుహూశార్వరిలో అదృశ్యుడౌతాడు. మానవుడూ అంతే. రెండు రోజులు ఈ ప్రపంచమనే నాటకశాలలో నటించిపోతాడు. శాశ్వతమేమీ లేదు. బ్రహ్మమొక్కటే నిత్యము, నిర్గుణము, నిర్వికారం.

దే : అంతావట్టి అబద్ధం.

భృ : వైశంపాయనులు, బ్రహ్మచారులు. నీవు నాస్తికుడిలాగ కని పిస్తున్నావు, జాగ్రత! గురుదేవులతో చెపుతాం.

దే : నందీశ్వరుడు ఇంతసేపు చెప్పినా, ఒక్కటే చెప్పింది. అదీ సహేతుకంగా లేదు.

భృ : సహేతుకంగా లేదా!

వై : గురుదేవునిలాగా చెప్పాడు.

దే : మూర్ఖులకు వాగిందే పది తడవలు వాగితే సహేతుకమై పోతుంది. వేరేప్రమాణా లక్కరలేదు.

అంతా : (చురచురచూస్తూ) మేమంతా మూర్ఖులం!

దే : మీకు కోపం రావడంలో ఆశ్చర్యమేముంది? ప్రపంచం ఒక్క ప్రతిభను మాత్రం ఎప్పుడూ సహించలేదు.

నం : అతనితో ప్రత్యేకంగా వాదించడందేనికి? నేను పదిరోజులక్రితం బ్రహ్మపదార్థాన్ని విశదీకరిస్తూ భిక్షాపాత్రమీద సహస్రనామాలు వ్రాశాను, వినిపిస్తాను.

దే : తప్పకుండా వినాలసిందే. గురుకులమంతా ఆకలిచిచ్చులో మల మల మాడిపోతూవుంది! నకనకలాడే పొట్టలతో అవశ్యం వినండి. ఆకలి తీరుతుంది. జన్మ తరిస్తుంది.

నం : ఈ శరీరం నిత్యం కాదు. ఈ శరీరానికి కలిగేకష్టసుఖాలు అంత కంటే నిత్యం కావు. పరబ్రహ్మ మొక్కటే నిత్యం. కాబట్టి పరమార్థచింతనమే మానవుడికి కర్తవ్యం.

సు : (నాలుక చప్పరిస్తూ) దాహం! ధాహం!

దే : ఓయీ, పిచ్చివాడా! విను, విను. మన నందీశ్వరుడు పరమ పదామృతాన్ని కటాక్షిస్తున్నాడు. ఒక పుడిసెడు పుచ్చుకో, లేచి కూర్చుంటావు!

భృ : ఒకప్రక్క ప్రాణాలు పోతూవుంటే ఈ వెక్కిరింపులేమిటి?

దే : మరి ఈ వేదాంత బోధనలో?

నం : నీవు అధఃపతితుడ వౌతావు. ఎంత పూర్వపుణ్యమో వుంటేగాని ఆర్షసూక్తాలు అర్థం కావు; అమరత్వం ప్రాప్తించదు.

దే : స్వల్పమైన ఈ నూరేండ్ల జీవితంతోనే వేగలేకుండా ఉన్నాను. అలాంటప్పుడు ఈ అమరత్వం దేనికి?

వై : ఎవరి గొడవ వారిదిగావుంది. సుమంతుడు మళ్ళా కన్నులు తేల వేస్తూ ఉన్నాడు. భృగూ! త్వరగా పోయి ఈకమండలువుతో జలం తీసుకురా.

[భృగువు కమండలంతో వ్యాసుని కుటీరానికి పరుగెత్తి కెళ్లు తాడు. దేవలుడు నందీశ్వరుడు తప్ప తక్కినవారంతా దిగులుపడి సుమంతునిచుట్టూ కూర్చుంటారు. వైశంపాయనుడు ఉత్తరీయంతో సుమంతునికి విసురుతూ వుంటాడు.]

నం : (దేవలునిమీద కోపంతో భిక్షాపాత్ర తత్త్వాన్నితోడి విద్యార్థులకు ఉపన్యసించాలని గొంతు సవరించుకొని) దేవలుడు నానాటికి అధోగతి పాలవుతున్నాడు.

దే : కాదు, క్షణక్షణానికి.

నం : సరిగా చెప్పావు. క్షణక్షణానికి అధోలోకానికి దారితీస్తున్నాడు. నాస్తికత్వం అతన్ని ఆవేశించింది. నీచాతి నీచమైన భౌతిక తత్త్వాన్ని బోధిస్తున్నాడు. ఐహికాలైన భోగాలు, ధనధాన్యాలు శాశ్వతం కావు. మానవునకు పరమావధులు కావు. అవే పొంద వలసినవైతే, జంతువులకూ, మానవులకూ భేదంలేదు. నిరుపాధిక సత్యార్థమైన ఆనందం, సచ్చిత్స్వరూపమైన ఆనందం ఒక్కటే వివే చనాబుద్ధి గలిగిన మనుజునికి ఆదర్శం. ఆ ఆనందమే బ్రహ్మం.

దే : బలే, చక్కని ఉపన్యాసం! గురుదేవులనుండి కూడా ఇలాంటి వాగ్ఝరి ప్రవహించలేదు.

నం : (వినిపించుకోకుండా మళ్ళీ) పక్వమనస్కులు ఆ బ్రహ్మంకోసం అన్వేషిస్తారు. ఈ భోగాలు వారికి ఒక లెక్కలోనివికావు. ఇందుకు పూజ్యపాదులే తార్కాణం. (ఆవేశంతో) సామ్రాజ్యాలు వారిచేతుల మీదుగా నడిచాయి. కురుపాండవుల మధ్య నిష్పాక్షికులై ప్రవర్తించారు. సింహాసన మధిష్ఠించిన ఆ లలితారుణ పాదములు-ఈనాడు భిక్షకోసం బ్రాహ్మణవాటిలో వీథివీథిలో సంచరిస్తున్నాయి. ఏవి బంగారు గంటంతో భారత సంహితాకృతిని కవితాకన్యచేత లలితనృత్యం చేయించాయో, ఏవి లోక సంగ్రహార్థం పదునెనిమిది పురాణాలు ఏకథాటిని రచించాయో, ఆ అంగుళీ సనాథములైన పల్లవాంగుళులు భిక్షాపాత్ర కీలించాయి. వేదవిభాగంచేసి, మనోజ్ఞంగా వల్లించే ఆ మృదు కంఠం "భిక్షాం దేహి, భిక్షాం దేహి," అని ముక్తకంఠంతో నీలమేఘ పథాలలో మొరసే గర్జనలాగ కాశీ వీథుల్లో మారుమ్రోగు తుంటుంది. అలాంటి మహర్షులే నారాయణ స్వరూపమైన దారిద్ర్యాన్ని స్వీకరించి సంయములై ఉన్నారు. అలాంటివారే మెదలకుండా వుంటే మీకెందుకు ఈ తహతహ?

సు : నీళ్లు!.........నీళ్లు!.........

బ్రహ్మచారులంతా : భృగువు నీరు తేబోయాడు. త్వరలోనే వస్తాడు.

సు : అబ్బా!...........

దే : మన నందీశ్వర ముష్టింపచులవారి ఉపన్యాస మైనా ముగియలేదు. అప్పుడే ఎలావస్తాడు?

వై : ఈపాటికి వస్తూవుండాలి. చాలసేపైంది.

సు : ప్రాణాలుకడబట్టుతున్నాయి.....ఇలా దాహజ్వాలల్లో మాడి చావవలసిందేనా?

దే : ఎందుకు చావాలి? మన నందీశ్వరుడు ఉన్నాడు. (అతనివైపుకు తిరిగి) ఏదీ, మీ ఉపన్యాసామృతాన్ని ఒక్కసారి యీ సుమంతునిమీద ప్రోక్షించి బ్రతికించుదురూ, పుణ్యముంటుంది.

వై : ఇప్పటికే సగం చచ్చిపోయాము. ఇక మమ్మల్ని బ్రతుక నివ్వవా ఎమిటి?

దే : అలాకాదు. నిరుపాధికసత్తార్థమైన ఆనందం యొక్క స్వరూపాన్ని తెలుసుకోవాలి. అదే మానవజన్మ ఎత్తినందుకు ఫలం.

మొ: బ్ర : నందీశ్వరుడు గురుకులం విడిచివెళ్ళి కుడిచి వచ్చినట్లున్నాడు. లేకపోతే యీ చర్చకు దిగడు.

దే : అతడు సాక్షాత్తు నందీశ్వరుడు. ఆకలిదప్పులు అతనికి ఉండవు.

రెం : బ్ర : అంటే హిమాలయాల్లో మేసివచ్చాడనేగా?

దే : అలాగని నేను చెప్పానా? ఆ పాపం నాకెందుకంట గడతారు?

నం : వట్టి పశువు! పొరపాటున......

దే : సంయములు ఇలా అంతశ్శత్రువులకు వశంకావడమేనా?

వై : దేవలా! శ్రుతిమించి పోతూ వుంది. ఇంత నీచంగా మన మెప్పుడైనా ప్రవర్తించామా? "బుభుక్షితః కిన్న కరోతి, పాపం?" అదిగో పూజ్యపాదులు వస్తున్నారు.

మొ : బ్ర : శరీరం బడలి ఉంది.

రెం : బ్ర : కన్నులు నెత్తురుజొత్తుల్లాగా ఉన్నాయి.

దే : బ్రహ్మవర్చస మొలికేముఖం వాడి మలిన మేఘావృతమైన చంద్ర బింబంలాగ వుంది.

పై : వ్యాకుల హృదయులుగా కనిపిస్తున్నారు.

మొ: బ్ర : పూజ్యపాదులతో ఇంకా ఎవరో వస్తున్నట్లున్నది.

రెం : బ్ర : ఎక్కడో చూచాము.

మొ: బ్ర : వారి సంగతి ఎలా వున్నా, వారి నడకలోని ఊపు ఎక్కడో చూచాము.

దే : జైమినులు.

పై : ముఖంలో మార్పు కలిగింది.

మొ: బ్ర : నుదుట ముడుతలేర్పడ్డాయి.

రెం : బ్ర : కఠినోపవాసాలు! అలాంటి దృఢశరీరులు కూడ చలించి పోయారు.

దే : ఇస్! పూజ్యపాదుల కన్నులనుండి రెండశ్రువులు రాలాయి.

పై : ఎప్పుడూ వారి కన్నులు చెమ్మగిల్లలేదు.

దే : దుర్భరం, ఆ విశాల నేత్రాంచలాలనుంచి వెడలే ఆ చూపులు శల్యాతుల్యాలై నా హృదయకుహరాన్ని చీల్చి వేస్తున్నాయి. ఆ పవిత్రాధరాలు చలిస్తున్నాయి... ఏదో మాట్లాడుతున్నారు.

పై : ముఖంమీది ముడతలు విషాదభరంతో ఎక్కువయ్యాయి.

దే : ఇస్, విను విను.

[వ్యాసుడు జైమినితో మాట్లాడుతూ వస్తుంటాడు. మంచి ఒడ్డు పొడవులున్న మనిషి. వయస్సు మళ్లినా యోగాభ్యాసంవల్ల శరీరం బలిష్ఠంగావుంది. ఏడు రోజులనుంచి తిండి లేకపోవడంవల్ల ముఖం వసి

వాడి పోయివుంది. అయినా బ్రహ్మ తేజమింకా మ్లానం కాలేదు. జడలు దట్టంగా పొడుగ్గా వేలాడుతూవుంటాయి. గడ్డం జొంపంగా ఉన్నా అంత పొడుగ్గా లేక ముఖం గంభీరంగా, అందంగా కనిపిస్తుంది. చెవుల్లో రుద్రాక్షకుండలాలు, మెడలో రుద్రాక్షమాల ఉన్నాయి. కాళ్ళకు పాదుకలు, బిళ్ళగోచి దోవతి. (ఆ రోజుల్లో కౌపీనంతో కాశీ వీథుల్లో భిక్షాటనం చేసినా, యీ నాటి నాటకరంగం మీద అలా కని పించటానికి వీల్లేదు.) చెక్కిళ్లు విశాలంగా ఉంటాయి. ముక్కు కోటేరు లాగా వుంటుంది. కన్నులు ఎదుటివారి హృదయం చీల్చి చదివేటట్టుగా వుంటాయి. ముఖవికాసం సమగ్రమైన ప్రపంచానుభవాన్ని, బ్రహ్మ జ్ఞాన సంపత్తినీ వెల్లడిస్తూ వుంటుంది. చూడగానే అతడు మహాకవి అని కూడ తెలుస్తుంది.

జైమిని వ్యాసుని అంత పొడగరి కాడు. కాని అతనికంటె లేత వాడు. వ్యాసుని దగ్గరే చదువుకున్నాడు. అచ్చంగ గురువులాగ తరిఫీ దయ్యాడు. గురుకులమంతా ఇతని ఆజ్ఞానుసారంగా నడుస్తుంది. వేదా ధ్యయనం, వేదాంత బ్రహ్మసూత్రార్థ బోధనలు ఇతడే నడుపు తుంటాడు. అంటే వ్యాసుడు గురుకులానికి ప్రిన్సిపాల్ ఐతే, జైమిని వైస్ ప్రిన్సిపాల్. వ్యాసుడు ఎప్పుడూ వ్రాస్తూనో, ఆలోచిస్తూనో ఉంటాడు. అందువల్ల క్లిష్టమైన విశేషాలు తెలుపవలసి వచ్చినప్పుడు మాత్రమే అతని ఉపన్యాసాలుంటాయి.

భృగువు వారి వెనుక గురువుల కమండలువు, భిక్షాపాత్ర పట్టు కొని వస్తూ వుంటాడు.]

వ్యా : జైమినీ !

జై : (నిద్రలోనుంచి మేలుకొన్నట్టుగా) ఏమి గురూ !

వ్యా : పురాణాలకు ప్రతులు వ్రాసుకొంటున్నారా!

జై : వ్రాసుకోవడమైంది. ఇంటింటా చదువుతున్నారు.

వ్యా : భారతమో ?

జై : పురాణాలకంటె భారతంప్రతులు కోట్లాల్లలుగా లోకంలో వ్యాపించాయి. ఎందుకు అలా అడుగుతున్నారు?

వ్యా : వేదాంత సూత్రాలుకూడ చేయిదాటి పోయిన వన్న మాట.

జై : మీ హృదయం అర్థం కావటం లేదు.

వ్యా : (నిట్టూర్చి తనకు తానుగా) ఉన్న అవకాశంకూడ పోయింది.

జై : ఏ అవకాశం పోయింది? నేడేదో మీలో మార్పు కనిపిస్తూ వుంది.

వ్యా : నా పుస్తకాలు లోకం చేతిలో పడకుండా వుంటే ఎంత బాగుండేది?

జై : (వ్యాకులంగా) ఎందుకిలా మాట్లాడుతున్నారు? మీ కావ్యాలు మహత్తర మైనవి. లోకం మీ కావ్యాల్ని సృష్టించలేదు. మీ కావ్యాలు లోకాన్ని సృష్టించాయి. భావికవులకు వలసినంత వస్తువును అందిస్తవి. మీరు సృష్టించి నన్ని ఘట్టాలు, చిత్రించినన్ని పాత్రలు మరే కవీ చేయలేడు. మీ సృష్టి బాహుళ్యానికి భవిష్యత్తులో పండితులు అసూయాపరవశులై మీకు బహుత్వ మాపాదిస్తారు. ఇది నిజం. మీ ప్రతిభ అనన్యం. ఇలాంటి పుస్తకాలు లోకంలో ప్రచారం కావాలి. మీరు ఆ ప్రచార నిషేధం ఎందుకు కోరుతున్నారో అర్థం కావటం లేదు.

వ్యా : ఇప్పుడు కూడ నా పుస్తకాలు అలాగే కనిపిస్తున్నాయా!

జై : ఇప్పుడే కాదు, ఎప్పటికీ నిత్యనూతనాలు. శబ్ద బ్రహ్మ స్వరూపం తెలిసినవా డెవ్వడూ మీ కృతుల్ని కాదనలేడు. మీ ప్రతిభకు చెలియలికట్ట లేదు. మీ కవిత్వానికి జరామయములు లేవు. గురూ, గురూ! మీ వాక్యాలు చదువుతూ వుంటే నే నీ ప్రపంచాన్నే మరచిపోతాను. నా హృదయంలో ఏవో భావాలు పరుగెడుతుంటాయి. ఒక బ్రహ్మాండమైన విజ్ఞాన తేజస్సు నన్నావరిస్తుంది. నన్ను నేనే మరచిపోతాను.

వ్యా: (విషాదంగానవ్వుతూ) ఈ ఉపవాసంలో కూడ నీ కలాగే కని పిస్తున్నవా ?

జై ; ఆ గ్రంథాలు దగ్గరుండబట్టే నాకు కష్ట మనిపించటంలేదు.

వ్యా: నా వంక చూడు. జీరలో జీర మలగివున్న నీ కన్నులు నిర్మలా కాశపు నీలినీడలు ప్రసరిస్తున్నాయి. అవ్యక్తబాధను సూచిస్తు న్నాయి.

జై : లేదు, నాకేబాధ లేదు.

వ్యా: నీకు తెలీదు. నీవు బాధపడుతున్నావు.

జై : విచిత్రంగా మాట్లాడుతున్నారు. ఇంతవరకు పూజ్యపాదులు ఇలా మాట్లాడగా వినలేదు. క్రొత్తగా కనిపిస్తున్నారు.

వ్యా: (నెమ్మదిగా) నీకే కాదు, నాకు నేనే క్రొత్తగా ఉన్నట్లున్నది. (విషాదంగా), జైమినీ! జైమినీ! నా పుస్తకాలు లోకంలో లేకుండా చేయటానికి వీల్లేదా ?

జై : మీ కృతులను గూర్చి ఇంతగా ఆరాటపడుతున్నారు దేనికి ? ఇంత వ్యాకులపడవలసిన అవసరం కనిపించటంలేదు.

వ్యా: వత్సా! అలాకాదు. నా పూర్వతత్త్వమంతా నాటుకుపోయి నీ హృదయం కర్కశమై పోయింది. నీ యువహృదయం అంతకు మించిపోదు. ఇంకా నీ కనుభవం కావాలి. నా కావ్యవిపంచీ నాదంతో తన్మయుడవై పోయావు. తన్మయుడవై పోయినంత కాలం నీకు లోటు కనిపించదు.

జై : సర్వతోముఖాలైన మీకావ్యాల్లో లోటులా! అసంభవం. నేను ఒప్పుకోలేను. మీరు రసజ్ఞులనీ, గంభీర హృదయులనీ, సూక్ష్మ బుద్ధులనీ, గురుకులం, వారణాసి, భరతవర్షం చెప్పుకుంటున్నాయి.

వ్యా: గురుకులం కాదు. భరతవర్షం కాదు. నీలోని యువ హృదయం చెబుతూవుంది. నీవు ప్రతిభాశాలివని చెప్పుకోటానికి నన్ను గొప్ప

వాణ్ణి చేస్తున్నావు. నా పుస్తకాలు మహత్తరమైనవని అంటున్నావు.

జై : (ముఖం ఎర్రబడుతుంది) మీ పుస్తకాలు చాల గొప్పవి. కూలంకషంగా మానవుణ్ణి చిత్రించాయి. మీ రేమన్నా సరే, ఏ లోటుపాటులూ వాటిలో లేవు.

వ్యా: పిచ్చివాడా! నా వీణానాదంలో శ్రుతి తంతువునే లగించలేదు.

జై : ఆఁ! (విస్తుపోయి, రెండు నిమిషాలు మొగాన నెత్తురు చుక్క లేకుండా చూచి) శ్రుతి తంతువు లగించలేదు! శ్రుతి తంతువునే లగించలేదు.

వ్యా: నేటికి తెలిసి వచ్చింది.

జై : పూజ్యపాదుల హృదయం బ్రహ్మపదార్థంలాగా కనిపిస్తోంది.

వ్యా: భృగూ! (ఆలోచిస్తున్న వ్యాసుడు ఒక్కసారి కఠినంగా పిలుస్తాడు. పిలుపుతో హడలిపోయి భృగువు వణకిపోతూ వుంటాడు.) ఏదీ నాభిక్షాపాత్ర! (భృగువు వణకుతున్న చేత్తో భిక్షాపాత్ర అందియ్యబోతాడు. జారి క్రిందబడి వ్రక్కలయ్యేదే. జైమిని పట్టుకుంటాడు.)

జై : (కోపంతో) ఓరి అప్రాచ్యుడా!

[ఈ మందలింపుతో తత్తరపాటెక్కువై కమండలువు కిందబడి బద్దలౌతుంది. వ్యాసుని ముఖంలో విషాద రేఖ కనిపిస్తుంది.]

జై : అపశకునం! అపశకునం! ఇకమీదట గంగాతీర్థం లభించదు కాబోలు! మహాదేవ్! మేమేమిపాపం చేశాము? తిండిలేకపోయినా, ఈ పవిత్ర భాగీరథీజలంతో పొట్టలు నింపుకొంటున్నాము. దీనికికూడా నోచుకోలేదా?

వ్యా: ఎందుకు దూపటిల్లుతావు? కాశీనివాసానికే నోచుకోలేదు.

జై : ఆఁ! ఆఁ! ఏమి సెలవిచ్చారు! శివశివా! గురువుల ముఖంనుండి వచ్చిన వాక్కు వ్యర్థంకాదు.

వ్యా: వ్యర్థంకాదు! అలా నిర్దిష్టమై కనిపిస్తూనేవుంది. (ఒక్క అశ్రుకణం చేతిలోవున్న భిక్షాపాత్రలో పడుతుంది. వ్యాసుని ముఖంమీద ముడతలెక్కువౌతాయి. జైమిని ఖిన్నుడై ఆతురతతో గురువు ముఖంలోకి చూస్తాడు.) ఈ జారిన అశ్రుకణమే ఇదివరకే యీ భిక్షాపాత్రలో వర్షించి ఉన్నట్లయితే! .... జారలేదు. అందుకనే శ్రుతిలేనిరాగ మాలపించాను. ఈ మూర్ఖలోకం పరవశమై తలవూపింది.

జై : (అర్థంకాక) శ్రుతిగలిపి ఇప్పుడు నూతనరాగం ఎందుకు ఆలపించరాదు?

వ్యా: వెనుకటి కంఠమాధుర్యం నశించింది. అయినా యీ దేశంలో పాడే అవకాశం పోయింది. అనాగరికులమధ్య పాడినా ఫలంలేదు.

జై : క్షణక్షణం మీ హృదయానికి దూరమౌతున్నట్లున్నాను. ఇతనితో మీ హృదయం చెప్పగూడదా?

వ్యా: (అర్థంలేని చూపులతో చూస్తూ భిక్షాపాత్రతో) నా జీవిత ప్రభాతకాలంలో నీలో అశ్రుకణం రాలలేదు. చివరికి పిడుగన్నా పడలేదు. పడినట్లయితే, ఎంతవికాసం కలిగేది! ఎంతచైతన్యం కలిగేది! నాకు సచ్చిదానందమైన దృష్టి యేర్పడేది. ఆ గంభీర హృదయుడైన కృష్ణుణ్ణి, అక్కురుపాండవుల్ని, తక్కినరాజుల్ని, మానవుల్ని అర్థంచేసుకొని ఉండేవాణ్ణి. దేవతాకోటిసహితం నమోవాకం చేసిఉండేది. లేదు, ఆ పుణ్యానికి నోచుకోలేదు. ఆ ఉదారదృష్టి లేక పోవడంవల్లనే యీ గురుకులాన్ని, ఈ నిర్భాగ్య మానవలోకాన్ని కష్టాలుపాలు చేశాను. ఈ మానవులకు చాతుర్వర్ణ్యం విధించాను. బీదలకు ద్రోహంచేసే కర్మసిద్ధాంతమూ, అవతారవాదము బోధించి దాస్యం అంగీకరింపజేశాను. నా గీత ఈ కర్మభూమిలో ఎంతకాలముంటుందో అంతవరకు

నివృత్తి లేకుండా చేశాను. ఈ సంఘమే మారిపోకుండా ఆశాసించాను. ఈ భిక్షాపాత్రతో ఆ కష్టజీవుల్ని జీవించమన్నాను. మహాపరాధం చేశాను. మానవునిలో ఇంత అధికారపిపాస, ఇంత అహంకారం ఉంటుందని అనుకోలేదు. ఈ అహంకార భూయిష్ఠమైన హృదయాన్ని నమ్మి, హృదయ పరివర్తనంకోసం పాటుపడమన్నాను. ఆధ్యాత్మికమనే పేరుతో తుచ్ఛ భౌతిక తత్త్వాన్ని ఉపదేశించాను. అపర్ణ ప్రాయంగా అలాగే భిక్షాపాత్ర నిచ్చి విద్యాలయాల్ని పాడుచేశాను. జైమినీ! జైమినీ! ఆ బ్రహ్మచారులవంక చూడు: ఆ పాలుగారే చెక్కిళ్లు ఎలా పాలిపోయాయో విద్యాబుభుక్షువులైన ఆ నేత్రాలు ఎలా దీనంగా ఉన్నాయో! దుర్భరం! నేను వారి ముఖం ఎలాచూచేది! తల్లిదండ్రులను వదలి నన్ను నమ్ముకొని ఆశ్రయించారు. విద్యాభిక్ష కోరారు. నిత్యసుశ్రూష నెరపుతూ వున్నారు. ప్రతిఫలంగా ఏమి ఇస్తున్నాను........ఏడు రోజులనుంచి తిండి తిప్పలు లేకుండా పస్తుంచాను.! ఇకమీద కూడ వారికేమి ఉపదేశం చెయ్యబోతున్నాను? ఈ భిక్షాపాత్ర ధరించి ఆకటిచిచ్చుతో దిగంతాల దాక తిరగండని ఉపదేశమియ్యబోతున్నాను. అబ్బా, విప్లవ హృదయాన్నే చిదిమివేస్తున్నాను. (కంఠం రుద్ధమౌతుంది. జైమిని విషాదంతో మాట్లాడలేక పోతాడు. ముగ్గురూ మెల్లగా బ్రహ్మచారులవైపు నడుస్తూ వుంటారు. దేవలుడు, వైశంపాయనుడు సుమంతునికి ఉపచారాలు చేస్తూ వుంటారు.)

మొ. బ్ర: ఎంత ప్రచండంగా కాస్తూవుంది.

రెం. బ్ర: సుడిగాలి లేసింది. గురుకులంలోని తీగలు, కొమ్మలూ ఎగిరి పోతూ వున్నాయి.

మొ. బ్ర: ఎన్నడూ యింత భయంకరంగా గాలి వీచలేదు. ఇంత కణకణలాడే నిప్పులు సూర్యుడు ఇంతకుముందు వర్షించలేదు.

రెం. బ్ర: ప్రకృతే ఉత్పాతకరంగా వుంది.

నం: పూజ్యపాదుల చేతులోని భిక్షాపాత్ర కంపిస్తున్నట్లున్నది.

రెం. బ్ర: ఏదో జరుగుతుంది ?

దే: (అందుకొని) ఈ గురుకులవాసుల సంగతి ఎలా వున్నా పూజ్యమైన భిక్షాపాత్ర కేదో విపత్తు వాటిల్లుతుంది.

(ఇంతలో వ్యాస జైమినులు, భృగువు వస్తారు. సుమంతుడుతప్ప అంతా నిల్చుని నమస్కారం చేస్తారు. వ్యాసుడు విషాదంతో గంభీరంగా వుంటాడు.)

జై: సుమంతు డెలాగున్నాడు?

దే: (కోపం కనపడకుండా) ఇంకాచావలేదు. (భయంతో ఒకరి ముఖం ఒకరు చూచుకొంటారు.)

జై: అవజ్ఞ! గురుద్రోహం!

[సుమంతుడు పెద్దగా మూలుగుతాడు.]

దే: ఒకప్రక్క ప్రాణాలు పోతున్నాయి. అవజ్ఞట, అవజ్ఞ!

(వ్యాసుడు ముఖం త్రిప్పుకొంటాడు.)

పై: నేడైనా ఒక కబళం దొరికితే.........

నం: ఇక్కడ కూర్చుంటే ఎలా దొరుకుతుంది? కర్మచెయ్యాలి లేకపోతే ధర్మహాని.

దే: ప్రాణం కాదు పోయేది, ధర్మం.

జై: (వ్యాసుని ముఖంలోకి చూస్తూ) గురూ, త్వరగా భిక్షకు వెళ్ళి వస్తాము. మీరు ఆశ్రమంలో ఉండండి

వ్యా: (తీక్షణంగా జైమినివంక చూస్తూ) రండి!

[ముందు నడుస్తాడు. అక్కడున్న బ్రహ్మచారులంతా వెంట నడుస్తారు. జైమిని కఠవల్లి మంత్రచరణం ఎత్తుకొంటాడు. వ్యాసుడు తప్ప తక్కినవారంతా గొంతులు కలిపి పాడుతూ బయలు దేరుతారు.]

౨

[బ్రాహ్మణవాటికలోని బజారు. తిన్నగా పొడుగ్గా వుంటుంది. బజారు సగంలోకి పోయింతరువాత హట్టం ప్రక్కనే పెద్దమేడ. ఇందాకటివారంతా వల్లిస్తూ బయలు దేరుతారు.]

బ్రహ్మచారులంతా :

య ఏష సుప్తేషు జాగర్తి
కామం కామం పురుషో నిర్మిమాణః,
తదేకం శుక్రం తద్బ్రహ్మ
తదేమృత ముచ్యతే.
తస్మిన్ ల్లోకా శ్రితా స్సర్వే
తదునా త్యేతి కశ్చన.

జై : ఏత ద్వైతత్.

బ్ర. అందరూ : అగ్నిర్యథైకో భువనం ప్రవిష్టో
రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ,

జై : ఏకస్తథా సర్వభూతాంతరాత్మా
రూపం రూపం ప్రతిరూపో బహిశ్చ.

దే : భిక్షాం దేహి.

గేస్తురాలు : (సమాధానం రాదు.)

[అంతా నడుస్తూ వుంటారు]

బ్రహ్మచారులు : వాయు ర్యథైకోభువనం ప్రవిష్టో
రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ,

జై : ఏకస్తథా సర్వభూతాంతరాత్మా
రూపం రూపం ప్రతి రూపో బహిశ్చ.

దే : (ఇంకో ఇంటిముందు ఆగి) భిక్షాం దేహి!

గేస్తురాలు 2 : ఇంకా వంట కాలేదు.

వై : నిన్నటిగతే ప్రాప్తించే టట్లుంది.

నం : పూజ్యపాదుల ముఖంలో దుర్నిరీక్ష్య తేజం కనిపిస్తోంది.

మొ. బ్ర: కన్నులు కుసుంభ కుసుమాలుగా ఉన్నాయి.

బ్ర. అం : సూర్యో యథా సర్వలోకస్య చక్షు
ర్నలిప్యతే చాక్షుషైర్బాహ్యదోషైః,

జై : ఏకస్తథా సర్వభూతాంతరాత్మా
నలిప్యతే లోక దుఃఖేన బాహ్యః.

దే : భిక్షాం దేహి!

వై : భిక్షాం దేహి!

గేస్తురాలు 3 : మళ్ళీ రండి.

రెం. బ్ర : ప్రొద్దు ఎదురయ్యేట్లే వుంది.

నం : గురుదేవుల భ్రుకుటి ముడివడుచున్నది.

భృ : కన్నులనుండి విస్ఫులింగాలు వెలువడుతున్నాయి.

మొ. బ్ర : జైమినుల ముఖం జేగురువారింది.

భృ : వెనుక బడుతున్నాము నడవండి.

దే : (ఇంకో మేడగుమ్మంలో నిలిచి) భిక్షాం దేహి!

వై : భిక్షాం దేహి!

జై : పూజ్యపాదాయ వేదవ్యాసాయ భిక్షాం దేహి!

గేస్తురాలు 4 : భిక్ష కూడదు.

భృ : భగవాన్, నేడుకూడా ఉపవాసమే.

మొ. బ్ర : పూజ్యపాదులు అందరికంటె ముందు వెళ్లారు.

రెం. బ్ర : ఆపాదమస్తకం కంపించిపోతున్నారు.

నం : ప్రళయార్క తేజం పుంజీభవించినట్లున్నారు. ఆ రౌద్రాకృతి చూస్తూవుంటే నాకాళ్లు వణకిపోతున్నాయి.

భృ : జైమినులు వెన్నంటి పోవాలని నడుస్తున్నారు. కాని కలుసుకో లేకుండా ఉన్నారు.

వై : కాలాంత మేఘము ఉరిమినట్లున్నది. ఫాలనేత్రుడు హుంకరించి నట్లున్నది. అదిగో.

వ్యా: భిక్షాం దేహి !

గేస్తురాలు 5 : లేదు.

దే : లేదు—వేదవిభాగం చేసిన మేధావికి భిక్షలేదు. మానవాదర్శం నిరూపించి చెప్పిన తత్త్వవేత్తకు భిక్ష కూడదు. అష్టాదశపురాణ నిర్మాతకు భిక్షకూడదు. బ్రహ్మసూత్రాలు వ్రాసిన మనీషికి భిక్ష లేదు. దారుణం, దారుణం! విద్యాగరీయసిస్థానమైన యీ పురిలోనే ప్రతిభకు తావు లేకపోతే ప్రపంచంలో ఇంకెక్కడుంది.? దుర్భరం. ఈ పురబ్రాహ్మణ్యాం దేనికి? ఈ విశ్వనాథుడు దేనికి, కాల్చనా? ఒక్కొక్క నెత్తురుబొట్టుతో ఒక్కొక శ్లోకం వ్రాసి అన్ని మహాకావ్యాలు లోకాని కందించిన మహాకవికి తిండి లేదు. ఏడు రోజులనుంచి తిండిలేదు. మంజుల శ్లోకాల నాలపించే ఆ మహో దాత్తముఖం ఆకలి దప్పులతో వాడిపోవలసిందే నన్నమాట ! ఆ వేదఘోషాసనాథమైన ఆ గంభీరకంఠం ప్రావృణ్మేఘ దుందుభి విచ్ఛిన్నం కావాలన్నమాట! లోకంలో కళ, కవిత్వం, మనీష, సౌందర్యం. సౌకుమార్యం నిలువున ఎండి పోవలసిందేనన్నమాట! వాటికి తావేలేదు. ఇంతవరకు భ్రాంతిపడ్డాను.

దే : అహో! అహో! భయానకం! భయానకం! వజ్రాహతి ఛిద్రు పలై ధ్వనించే మహోన్నత పర్వతంలాగా వుంది. అజాండభాండములు డీకొని వ్రక్కలైనట్లున్నాయి, భిక్షాపాత్రిక బ్రద్దలైంది. అధరితమై చలించే కర్కోటకుని ఫణాఫలకంలాగా ఆ శాపాంజలి భయంకరంగా వుంది. ఆ కోపానికి విచ్ఛిన్నమైన పాత్రికాలవములు కూడ చలించి పోతున్నాయి.

నం : ఆవేశంతో పూజ్యపాదులకు శాపజల మందుకోటానికి కేలు సాగటంలేదు.

దై : జైమిని ఎందుకడ్డు తగులుతాడు? మూర్ఖుడు. ఇలాంటి నీచలోకమే అతనికి కావాలి. పూజ్యపాదులు ఇలాంటి లోకాన్ని సహించలేరు.

ధృ : ఓ, పుష్కలావర్తకాదులు అటుతినికి ఇటుతినికి గర్జించి నట్లుగా వుంది. కఠోరం!

వ్యా: మాభూ త్త్రైపూరుషీ విద్యా!
మాభూ త్త్రైపూరుషం ధనమ్!
మాభూ త్త్రైపూరుషీ భక్తిః!
(ఆ ఉద్వేగంవల్ల కంఠంలో ఏదో అడ్డుతగులుతుంది.)

జై : గురుదేవా! గురుదేవా!

వ్యా: (కంఠం సవరించుకోవటానికి హుంకరిస్తాడు.)

అన్నపూర్ణ : ద్వైపాయనా! ద్వైపాయనా! (ఆ స్వరం అవ్యక్తమధురం. వ్యాసుడు ప్రక్కకు తిరుగుతాడు. శాంతరసము మూర్తీభవించి నట్లు అన్నపూర్ణ ప్రక్కనున్న సౌధద్వారంలో కనిపిస్తుంది. ఆమె చూపుల్తో ఒకవిధంగా వ్యాసుని కోపోద్రేకం సన్నగిల్లింది. అలాంటిముఖం అన్నపూర్ణది. వేదకాలపు ముత్తైదువులాగా వుంటుంది. పచ్చని శరీరం, నుదుట పెద్ద కుంకుమబొట్టు, చేతులకు కంకణాలు, పాదాలకు అందెలు, వేళ్ళకు మట్టెలు ఉంటాయి. చెంపకు చేరడేసి కన్నులు. 'వీణాక్వాణ పాణింధమమైన' ఎలుగు.)

వత్సా! (ఆపిలుపు లోని మాధుర్యంతో వ్యాసుడు నిలువున నీరౌతాడు.)

దే : కథ అడ్డు తిరిగింది.

నం : ఆ మహాతల్లిని చూస్తూవుంటే కడుపునిండుతూ వున్నట్లుంది.

దే : కవిత్వం!

అ : లోకాన్ని అర్థంచేసుకొన్న ఋషివి. మానవులకు ఆదర్శప్రాయుడివి! మానవకర్తవ్యం నిరూపించావు!

దే : రెండూ, మూడు, నాలుగు.

పై : ఏమిటీలెక్క ?

దే : విను, విను.

అ : విద్యాదాతవు! పైగా మహాకవివి. లోక సంగ్రహార్థం నీ యావచ్ఛక్తిని వినియోగిస్తున్నావు. నీ భుక్తికి కావలసింది చాల స్వల్పం. ఇంతవరకు సహించావు!

దే : తొమ్మిది.

నం : ఏమిటి తొమ్మిది?

దే : భిక్షానర్హతకు కారణాలు.

భృ : గుండెలు బ్రద్దలు చేస్తున్నావు.

దే : నేను కాదు, ఆ తల్లివాక్కులు.

ఆ : వత్సా,ఇంకా ఆలస్యం దేనికి? నేడు నీకు మాయింట భిక్ష. మావారు ఎదురుచూస్తూ వుంటారు.

వ్యా: (ముఖం ప్రక్కకు తిరిగే వుంటుంది) నాకే భిక్ష! (ఒక్కొక్క అక్షరం ఉచ్చరిస్తాడు.)

అ : (జైమిని ప్రక్కకు తిరిగి) మీకు కూడా.

జై : గురుకులంలో చాలమంది ఉన్నారు.

అ : మీ గురుకులవాసుల్ని అందర్నీ ఆహ్వానిస్తున్నా. వేళ అతిక్ర మిస్తూ వుంది. పాపం, ముఖాలుకూడా వాడినట్లున్నాయి.

దే : (బాధతో మెల్లగా) ఖూనీ! ఖూనీ! క్రూరసర్పం కోరతో హృదయాన్ని గుచ్చి ఎత్తుతూ వుంది. ఈ దాక్షిణ్యం కంటె మరణం మేలు.

అ : రండి, ఆలస్యం దేనికి? (ఆ ప్రశాంతంలో నడుస్తూ వున్న ఆమె పాదనూపురాలు విషాదంగా ధ్వనిస్తుంటాయి. అందరూ విషాద ఛాయల్లాగా గృహంలోకి వెళ్లుతారు.)

3

[విశ్వనాథుని ఆలయం విశాలంగా వుంటుంది. ఆలయంలోని కంబాలు చక్కని శిల్పం చాటుతూ వుంటాయి. అరటాకులు పరచి వుంటాయి. దేవలుడు, భృగువు, వైశంపాయనుడు, ఒక ప్రక్క కూర్చుంటారు. జైమిని వ్యాసునికి దగ్గరలో కూర్చుంటాడు. మిగిలిన బ్రహ్మచారులంతా ఒక ప్రక్కన కూర్చుంటారు. అన్నపూర్ణ వడ్డన సాగించబోతూ వుంటుంది.

ఇంతలో కాశీపతి విశ్వనాథుడు ఒక్కసారి ఊడిపడతాడు. ముఖం జేవురించి వుంటుంది. తొలకరిమబ్బుల్లో కునికేరాయంచ లాగ జటాజూటంలో తురిమివున్న చంద్రరేఖ చలిస్తుంటుంది. ఒడలినిండా విభూతి. కాలకంఠకఠోర నీలిరేఖలు ప్రచరిస్తూవుంటాయి. నిర్నాభి బిలంగావున్న వీగు బొజ్జమీాది కాషాయవస్త్రం జారుతుంది. ప్రమథ నాథుడు శస్త్రధారియై వెనుక ఉంటాడు. అంతా సంభ్రమంతో లేచి నిలబడతారు. వ్యాసుడు మేరుశిఖరం లాగ వుంటాడు.]

విశ్వ: తుచ్ఛుడవు, నీచాతినీచుడవు. నీ ముఖం చూస్తే నే పాతకం చుట్టు కొంటుంది. ఎంత కాలంనుంచో నీకు, నీగురుకులానికీ భిక్షాదానం చేస్తున్న యీ పునీతనగరాన్ని ధ్వంసం చెయ్యటానికి సిద్ధ మయ్యావు. నీవంటి కృతఘ్నుడు ఇంకొకడు లేడు. ఒక రెండు

పూటలు భిక్ష దొరకకపోతేనే నాశనం చెయ్యటానికి సిద్ధపడ్డావు. ఈ పురాతన పట్టణాన్ని, ఈ విద్యానిలయాన్ని పేరైనా లేకుండా చేయదలచావు. నిన్ను ఇన్ని సంవత్సరాలు పోషించినందుకు ఫలితం? ఏమన్నావు?మాభూత్స్త్రీపురుషం ధనమ్! ఈ భూస్వర్గంలో నీవు ఉండటానికి యోగ్యుడవు కావు. (కోపావేశంతో మాటలు రాక తీవ్రంగా చూస్తుంటాడు.)

వ్యాసుడు దేవలుడు తప్ప తక్కినవారంతా (నమస్కారంచేసి) క్షమించండి, క్షమించండి.

విశ్వ: ఏది సహించినా అధర్మాన్ని క్షమించలేను. నా రాజ్యంలో వర్ణ ధర్మచ్యుతి జరుగుతుంటే సహించలేను. వేదాధ్యయనము, జపము, తపము, యోగనిష్ఠ మీకు నిర్దేశింపబడ్డాయి. అంతవరకే, మిగిలిన వాటితో మీకు నిమిత్తంలేదు.

జై : ఆకలిబాధ. ఏడురోజులనుండి తిండిలేదు.

విశ్వ: తిండిలేకపోతే! న్యాయాన్ని నీచేతుల్లోకి లాక్కుంటావన్నమాట!

దే : అధికారమత్తుడు మాట్లాతూ వున్నాడు. సంఘం యీ రాజుల్ని, యీధనికుల్ని తలదన్ని పోతుందని యీ మూఢునికేం తెలుసు?

జై : (దేవలుణ్ణి అదిమి పట్టి రహస్యంగా) ప్రాణాలు పోతాయి.

ప్ర. నా: (విని,) ఏమంటున్నావ్? నీతల వ్రక్కలు చేస్తాను. (కత్తి దూస్తాడు)

విశ్వ: ప్రమథనాథ్, ఆగు. ఈ విప్లవాన్ని అలా త్రుంచివేయటానికి వీల్లేదు. ఆ వెధవ బ్రతికికంటె చచ్చి విప్లవాన్ని సాధిస్తాడు. (ప్రమథ నాథుడు అలాగే నిలబడిపోయాడు.) నారాజ్యంలో అసలు విప్లవం తలఎత్తటానికి వీల్లేదు.

జై : (ఆశ్చర్యంగా) మేము విప్లవం లేవదీస్తున్నామా?

విశ్వ: (వ్యాసునివంకచూస్తూ) ఆ విషదావాగ్నినుంచి విస్ఫులింగాలు ఈ యెండుకట్టెల్లో పడలేదు. నయం. త్వరలో మేలుకున్నాం; లేకపోతే ......ఈదేశమంతా సంక్షోభించి పోయేది.

వ్యా: ఇప్పటికింకా మించిపోలేదు. నాగంటం వాడిగానే వుంది.

విశ్వ: (మండిపడుతూ) ఇక రెండుఝాములకు కాశీకి పది పదియోజ నాల దూరంలో వీరిలో ఎవరు కనిపించినా, వెంటనే శిరస్సు ఖండించివేయుడని నీ ప్రమథులకు చెప్పు. ఇది విశ్వనాథుని ఆజ్ఞ.

ప్ర. నా: చిత్తం.

వ్యా: ఇలాంటి మూర్ఖుని రాజ్యంలో మాగురుకులం ఉండటానికియోగ్యం కాదు. మేమే ఈ దేశాన్ని బహిష్కరించ వలసివుంది. దేవలా! (వ్యాసుడు ఆలయం వెలువడుతాడు. దేవలుడు, జైమిని, నందీ శ్వరుడు, వైశంపాయనుడు, వెనుక బ్రహ్మచారులు, వారి వెనుక శస్త్రధారియై ప్రమథనాథుడు నడుస్తూ వుంటారు. ఎవ్వరూ మాట్లాడరు.)

నం: (బిక్కమొగంతో) ఇకమీద "శ్రీవిశాలాక్షీ కెంజేతి భిక్ష" దొర కదు కాబోలు!

దే: భిక్షసంగతి ఎట్లావున్నా కెంజేతభిక్ష సంగతి ఆలోచించ వలసిందే.

[విశ్వనాథుని ఆలయంనుంచి ఘంటానాదం విషాదంగా వినబడు తుంది.

దే: ఏదో వినిపిస్తూవుంది!

స్వస్తి ప్రజాభ్యః పరిపాలయంతాం
న్యాయేన మార్గేణ మహీం మహీశాః
గోబ్రాహ్మణేభ్య శ్శుభమస్తు నిత్యం
లోకా స్సమస్తా స్సుఖినో భవంతు.
కాలే వర్షతు పర్జన్యః, పృథివీ సస్యశాలినీ.
దేశోయం క్షోభరహితో, బ్రాహ్మణాస్సంతు నిర్భయాః.

వ్యా: ఇదీ లోకం!

[తెర సవ్వడి లేకుండా జారుతుంది.]

—ఏప్రియల్, 1938.

కావ్యాలలో నీతిబోధ

పువ్వులలో కొన్ని అందానికి ప్రసిద్ధి. కొన్ని వాసనకు ప్రసిద్ధి. కొన్ని యీ రెంటికీ ప్రసిద్ధి. ఈ కడపటివి చాలతక్కువ. మన దేశంలో వాసనగల పువ్వుల కున్న గౌరవం అందమైన పువ్వులకు లేదు. ఈ అర్థాన్నే, "వాసన లేని పూవు బుధవర్గము లేని పురమ్ము," అన్న ప్రాచీనోక్తి చాటుతున్నది.

అలాగే భాషాకృతులలో కూడ కొన్ని రామణీయకానికి ప్రసిద్ధి. మరికొన్ని ఉపదేశానికి ప్రసిద్ధి. ఒక కొన్ని యీ రెంటికీ ప్రసిద్ధి. రామణీయకాత్మక కృతులను కావ్యాలనీ, తత్త్వోపదేశాత్మకాలను శాస్త్రాలనీ, ఉభయాత్మకాలను శాస్త్రకావ్యాలనీ పెద్దలంటారు. వీనికి సంస్కృతంలోని రామాయణం, బ్రహ్మసూత్రాలు, మహాభారతం క్రమంగా ఉదాహరణాలు.

పువ్వుల అందం వేరు. వాసన వేరు. అలాగే కృతులలో కావ్యాలు వేరు. శాస్త్రాలు వేరు. అందం వాసన కాదు. వాసన అందం కాదు. అలాగే కావ్యం శాస్త్రం కాదు. శాస్త్రం కావ్యం కాదు. కావ్యానికి సహానుభవం, అపరోక్షానుభూతి ప్రధానం. శాస్త్రానికి పరామర్శం, పరోక్షానుభూతి ప్రధానం. హితమూ, నీతి, ధర్మమూ శాస్త్రానికి విషయాలు. కాబట్టి సాధారణంగా హితోపదేశం, నీతిబోధ, ధర్మ

నిరూపణం సాక్షాత్తుగా కావ్యంకాదు. కాని కావ్యాలలో ఇవి కని పిస్తున్నవి. కావుననే తరచు నీతిబోధకోక్తిని, హితోపదేశాన్ని కావ్య మని ప్రజాసామాన్యం భ్రాంతిపడుతున్నది.

అప్పుడప్పుడు రాజకీయులు కొందరు, "దేశమంటే మట్టికాదోయ్ దేశమంటే మనుషులోయ్!" అన్నది ఉత్తమోత్తమ కావ్యోక్తిగా పేర్కొంటూ ఉంటారు. నిజానికి...

ఏఱకుమీ కసుగాయలు
దూఱకుమీ బంధుజనుల దోషము సుమ్మీ
పాఱకుమీ రణమందున
మీఱకుమీ గురువునాజ్ఞ మేదిని సుమతీ...

అన్న పద్యంలో ఎంతకవిత్వం ఉన్నదో పై దానిలో గూడ అంత కవిత్వమే ఉన్నది.

శాస్త్రం ఎప్పుడూ విధినిషేధపూర్వకం. ఆ విధినిషేధాలను అది ఒకప్పుడు యుక్తిసహితంగా ప్రదర్శించవచ్చును; మరొకప్పుడు యుక్తివిరహితంగా ప్రదర్శించవచ్చును. దేశమంటే మట్టికాదోయ్ అన్నపాదం నిషేధాత్మకం. దేశమంటే మనుషులోయ్ అన్నపాదం విధిపూర్వకం. ఏఱకుమీ కసుగాయలు అన్న పద్యం నిషేధాత్మకం. ఇచట యుక్తి లోపించినా, యీ వాక్యాలు రెండూ శాస్త్రం కోవకు చెందినవి.

కావ్యం అలాకాదు. తాను ప్రతిపాదించే అనుభూతి పాఠకునిది కాకపోవచ్చును. పాఠకుడు తనకున్న స్థితిగతులలో అలాంటి అనుభవం పొందలేకపోవచ్చును. అయినా కావ్యం అతనిని శరీరసహితంగా తాను చిత్రిస్తున్న వ్యక్తిలోగాని, సన్నివేశాలలోగాని, సంఘటనలలోగాని, స్థితిగతులలోగాని ప్రవేశింపజేసి ఆ సుఖదుఃఖాలు, రాగద్వేషాలు, కామ క్రోధాలు అనుభవింపజేస్తుంది. ఇది ఎలా సంభవం? అదే ప్రతిభా మహిమ.

ఇలాఅంటే కావ్యం కావ్యమే అవుతుంది, శాస్త్రం శాస్త్రమే అవుతుంది. అప్పుడు ఒక దానిలో మరొకటి ఉండరాదు. కాని కావ్యంలో నీతిబోధ కానవస్తున్నది. ఉదాహరణకు —

ఆడినమాటను దప్పిన
గాడిద కొడుకంచుఁ దిట్టఁగా విని మదిలో
వీఁడా కొడుకని యేడ్చును
గాడిదయును గుందవరపుఁ గవిచౌడప్పా!

అన్న పద్యంచాలు. ఇది నిశ్చితంగా నీతి బోధకమే. ఇందులో కవిత్వం లేకపోవాలి. కాని సహృదయుడైనవాడు ఇందులో కవితాస్పర్శకూడ లేదంటే ఒప్పుకోలేడు. ఇక్కడ కొంతచమత్కారం ఉన్నది. పలికి బొంకిన వాణ్ణి గాడిదకొడుకని తిడితే గాడిదకూడా ఇలాంటి దౌర్భాగ్యుడా కొడుకని ఏడుస్తుందట! అదీ బాహాటంగా కాదు. లోలోపలనే. ఎందుకంటే ఒరులతో చెప్పుకొని ఏడ్వాలన్నా కొంత యోగ్యత కావాలి. ఇలాంటి దౌర్భాగ్యుణ్ణి కనటంవలన అదీలేదు. అందువలన మానాభిమానాలులేని గాడిదకూడ బావురుమని ఏడ్వలేక లోలోపలనే ఏడుస్తుందట. ఇందులో కవితాస్పర్శలేదని ఎలాఅంటాము? కనుక కవిత్వంలో నీతి బోధ, ధర్మోపదేశం ఉండటానికి వీలున్నది. ఈ అవకాశం ఎలా ఏర్పడుతున్నది? ఇది మొదటిప్రశ్న. కావ్యంలోని నీతిబోధకు, శాస్త్రంలోని బోధకు విశేషం ఉన్నదా? ఇది రెండవప్రశ్న. ఉంటే ఆ విశేషమేమిటి? కావ్యం దానిని ఎలా సాధిస్తున్నది? ఇది మూడవ ప్రశ్న.

కావ్యానికి అనుభూతిప్రధానం. చరాచరమైన యీ ప్రపంచమంతా ఈ అనుభవానికి విషయం. కాబట్టి కావ్యానికి విషయంకాని వస్తువేదీ ప్రపంచంలో లేదు. శాస్త్రాలు, వీని అర్థాలూ ప్రపంచంలోనివే కాని బాహ్యాలుకావు. అందువల్ల కావ్యంలో శాస్త్రార్థాలు ఉంటవి. శాస్త్రమంటేనో అనుభూతార్థాన్ని విభజించి యుక్తితో విధి నిషేధ పూర్వకంగా తత్త్వం నిర్ణయిస్తుంది. అంటే లలితకళానుభూతి ఉపరతమై శాస్త్రార్థవివేచన ఆరబ్ధమౌతుంది. కాబట్టి శాస్త్రంలో

కవిత్వం ఉండదు. ఉంటే అది శాస్త్రంకాదు. కేవలం శాస్త్రాభాసం అవుతుంది. గ్రీకు తత్త్వవేత్తఅయిన ప్లేటో రచనల్లో కవిత్వం ఉన్నదని విజ్ఞులు అంటారు. ఆకవితాస్పర్శ ఉన్నంతమేర శాస్త్రార్థ దౌర్బల్యం ఉన్నదని విమర్శకులు అంగీకరిస్తున్నారు.

ఈ విధంగా కవిత్వంలో, నీతిబోధ,ధర్మోపదేశం, తత్త్వనిర్ణయం ఉంటే ఉండవచ్చును కాని, శాస్త్రంలోమాత్రం కవిత్వం ఉండదు. కవి శబ్దంకూడ ఈ అర్థమే చెబుతున్నది. ఈశబ్దం సాహిత్య స్రష్టనే కాక శాస్త్రకారుని కూడ తెలుపుతున్నది. పండితునిచెప్పే విద్వదాది శబ్దాలు కవిని చెప్పవు.

> ధర్మతత్త్వజ్ఞులు ధర్మశాస్త్రంబని
> యాధ్యాత్మవిదులు వేదాంతమనియు
> నీతివిచక్షణుల్ నీతిశాస్త్రంబని
> కవివృషభులు మహాకావ్యమనియు...

అన్న నన్నయ భట్టారకుని పద్యం ప్రకృతార్థాన్ని పాటుకొల్పుతున్నది. భరతమహర్షికూడ సర్వశాస్త్రాలు సర్వజ్ఞానాలు నాట్యాంతర్భూతాలని ఘంటాపథంగా పేర్కొన్నాడు.

ఇక బ్రహ్మసూత్రాలు ప్రఖ్యాత శాస్త్ర గ్రంథంకదా! వానిలో కవిత్వం ఉన్నదని ప్రస్తావించినవారు లేరు. కాబట్టి కావ్యంలో శాస్త్రం ఉండవచ్చును కాని శాస్త్రంలో కవిత్వం ఉండదు.

మరి రెండవ ప్రశ్నకు సమాధానం. కావ్యంలో గోచరించే శాస్త్రార్థం శాస్త్రంలో ఉన్నట్లుగా విధి నిషేధ రూపంలో ఉండదు. శాస్త్రం ప్రభువువలె శాసిస్తుంది. కాక కొంత క్రిందిమెట్టుకు దిగిచెప్పటం జరిగితే మిత్రునిలాగా బోధిస్తుంది. కావ్యం అలాకాక ప్రియురాలివలె దానిని హావభావవిలాసాలతోనే వెలారుస్తుంది. దీనినే ఆలంకారికులు కాంతాసమ్మితత్వ మంటారు.

ఈ కాంతాసమ్మితత్వలక్షణాలు ఏమిటి అంటే, ఏ ఆలంకారికుడైనా, ఏ విమర్శకుడైనా దిఙ్మాత్రంగా సూచించగలడు కాని సమగ్రంగా

పేర్కొనలేదు. అంతమాత్రంచేత అది గోచరించినప్పుడు సహృదయుడు గుర్తింపలేడనరాదు. ఎంత నిభృతరూపం తాల్చినా దానిని, చూడగానే అతని హృదయం స్పందిస్తుంది. మరి దాని సమగ్ర లక్షణాలు ఎందుకు చెప్పలేదు? కావ్యసంసారం అపారం. నక్షత్రాలను చూస్తున్నాము. వాటిని ఎవడు లెక్కించగలడు? షడింద్రియాలతో ఈ ప్రపంచాన్ని దర్శిస్తున్నాము. అయినా దీని తత్త్వాన్ని నిజంగా ఎవడు ఆకళించుకొన్నాడు?

ఈ కావ్యజగత్తూ అంతే. బ్రహ్మ తన ఇచ్ఛవచ్చినట్లుగా కర్మానుభోగ్యంగా ఈ ప్రపంచాన్ని సృష్టించాడని మనవారు అంటారు. వ్యావహారిక ప్రపంచ విషయంలో ఇది యథార్థం అయినా, కాకపోయినా, కావ్యజగత్తులో మాత్రం అక్షరాల నిజం. కవి తాను బోధించదలచుకొన్న అర్థానికి అనుగుణంగా పాత్రల గుణకర్మల కవిరోధంగా సహృదయానుభోగ్యంగా కథను కల్పిస్తాడు. ఈ కథ నేరుగా శాస్త్రంలోవలె సప్రమాణంగా విధినిషేధపూర్వకంగా నీతినిగాని, ధర్మాన్నిగాని, తత్త్వాన్నిగాని నిర్దేశించదు. కేవలం వ్యంజితం చేస్తుంది. ఇందుకు మహాభారతమే నిదర్శనం. అందలి ఊర్జితకథ లోకాన్ని ఆశ్చర్యచకితం చేస్తుంది. నానాపాత్రలు, పరశ్శత సన్నివేశాలు, విభిన్నప్రకృతులు, విచిత్ర పరిణామాలు పాఠకుణ్ణి అద్భుతంలో ముంచి తేలుస్తాయి. అతని సంస్కారం, అనుభవం ఎంత ఉన్నదో అంత విస్తృతార్థం గోచరిస్తుంది. సామాన్య మహాకావ్యాలు చదివినవాడు జీవిత తాత్పర్యం, పరమార్థం స్మరించకపోయినా అర్థం చేసికోవచ్చును. కాని ఆంధ్ర మహాభారతం ఆమూలాగ్రం చదివినవానికి తత్త్వజిజ్ఞాస అంకురించకపోతే తప్పకుండా ఆశ్చర్యపడవలసిందే. అతనికి అర్థజ్ఞానం ఉన్నదా అని సందేహించవలసిందే. కురుపాండవ జననం, వైరస్నేహవృద్ధి, సుహృద్ద్యూతానుద్యూతాలు. వనవాసాజ్ఞాతవాసాలు, అష్టాదశాక్షౌహిణులతో జరిగిన యుద్ధం, పరాజయకల్పకమైన పాండవవిజయం, భీష్మ ద్రోణ కర్ణ వికర్ణ కృపాశ్వత్థామాదుల ప్రవృత్తి, శ్రీకృష్ణనిర్యాణం, ఎవరిని రసోత్తుంగ తరంగ పంక్తులపై ఉర్రూతలూచవు? ఎవనిని పర్యుత్సుకుణ్ణి చేయవు?

మహాకావ్యార్థం నీతినికాని, ధర్మాన్నికాని ఎంత కోమలంగా మధురమధురంగా వ్యంజితం చేస్తుందో భారత సుహృద్ద్యూతార్థమే నిదర్శనం. దుర్యోధనుడు పాండవలక్ష్మీసమాపహరణమే ఉద్దేశించాడు కాని ద్రౌపదీ వస్త్రాపహరణం కలలోకూడ తలపెట్టలేదు. విజయోన్మాదం, సంభూతానుసంభూత ఘట్టాలు, ప్రసంగానుప్రసంగాలు హీనమతులను కీలుబొమ్మలనుచేసి ఎంతనీచంగా ఆడిస్తాయో, స్థిరసంకల్పులు వాటినే ఆత్మాభ్యున్నతికి ఎంతచక్కగా వాడుకొంటారో ఈ ఘట్టం కంటె ఎక్కువగా ఏ శాస్త్రం ఏ యుక్తిచేత హృద్గతం చేస్తుంది?

అయితే కథాముఖాన నీతిబోధం సాగిస్తున్నప్పుడు కవి అత్యంత జాగృతి వహిస్తాడు. కథ ఆదిమధ్యాంత సహితంగా అనపేక్షితార్థవ్యాపేతంగా నీతిబోధ కావిస్తాడు. ఉదాహరణకు ధర్మజు డనుద్యూతంలో ఓడిన సందర్భం గ్రహించవచ్చు. నన్నయభట్టారకుడు...

ధర్మసుతు డోడ్డె శకుని క
ధర్మస్థితి నోటువడియె దైవము చెయిదిన్
నిర్మితమయిన శుభాశుభ
కర్మఫలంబెట్లు దేహి గడవఁగ నేర్చున్...

అని అంటూ ఒక్క అర్థాంతరన్యాసోక్తి విన్యసిస్తాడు. ఈసూక్తి ధర్మజుని చరితాన్ని అభిగుప్తంచేస్తూ హృదయంలో గాఢంగా నాటుకొంటున్నది. ఇలాకాక కవి విధిబలీయత్వాన్ని ప్రస్తరించి ఉన్నట్లైయితే అది కవిత్వమై ఉండేదికాదు.

మొత్తముమీద కథాప్రధానాలైన కావ్యాలలో నీతిబోధ, ధర్మోపదేశం సాధారణంగా వస్తువ్యంగ్యం అవుతుంది. ఆ యా సన్నివేశాలలో కవి జాగరూకుడై ఉపమాద్యలంకారముఖాన అత్యంత క్లుప్తంగా నీతిబోధచేస్తాడు. అంతేకాని శాస్త్రంలోవలే బాహాటంగా పరామర్శాత్మకంగా విధి ప్రతినిషేధ పూర్వకంగా మాత్రం ప్రతిపాదించడు.

కథలోని పాత్రలద్వారా కూడ నీతిబోధ సంభవమే. వివిధ పాత్రలకు ఆదర్శ స్పర్ధలుకాని మఱొకవిధమైన ఆవశ్యకత కాని ఏర్పడి

నప్పుడు వానివాని స్థితిగతులనుబట్టి, సంస్కారాలనుబట్టి, సన్నివేశాలను బట్టి, నీతిని శాస్త్రంలోవలె అభిధా తాత్పర్య వృత్తులు ప్రధానంగా చేసి కొని విధినిషేధ రూపంతో చెప్పవచ్చును. దీనికి విదురనీతి, ధౌమ్యుని సేవాధర్మనిరూపణం తార్కాణం. స్వాభావికంగా భావాలంకార విర హితాలైన ఇలాంటివి ప్రాకరణిక కవిత్వం అవుతాయి. హేంలెట్ రూపకంలో పొలోనియస్ లియార్టిస్‌కు చేసిన హితోపదేశం ఇలాం టిదే. ప్రకరణ ప్రచ్యుతాలైనప్పుడు ఇవి కవితాకోటిలో చేరవు ... రసపిచ్చ గల కొంతమంది నవ్యులు కలిత ప్రకరణాలైనా విగళిత ప్రక రణాలైనా ఇలాంటివి కవిత్వం కావంటున్నారు. వీరు కవితాతత్త్వ దూరగులు కావటమేకాక కాళిదాస భవభూత్యాది మహాకవులపట్ల గూడ మహాపచారు లవుతున్నారు.

కథయందలి నాయకజీవనవర్ణన ముఖానగూడ నీతిని, అవినీతిని, సూచించటం కూడ కావ్యాలలో కనిపిస్తున్నది. దీనికి...

"చలిచీమ నేనియుఁ జాద్రోహకృశంకించుఁ
బలుకఁ డెన్నఁడు మృషాభాషణములు ..."

అన్న పుండరీకునికథ యందలి పద్యము,

"బ్రాహ్మణాచారంబు పరిహాసకముసేయు
నగ్నిహోత్ర విధానమన్న నలుగు ..."

అన్న గుణనిధి కథ యందలి పద్యమూ క్రమోదాహరణాలు.

మొత్తముమీద శ్రవ్యకావ్యాలలోని నీతిబోధ, కథ కావశ్య కంగా పాత్రల స్వభావ శీల సంభావ్యతలకు అవిరుద్ధమైన మార్గంలో నడుస్తుంది. ఇక దృశ్యకావ్యాలలోని సూక్తి అత్యంత సంగ్రహరూపం పొంది కథాపోషకంగా, నాయకాది స్వభావ శీలోచితంగా ఉంటుంది. కణ్వుడు శకుంతలను అత్తవారింటికి పంపేటప్పుడు సతీధర్మం ఉపదేశించ టానికి అవకాశం ఉన్నది. కాని కణ్వుని మహర్షిత్వం, దృశ్యకావ్యత్వం

పాటించి కవి యీ సందర్భంలో అత్యంత సంగ్రహంగా గంభీరంగా మహాతపస్వి చేత ఇలా అనిపిస్తాడు :

శుశ్రూషస్వ గురూన్ కురు ప్రియసఖీవృత్తం సపత్నీజనే
భర్తు ర్విప్రకృతాపి రోషణతయా మా స్మ ప్రతీపం గమః
భూయిష్ఠం భవ దక్షిణా పరిజనే, భాగ్యే ష్వనుత్సేకినీ
యా న్త్యేవం గృహిణీపదం యువతయో వామాః కులస్యాధయః

కవి నేరుగా నీతిబోధాచరణతత్పరు డైనప్పుడు అతని ఉక్తి ఏదో ఒక అర్థాలంకారంతో మిళితమై ఉంటుంది. లేదా ఉజ్జ్వల భావాభివ్యంజకంగా ఉంటుంది. మొదటి దానికి వేమనపద్యాలు నిదర్శనం, తరచుగా ఇవి దృష్టాంత సహితాలని విదితమే. ఇంక రెండవదానికి లక్ష్యాలు:-

తరగల్ పిప్పలపత్త్రముల్ మెఱుఁగు టద్దంబుల్ మరుద్దీపముల్
కరి కర్ణాంతము లెండమావుల తతుల్ ఖద్యోతకీట ప్రభల్
సురవీథీ లిఖితాక్షరంబు లసువుల్ జ్యోత్స్నాపయః పిండముల్
సిరులందేల మదాంధు లౌదురు జనుల్ శ్రీ కాళహస్తీశ్వరా!

ఈ పద్యమందలి రూపకాలు, విస్మయభావమూ యీ సూక్తిని శాస్త్రోక్తినుంచి వేరుచేస్తున్నవి.

అంతా సంశయమే శరీరఘటనంబంతా విచారంబె లో
నంతా దుఃఖపరంపరార్జితమె మేనంతా భయభ్రాంతమే
యంతా నంతశరీరశోషణమె దుర్వ్యాపారమే దేహికిన్
జింత న్నిన్నుదలంచి పొందరు నరుల్ శ్రీ కాళహస్తీశ్వరా.

ఈ పద్యంలో అలంకారంలేదు. కాని యిందలి భావధ్వని చిమ్మచీకటులు గ్రమ్మె లోకనిస్పృహ యీ వాక్కును కవిత్వం, చేస్తున్నవి.

సీపైఁ గావ్యము చెప్పుచున్న యతఁడు న్నీపద్యముల్ వ్రాసి యి
మ్మా పాఠం బొనరింతునన్న యతఁడున్ మంజు ప్రబంధంబు ని
ష్ఠాపూర్తిం బఠియింతునన్న యతఁడున్ సద్బాంధవుల్ గాక...

అని యిలాగే రచయిత శేషంపూరించిఉంటే యిది కావ్యేత రోక్తి అయ్యేది కాని –

ఛీ! పృష్ఠాగత భాంధవంబు నిజమా శ్రీ కాళహస్తీశ్వరా...

అన్న సంజీవనితో కవి పద్యానికి ప్రాణం పోస్తున్నాడు. పరుస వేది సోకిన లోహంవలె పద్యమంతా పచ్చి బంగారమై పోయింది.

ఈ రీతిగా కావ్యంలోని నీతిబోధ శాస్త్రంలోని నీతిబోధవలె కాక విలక్షణంగా ఉంటుంది. కవి ప్రతిభ అనంతం. దాని విలాసాలను బేరీజు వేయలేము. కొన్నిచోట్ల అది శాస్త్రవాక్యాలనే యథా తథంగా స్వీకరించి ప్రకరణ కల్పనం ద్వారా కావ్యత్వం పొందిస్తుంది. కొన్నిచోట్ల ఆ సూక్తులను పాత్రశీల మనస్తత్త్వవ్యంజకంగా వినియో గించి కవిత్వంగా మార్చివేస్తుంది. కొన్నిచోట్ల అనుపానాలతో మందు లను వాడే వైద్యునివలె ఉపమానాది అలంకారాలతో రంగరించి నీతు లను ఆస్వాద్యం చేస్తుంది. మరి కొన్నిచోట్ల అనిర్వాచనీయ చమత్కా రంతో మేళవిస్తుంది. మరికొన్నిచోట్ల భావపరితప్తంచేసి నీతిని కరగి పోస్తుంది. ఇలా కవితాప్రతిభ ఎన్నో విచిత్రదోహదాలు కల్పించి నీతిని చివురింపజేస్తుంది. అంతేకాని శాస్త్రమట్లు కావ్యం నేరుగా యుక్తియుక్తంగా విధి నిషేధముఖాన నీతిని వెలార్చదు.

ఇంకొక్క విశేషం. ఉష్ణమండలమందలి పువ్వులు ప్రాయికంగా సుగంధ బంధురాలు; సమశీతోష్ణ మండల మందలి పువ్వులు వర్ణ సంస్థా సుందరాలు. అలాగే ధర్మగ్లాని యుగాలలో పుట్టిన కావ్యాలు హితోక్తి ప్రపూర్ణాలు, ధర్మ విశ్రాంతి యుగాలలో పుట్టిన కావ్యాలు రసమయాలు.

సాహిత్య భవితవ్యం

న సంసారస్య నిర్వాణా త్కించి దస్తి విశేషణం।
న నిర్వాణస్య సంసారా త్కించి దస్తి విశేషణమ్॥
నిర్వాణస్య యా కోటిః కోటిః సంసరణస్య చ।
న తయో రంతరం కించి త్సుసూక్ష్మ మపి విద్యతే॥

— మూల మాధ్యమిక కారికలు

"సుకవితా యద్యస్తి రాజ్యేన కిమ్" అని భర్తృహరి కాబోలు అన్నాడు. ఈ వాక్యం కొన్ని సంవత్సరాల క్రిందట విడ్డూరంగా కనిపించింది. "ప్రజాస్వామిక రాజ్యాలలో వ్యక్తులకు రాజ్యాలు లభించవు. కాని మంత్రిపదవులు, శాసనసభా సభ్యత్వాలు, రాయబారుల పదవులు, ఇంకా ఇతర పదవులు కోరుకోవచ్చును; లభించనూ వచ్చు. కాని, అవి అక్కరలేదు, కవిత్వం ఒకటి ఉంటే చాలు ననుకోవడ మేమిటి? ఇది ఆలోచించి అంటున్న మాటేనా?" అని నాడు అనిపించింది. ఏ కొలదిమంది మాత్రమో తక్క తక్కిన సమాజమంతా నేడు ఇలాగే భావిస్తున్నది.

ఇంతకూ కవిత్వానికిగాని, ఇతర లలితకళలకుగాని ఇంత ఉత్తమ స్థానం ఇవ్వవచ్చునా? ఇవ్వవచ్చునంటే ఎందుకు ఇవ్వాలి? 'చాలుం జాలు గవిత్వముల్ నుడువుచో సత్యంబు సాధింతురా?' అని మగొక

కవి ప్రశ్నిస్తున్నాడు. ఈ వాక్యం భర్తృహరి తాత్పర్యాన్ని అనుగమిస్తున్నదా, ఖండిస్తున్నదా ?

కవిత్వమంటే ఏమో చెప్పుకోనక యీ ప్రశ్నలకు సరియైన సమాధానం పొందలేము. మరి కవితానిర్వచనానికి ప్రయత్నించటమంటే మహాకూపంలో పడటమే. అత్యంత ప్రాచీనకాలం నుంచి నేటివరకూ ఎందరో మనీషులు కవిత్వాన్ని ఎన్నోవిధాల నిర్వచిస్తూ వచ్చారు. అవిసంవాదకమై అందరికీ ఆమోదనీయమైన నిర్వచనం కనిపించటంలేదు. ఒకవేళ అలాంటిది ఉన్నదేమో తెలియదు. కాని కవిత్వం విన్నప్పుడు గుర్తించవచ్చు ననుకొంటాను.

'ఇంతకూ కవిత్వాన్ని గుర్తించే మార్గా లేమిటి ? అంతరాత్మ ఏమైనా చెబుతుందా ? ఏమని చెబుతుంది ? ఆ రహస్యం కొంచెం మాకుగూడ చెప్పండి' అని అనవచ్చును. ఎవరు ఎలా వెక్కిరించినా ఏది కవిత్వమో, ఏది కాదో చెప్పవలసింది హృదయమే. అయితే ఎవరి హృదయం చెప్పాలి ? నా హృదయమా, మీ హృదయమా, సమాజ హృదయమా ?

నా హృదయం మీకుగాని, మీ హృదయం నాకుగాని, సమాజ హృదయం మనకుగాని చెప్పలేదు. ఎవరి హృదయం వారికే చెబుతుంది. తన హృదయం తనకు ప్రమాణంకాని అన్య హృదయం కాదు. పరప్రత్యయనేయ బుద్ధులు పొందేది శాస్త్రార్థమైతే కావచ్చును గాని, కావ్యానుభూతి మాత్రం కాదు.

సరే, కవిత్వ విషయంలో హృదయం ఏమి చెబుతుంది ? శబ్ద పూర్వకమైన రచన విన్నప్పుడుగాని, చదివినప్పుడు గాని సమాధ్యవస్థ ఏర్పడాలి. ఆ సమాధ్యవస్థ కల్పించిన రచన కవిత్వ మౌతుంది. కల్పించదో, కవిత్వం కాదు. ఇప్పుడు సమాధ్యవస్థను నిర్వచిస్తేనే కాని తాత్పర్యం బోధపడదు.

గ్రహణము, గ్రాహ్యము, గ్రహీత అన్న భేదాలు పోయి గ్రహణం మాత్రం మిగిలి ఉన్న స్థితిని సమాధి అంటారు. ఇలా అన

గానే ఏదో మాటల గారడీ ప్రారంభమైనట్లు కనిపిస్తుంది. దృష్టాంతం చెప్పుకొంటే ఈ చిక్కు తొలగుతుంది.

"ఒకసారి ద్రోణుడు తన శిష్యుల అస్త్రవిద్యాకౌశలం తెల్పు కొనగోరి పిట్టబొమ్మను చెట్టుకొమ్మకు గట్టి ధర్మరాజాదులను పిలిచి— "మీరు ఆ పిట్టపై గురి పెట్టుకొని సిద్ధంగా ఉండండి. నేను చెప్పినప్పుడు కొట్టండి" అని హెచ్చరించాడట. అంత అందరూ విండ్లెక్కు పెట్టుకొని సిద్ధంగా ఉన్నారట. అప్పుడు ద్రోణుడు ధర్మరాజును సంబోధించి 'పిట్ట తల కనబడుతున్నదా ?' అని ప్రశ్నించాడట. 'ఆఁ కనిపిస్తున్నదండి',— 'మరి నేనో ?'—'ఆఁ'—'మరి నీ తమ్ములు ?'—'ఆఁ—' వెంటనే ఆచార్యుడు అర్జునుని సంబోధించి—'పిట్ట తల కనబడుతున్నదా ?' అని అడిగాడట. అతడు 'అవు'నన్నాడట. 'మరి నేనో?' అని ప్రశ్నించగా 'లే'దని ఆ శిష్యుడు చెప్పాడట." అర్జునునకు అప్పుడు ఏర్పడిన దానిని సమాధ్యవస్థ అంటారు.

ఇలాంటి సమాధ్యవస్థ కల్పిస్తున్నదానిని కవిత్వమని చెప్పుకో వచ్చును. అంటే పాఠకుడు బాహ్య ప్రపంచం మరచిపోయి రచనలో నిమగ్నుడు కావాలి. ఇలా అన్నప్పుడు ఒక ప్రశ్న అంకురించవచ్చును. లెక్కలు చేసుకొనే విద్యార్థి, శాస్త్రవిషయం గాఢంగా ఆలోచించే శాస్త్రకారుడు, పనిలో నిమగ్నుడైన శ్రమికుడు బాహ్య ప్రపంచాన్ని మరచిపోతున్నారు. వారికి ఆ స్థితిని కల్పిస్తున్నవి కూడ కవిత్వ మవుతవా ?

కావు—అవి బాహ్య ప్రపంచాన్ని మాత్రమే మరపిస్తున్నవి కాని, సమస్య ఒకటున్నది, నేను ఉన్నాను, చేస్తున్నాను అన్న వాటిని మరపించటం లేదు. గ్రహణ గ్రాహ్య గ్రహీతృభేదం ఉంటున్నది.

కొన్ని సందర్భాలలో 'నేను' అన్న జ్ఞానం లోపించవచ్చును. తన్ను తాను మరచిపోయి ఒక విషయాన్ని గూర్చి ఆలోచించవచ్చును. అప్పుడుగూడ గ్రహణము, గ్రాహ్యము అన్నవి రెండూ, ఉంటున్నవి. కవిత్వమని చెప్పబడే రచన చదువుతున్నప్పుడు పాఠకుడు తన్ను తాను

మరచిపోతాడు. ఆ స్థితిలో తన సంగతి స్ఫురించదు. ఆరోగ్యవంతునకు శ్వాస ప్రశ్వాసాలు గమనంలో ఉంటవా? కావ్య పఠనంలో గూడ అంతే. కావ్యార్థం మాత్రమే పాఠకుని మనోముకురంలో భాసిస్తుంది.

అలా భాసిస్తున్నప్పుడు పాణినీయ ధ్వన్యాలోకాదులు పాటింపబడుతున్నవని కాని, ఉల్లంఘింపబడుతున్నవని కాని, కాళిదాసాదులు అనుకరింపబడుతున్నారని కాని తోచదు. గుణదోషాలు గూడ ప్రత్యేకంగా కనిపించవు. ఆసక్తులమై ఒక పుస్తకం చదువుతున్నప్పుడు అల్పమైన అక్షర స్ఖాలిత్యాన్ని గమనించము. అది జి. పి. బాడీలో అచ్చయిందా, ఇ. బి. బాడీలో అచ్చయిందా, పాయింట్ సైపులో అచ్చయిందా అన్న విషయం స్ఫురించదు. ఇలాంటివే కావ్యానుభవానపకర్ష కారులైన గుణదోషాలు.

ఆ భాసించే అర్థము ఏమిటి? అది ప్రత్యక్షాది ప్రమాణసిద్ధమైన జ్ఞానం కాదు. రజ్జుసర్ప భ్రాంతి వంటి భ్రాంతి కాదు. ఒక్కొక్కప్పుడు ఇదా అదా అన్న సంశయం కలుగుతుంది. సాహిత్యానుభూతి అలాంటి సంశయ ప్రతీతికాదు. స్వప్నంలో గజ తురగాదులను చూస్తాము. కావ్యంలో భావింపబడుతున్న అర్థం అలాంటిది కాదు. కనుకనే ప్రాచీనులు కావ్యమందు ఆస్వాదింపబడే అర్థం లౌకిక పదార్థ వ్యతిరిక్తమనీ, అది అనుకార ప్రతిబింబ ఆలేఖ్య సాదృశ్య ఆరోప అధ్యవసాయ ఉత్ప్రేక్షా స్వప్నమాయా ఇంద్రజాలాది విలక్షణమనీ, పాఠకునకు కలుగుతున్న అనుభవం సమ్యక్ జ్ఞాన భ్రాంతి సంశయ అనవధారణ అనధ్యవసాయ విజ్ఞానభిన్న వృత్తాంతాస్వాదన రూపసంవేదనమనీ అన్నారు,

ఇలాంటి అనుభవమే కాక రామాయణం, భారతం, షేక్స్పియర్ నాటకాల వంటి రచనలు మరికొంత విశేషానుభవం కలిగిస్తున్నవి. వానిని పూర్తిగా చదివేటప్పటికి పాఠకుడు ఆయా పాత్రలందు తన్మయీభావస్థానీయావస్థ పొందటమే కాక విషయ రహితమైన స్థితి పొందుతున్నాడు. ఆ స్థితి ఆర్య నాగార్జునుడు పేర్కొన్నట్లు చతుష్కోటి (సదసదుభయానుభయాంతాలు,) వినిర్ముక్తం. అందు ఏ దృష్టి

ఉండదు. అదే నిర్వాణం. అట్టి స్థితి కేవలం కరుణం వల్లనో శాంతం వల్లనో మాత్రమే ప్రాప్యమేమో ననిపిస్తున్నది. కనుకనే కరుణం ఒక్కటే రసమని భవభూతి, శాంతమే మహా రసమని అభినవగుప్తుడు పేర్కొన్నారు. వీరిరువుర కంటె అత్యంత ప్రాచీనుడైన నాగార్జునుడు కావ్యతత్త్వాన్ని ప్రత్యక్షంగా గాని పరోక్షంగా గాని ప్రస్తావించక పోయినా సర్వోపశమాన్ని ఉపదేశించటంవల్ల అతని మతంలో శాంతమే రసరాట్టని చెప్పుకోవచ్చును. కావ్యంవల్ల పొందబడుతున్న ఈ స్థితి సుషుప్తి, అపస్మారం, మదిరాపాన వైవశ్యం మున్నైన వాటికంటె ఎలా విశిష్టమని అనిపించవచ్చును. సుషుప్త్యావ్యవస్థలలో పంచేంద్రియ వ్యాపారం ప్రవర్తిల్లదు. కావ్యాస్వాదన కాలంలో జ్ఞానేంద్రియాలు జాగరూకాలై ఉంటవి. చతురక్షర సంయోగాదులు సాగుతుంటవి. అనౌచిత్యం, అసంభావ్యత పొడకట్టగానే మనసు ఎదురుతిరిగి బాహ్య జగత్తులో వచ్చి పడుతుంది. కనుక కావ్యానుభూతికి, సుషుప్త్యాదులకూ పోలిక లేదు.

ఇంతకూ ఇలాంటి కావ్యానుభవం దేనికి ? కూడు పెడుతుందా? గుడ్డ ఇస్తుందా ? జాతిని వీర్యవంతంచేస్తుందా ?

కావ్యానుభూతి అలౌకికం. ఇలాంటి అనుభవం శాస్త్రాలవల్ల గాని, ఇక్షు రసాస్వాదన వంటి భౌతిక భోగాలవల్ల గాని లభించదు. ఈ అనుభవం అనన్యం. శాస్త్రాదులు అసంవృతిని (infinity) ఆమోదిస్తవి. కాని, ఆ అసంవృతి స్వరూపం అవి బోధపరచలేవు. కావ్యం అలా కాక పాఠకుణ్ణి మూర్త ప్రపంచం నుంచి అమూర్త ప్రపంచానికీ, ఆ అమూర్త ప్రపంచంనుంచి అసంవృతికీ చేరవేస్తుంది. అలా చేరవేయబడుతున్నప్పుడు పాఠకుడు పొందే ఆనందం ఇష్టార్థ ప్రాప్తివల్ల కలుగదు. విమానంలో ఎక్కి తిరిగితే రాదు. చంద్రమండలంలో మొదటిసారిగా అడుగు మోపినా పొడమదు. సహృదయుడు పొందే ఆ అనుభవం అనుభవైకవేద్యం.

భోజ్యపదార్థాలకు ఉప్పు రుచి కల్పిస్తున్నట్లే మానవ జీవితానికి లలితకళలే అర్థం, విలువ కల్పిస్తున్నవి. కసాయి వృత్తియందు సాధా

రణంగా మనకు జుగుప్స కలుగుతుంది. ఆ కసాయి వృత్తి పాటించిన ధర్మవ్యాధునికి లోకపూజ్యత సంప్రాప్తించింది. వ్యాసభారతి లేకపోతే అది సాధ్యపడేదా ? అలాగే దొంగలను, దొంగతనాన్ని మనం క్షమించము. డాస్టవస్కీ ఆనెస్ట్ తీఫ్ అన్న కథ వ్రాసి ఆ పశ్యతోహరునికి మనచేత అశ్రుతర్పణం విడిపించాడు. లేడీ మాక్బెత్ అన్న కథతో మరొక రష్యన్ రచయిత దారుణ బంధకిపై మన కరుణావృష్టి కురిపించాడు. మన దేశంలోని సామాన్య ప్రజానీకాని కున్న విలువలన్నీ భారత రామాయణాలవల్ల కలిగినవే. శాస్త్రం వస్తువుల ప్రయోజనం నిర్ణయిస్తే, కవిత్వాది లలితకళలు వాటికి విలువలను కల్పించి వ్యవస్థీకరిస్తున్నవి.

కావ్యం పాఠకునకు తన్మయీభావం కలిగిస్తున్నది. కనుక, అది అతని సంకుచిత దృష్టిని పటాపంచలు చేసి మనో వైశద్యం కల్పించి, పశుత్వం దగ్గరనుంచి పశుపతిత్వం దాక సానుభూతితో గ్రహింపజేస్తున్నది. తన మూల సిద్ధాంతాలకు విరుద్ధాలైనప్పుడు ప్రియురాలి యుపదేశాలనైనా పాఠకుడు ప్రియతర వచనాలతో తప్పుకొని పోవచ్చును. కాని కావ్యమందట్లు గాదు. కావ్యార్థమే హృదయమై పోతుంది. నాగార్జునుని పరిభాషలో చెప్పవలసి వస్తే సంసారానికి మూలభూతమైన దృష్టి సమూలం నశించకపోయినా శిథిల మవుతుంది. ఈ ప్రమాదం గుర్తించి ప్లేటో తన దృష్టి కనుగుణంగా వ్రాయని కవులను తన ఆదర్శరాజ్యం నుంచి బహిష్కరిస్తా నన్నాడు. మన అదృష్టం బాగుండి అతనికి ఆ అధికారం సంక్రమించలేదు. నియంతృక రాజ్యాధినేతలు లలితకళలకున్న యీ శక్తిని గుర్తించి వాటిని అనుశాసిస్తున్నారు. దీనివలన లలిత కళాఖండాలు లోపించి వాటి ఆభాసాలు మాత్రమే అచటి ప్రజలకు లభిస్తున్నవి.

పురుషార్థాల పార్యంతికఫలం ఆనందమే కదా. ఆ ఆనందాన్ని సాహిత్యం అప్పటి కప్పుడే సహృదయునకు అందిస్తున్నదని అభినవగుప్తుని ఆభాషణం. అలా కాదు, కావ్యం ఉపదేశమే ఇవ్వాలనటు! మంచే అమృతం అక్కరలేదు, మకరందమే కావాలని కోరటమే కదా '

ఈ సందర్భంలో మమ్మటుడు జ్ఞప్తికి రాకమానడు.

"కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే
సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతా సమ్మితతయోపదేశయుజే,"

అని ఆయన అన్నాడు. కీర్తి, అర్థసిద్ధి, వ్యవహార జ్ఞానము, అమంగళ పరిహారణము కవిత్వ ప్రయోజనాలని అందలి అభిమానం కొలదీ ఆయన పేర్కొన్నాడు. కాని వాస్తవానికి ఇవి నైకాంతికాలు. కవులకు మార్గాలు చూపిన మహాకవులు నామరూపాలు లేకుండ నశించినట్లు చరిత్రను బట్టి అనుమానించ వలసి వస్తున్నది. హోమరు భిక్షాటనం చేసి జీవించినట్లు ప్లేటో చెబుతున్నాడు. వ్యవహారజ్ఞానం, శివేతర క్షతి శాస్త్రాలవల్లనూ సిద్ధిస్తవి. కనుక ఆయన పేర్కొన్న ప్రయోజనాలలో అసందిగ్ధమైనది సద్యఃపరనిర్వృతి ఒక్కటే.

మరొక విశేషం—ఏ శాస్త్రానికైనా, ఏ విద్యకైనా మూలం భావన. ఈ భావనను వర్థిల్ల జేసేవి స్వప్నాలు, కవిత్వాది లలితకళలు మాత్రమే. ఇంతకూ కవిత్వాది లలితకళలవల్ల అలౌకిక అసంవృత్యానుభవం, జీవితార్థవత్త, దృష్టిశైథిల్యం, సహానుభవం, సద్యః పరనిర్వృతి, భావుకత లభిస్తవి.

ఇంతవరకూ సిద్ధాంతాన్ని బట్టి నిష్పన్నమైన కావ్యస్వరూపం చెప్పుకొన్నాము. కాని సిద్ధాంతానికీ, ఆచరణకూ తేడా ఎప్పుడూ ఉంటుంది. త్రిభుజంలోని మూడు కోణాల మొత్తం 180 డిగ్రీలు ఉండాలి. కాని, కొలిచి చూచినప్పుడు కొంత వ్యత్యాసం కనిపించటం విద్యార్థుల కనుభవ సిద్ధమే. అలాగే కవిత్వ విషయంలో గూడ.

మనస్సు లక్కవంటిది. లక్కకు ఘనత్వము, శైథిల్యం, ద్రవత్వము అని మూడు అవస్థ లున్నవి. ఘనత్వావస్థలో లక్క ఏ ముద్రనూ స్వీకరించదు. శైథిల్యావస్థలో వేసిన ముద్రను స్వీకరిస్తుంది. కాని, గట్టి ఒరపిడి కలిగితే ఆ ముద్ర నిలువదు. ద్రవత్వావస్థలో మరొక ద్రవ్యకణం అందులో పడి ఘనీభవించినప్పుడు ఆ కణం రాపిడికి రాలక అందే నిలిచిపోతుంది.

మనస్సుకు గూడ ఈ అవస్థలు చెప్పుకోవచ్చును. కొన్ని రచనలను కబుర్లు విన్నట్లు వింటాము. శబ్దాలంకార ప్రధానమైన పద్యకవిత్వం, ఆమూలాగ్రం చదివించటం ఒక్కటే విశేషంగా గలిగిన కథలు, నవలలు, నాటకాలు ఈ కోవలో చేరుతవి. కొన్ని రచనలు చదువుతున్నప్పుడు మనశ్శైథిల్యం కలుగుతుంది. ఈ స్థితిలో బాహ్యప్రపంచం మరచిపోతాము, కాని తన్మయీభావం కలుగదు. అహంతకు ద్రుతి ఉండదు. వర్ణకకవిత, తెలుగు ప్రబంధాలు (తన్మయీ భావం కలిగించే ఘట్టాలు వినా), షా నాటకాలు, పాఠకుల వ్యక్తిత్వాలను మరపింపక చదివించే కథలు, నవలలు, నాటకాలు ఈ కోవకు చెందుతవి. ఈ మాట కొందరికి కోపకారణం కావచ్చును. కాని ఎవరి అనుభవాన్ని వారు పరిశీలించుకొని పఠన సమయంలో అహంత లయించినదో లేదో గుర్తుకు తెచ్చుకోవాలి. తన్మయులై వర్ణనీయార్థంలో కరగిపోయామనుకొంటే ఈ పైని చెప్పినది అయథార్థమే.

ఇంక మూడవజాతి రచనలు సమాధ్యవస్థను కల్పించి అహంతను లయింపజేసి తమ తమ పాత్రలలోనో, సన్నివేశాలలోనో, వర్ణనీయార్థాలలోనో దాదాపు మిళితం చేసివేస్తవి. ఈ స్థితిలో మనస్సు పూర్తిగా కరగిపోయిన లక్కవలె రచనా ప్రతిపాద్యాలైన అర్థాలన్నిటినీ తనలో లీనం చేసుకొంటుంది. ఇలా లీనమైపోయిన అర్థాలు ఆమరణం మనసులో నిలిచిపోతవి. ఉత్తరకాలంలో తిరిగి ప్రవత్వం పొందినప్పుడు గూడ వెనుకటివాటిని కోల్పోక క్రొత్తవాటిని గ్రహిస్తుంది. ప్రాతవాటితో క్రొత్తవాటిని చేర్చుకొని పరిపుష్టి పొందుతుంది. ఈ స్థితిని కల్పించే రచనలకు లక్ష్యాలుగా కాళిదాసుని కావ్యాలు, సంస్కృత నాటకాలు, టాల్‌స్టాయి, డాస్టవాస్కీ, చెకోవ్, టాగూరుల ఉత్తమ కథలు, వేలూరి శివరామశాస్త్రిగారి డిప్రెషన్ చెంబు, ఇబ్సన్, యు. జి. ఓనీల్, సింజ్, ఓకేసీ ల రూపకాలు పేర్కొనవచ్చును.

ఇక నాల్గవజాతి రచనలు సబీజ సమాధ్యవస్థ కల్పించి క్రమక్రమంగా నిర్బీజ సమాధ్యవస్థకు గొనిపోతవి. ఈ రచనలు పాఠకునకు

తన్మయీభావం కలిగించి కట్టకడపట విషయరహితమైన సమాధ్యవస్థ కల్పిస్తవి. సంస్కృతంలో భారత భాగవత రామాయణాలు, తెలుగులో భారతం, ఇంగ్లీషులో షేక్స్పియర్ విషాదాంత నాటకాలు, ముఖ్యంగా హేంలెట్,—కాఫ్కా వ్రాసిన ట్రయల్, కాజిల్ అన్న రచనలు ఈ కోవకు చెందుతవి. ఈ జాతి రచనలు ఉత్తమోత్తమాలు.

మొత్తంమీద సాహిత్యంగా పరిగణింపదగిన రచనలను నాలుగు తరగతులుగా విభజించవచ్చును. మనఃకాఠిన్యం సడల్పక ఆసక్తిని మాత్రం కలిగించే రచనలు సామాన్యాలు. మనశ్శైథిల్యం మాత్రమే కల్పించేవి మధ్యమాలు. చిత్తద్రుతి కలిగించి తన్మయీభావమాపాదించేవి ఉత్తమాలు, నిర్బీజసమాధ్యవస్థ కల్పించేవి ఉత్తమోత్తమాలు.

ఈ విభాగం సామాజికుల హృదయస్పందనంపై ఆధారపడుతున్నది. మరి యీ హృదయాలు, మనస్సులు ఒకే స్థాయిలో ఉండవు. కొందరి మనస్సులు సుశ్లథాలు, సుద్రవాలు; మరికొందరివి యీషచ్ఛ్లథాలు, ఈషద్ద్రవాలు; వేరొక కొందరివి దుశ్శ్లథాలు, దుర్ద్రవాలు. దీనికి తోడు ఆగంతుకాలైన ఆధివ్యాధులు, కఠోరదృష్టులు, విప్లవాలు స్వాభావిక మానసిక స్వాస్థ్యం చెరిచి కావ్యార్థాలను యథాతథం గ్రహించనీయవు. ఈ చిక్కులన్నీ పరిహరించటంకోసమే "యేషాం కావ్యానుశీలనాభ్యాసవశా ద్విశదీభూతే మనోముకురే వర్ణనీయ తన్మయీభావ యోగ్యతా తే సహృదయసంవాదభాజః సహృదయాః" అని అభినవగుప్తుడు నిర్వచించాడు. ఈ నిరుక్తిలోని కావ్య శబ్దాన్ని కొందరు సంస్కృత కావ్యానికి పరిమితం చేయాలంటారు. వీరు— "గుణాః ప్రమాణం న దిశాం విభాగః," అన్న సూక్తిని విస్మరించి సంవృతిని వరిస్తున్నారు. కనుక అభినవగుప్తుని నిర్వచనం యథాతథం గ్రాహ్యం.

ఈ సందర్భంలో మరొక అంశం సంస్మరణీయం. మానవుని మనస్సు కొంతవరకు అతని వయస్సు మీద ఆధారపడుతున్నది.

బాల్యంలో వీరాద్భుతాలు రుచించినంతగా శృంగారాదులు రుచించవు. యౌవనంలో శృంగారాదులు మరులు కొలిపినంతగా అద్భుతాదులు మరులుకొలుపవు. కౌమారంలో కరుణాదులు నచ్చినంతగా ఇతరాలు నచ్చవు. వార్ధకంలో శాంతాదులు హత్తినట్లు శృంగారాదులు హత్తవు.

ఇంతవరకు పేర్కొన్న అంశాలను గమనించినప్పుడు రచనల లోని ఉత్తమోత్తమాది భేదాలను అసందిగ్ధంగా సర్వజన సమాదర ణీయంగా నిర్ణయించటం దుష్కరమని బోధపడక మానదు. వ్యవస్థాభి లాషియైన సహృదయుడు రచనలలోని తారతమ్యాలను నిర్ణయించు కొనేటప్పుడు తన వయస్సును, అభిమతాలను స్మరించి, వాటికి విపరీ తాలై ఇంతకుపూర్వం పేర్కొన్న అవస్థలలో కలుగుతున్న వాటినిబట్టి ఆయా కోవలకు చెందిన కృతులుగా పరిగణించవలసి ఉంటుంది. వయస్సు మున్నగువానికి అనుగుణాలైన రచనల విషయంలో పాఠకుడు తన నిర్ణయాన్ని ప్రామాణికంగా భావించుకొనకపోవటం మేలు. దీని వలన ప్రమాదానికి తావుండదు.

విశిష్ట అనుభవ నిష్పాదకమైన సాహిత్య ప్రపంచానికీ, లౌకిక ప్రపంచానికీ సంబంధం ఏమిటి? లౌకిక ప్రపంచవాసియైన కవి అలౌకి కానుభవ ప్రతిపాదకమైన సాహిత్య సంసారానికి ఎలా ప్రజాపతి అవు తున్నాడు ?

సాహిత్యం శబ్దరూపి. శబ్దాలు, అర్థాలు లౌకికాలు. వీటి గుణ దోషాలూ లౌకికాలు. రసదోషాలు కూడ లౌకికాలే. కనుక సాహిత్యం గూడ లౌకికం కావాలి. ఇలా అన్నప్పుడు కొన్ని సందేహాలు కలుగక మానవు. కవిత్వంలో రెక్కల గుర్రాలు, చల్లని నిప్పులు, పగటి వెన్నెలలు మున్నైనవి ఉంటవి. లోకంలో కనిపించే కార్యకారణ భావం కావ్యలోకంలో కనిపించదు, లోకంలోని వస్తువులు సుఖమో, దుఃఖమో, మోహమో కలిగిస్తుంటే, కావ్యంలోని అర్థాలు ఆనందం మాత్రమే కలిగిస్తున్నవి. కనుక సాహిత్యం లౌకిక మెలా అవుతుంది ?

స్వప్నంలో ఈ విశేషాలు కనిపిస్తున్నవి. అయితే ఎల్లస్వప్నాలు ఆనందప్రదాలు కావు కాని కదాచిత్కంగానైనా ఆనందప్రద స్వప్నాలు కలుగకపోవటంలేదు. ఇలాంటి స్వప్నం కూడ అలౌకికం కావాలి. కాని స్వప్నం కూడ లౌకికమే. సాపేక్షాలు, లేదా హేతు ప్రత్యయ సంజాతాలన్నీ లౌకికాలే. జాగ్రదవస్థ లేక నిద్ర, నిద్ర లేక స్వప్నం ఉండవు. వాస్తవానికి జాగ్రదవస్థలో ప్రాప్తించిన అర్థాలే సంస్కారరూపాన 1 ప్రాజ్ఞునిలో (Unconscious) నిలిచిఉండి నిద్రితుని తీరని కోరికలచే ప్రేరితాలై తైజసుని (Preconscious) శాసనాన్ని బట్టి వ్యత్యయంపొంది స్వప్నంలో గోచరిస్తున్నవి. అంతేకాని, అభావం నుంచి ఉత్పన్నం కానటంలేదు. కనుకనే యోగదర్శనం స్వప్నాన్ని భావితస్మర్తవ్యంగా పరిగణిస్తున్నది.

కనుక స్వప్నంవలెనే కావ్యమూ లౌకికమే. లౌకికమైన కావ్యం అలౌకికమైన అనుభూతిని ఎలా కలిగిస్తున్నది? ఈ ప్రశ్న కార్య కారణ భావం వలెనే అత్యంత క్లిష్టం, వివాదాస్పదం. బీజం వలని అంకురసిద్ధి అనుభవ ప్రసిద్ధం. అలాగే కావ్యపఠనం వలని అలౌకికానుభవం కూడ.

అయితే కావ్యావిర్భాతికీ, స్వప్నోద్భవానికీ కొంత సాదృశ్యం కనిపిస్తున్నది. ఆదూరవర్తి అయిన (స్వప్నానికి క్రిందటి పగటివేళగాని, మూడు నాలుగు రోజులలోపల గాని జరిగిన) జాగ్రదవస్థాంతర సన్ని వేశం అవలంబనంగా గొని స్వాపి అనావాప్త కామం ప్రాజ్ఞనిలీన సంస్కారాలలో తనకు అనుకూలమైన వాటిని మేలుకొలిపి వైశ్వా నరునకు (Conscious) అవిరుద్ధమైన చతుర్విధాభినయం పట్టించి, తైజసుని సమక్షంలో నాటక మాడిస్తుంది. ఈ నాటకానికి తీరని కోరిక కవీ, సూత్రధారుడూ అవుతున్నది. కోరికకు ఇష్టమైన సంస్కా

---

1. జాగరితస్థానో బహిఃప్రజ్ఞః...స్థూలభుగ్వైశ్వానరః. స్వప్నస్థానోఽంతః ప్రజ్ఞః ప్రవివిక్త భుక్తైజసః-యత్ర సుప్తోనకంచన కామం కామయతే నకంచన స్వప్నం పశ్యతి తత్ సుషుప్తం సుషుప్తస్థాన ఏకీభూతః ప్రజ్ఞాన ఘన ఏవానందమ యోహ్యానందభుక్చేతోముఖః ప్రాజ్ఞః--

మాండూక్యం, 3—5 మంత్రాలు.

రాలు నటులు. ప్రాజ్ఞతైజసులు సామాజికులు. ఈ నాటక ప్రయోగంతో సంతృప్తి పొందుతున్నది. ప్రాజ్ఞతైజసులు మాత్రమే. ప్రాజ్ఞనకు దీనితో సంబంధం లేదని మాండూక్యం చెబుతున్నది. ఫ్రాయిడ్ ఉన్నదంటాడు. ప్రాజ్ఞునకు సంబంధం ఉన్నదా లేదా అన్న విషయం మనకు ముఖ్యంకాదు. వైశ్వానరునకు మాత్రం ఇందు కర్తృత్వం కాని, భోక్తృత్వం కాని లేదు. ఇది అటు మాండూక్యానికీ ఇటు ఫ్రాయిడ్ కు సమ్మతమే. ఈ హేతువు వలన మందవేదనాలైన స్వప్నాలు వైశ్వానరుని ధారణలో నిలువవు. తీవ్ర వేదనాలైన స్వప్నాలు వైశ్వానరునకు గుర్తుంటవి. స్వప్నాలు తీవ్రతరవేదనా లైనప్పుడు అతడు మేల్కొంటున్నాడు. వైశ్వానరుకు గుర్తున్న స్వప్నాలు అర్థరహితంగా విచిత్రంగా కనిపిస్తవి. సంగ్రహంగా చెప్పాలంటే స్వప్నాలు ప్రాయికంగా తీవ్రతమ వేదనాలు కావు. పైగా జాగ్రదవస్థా బాధితాలు అవుతున్నవి. వాటిలో సాధారణీకృతి ఉండదు. స్వాపి కోరుకొన్నప్పుడు కోరుకొన్న తీరున కోరుకొన్న స్వప్నాలు పొందలేడు. అంటే స్వప్నాలు స్వాపి ఇచ్ఛానువర్తులు కావు. వాటిని అతడు శాసించలేడు. అతడు వలదనుకొన్నా స్వప్నాలు రావచ్చు.

ఇక కావ్యావిర్భావం—జీవితంలో విన్న విశేషంకాని, కన్న విశేషంకాని రచయితను ఆకర్షిస్తుంది. ఒక్కొక్కప్పుడు అది అతనిని కలవరపెట్టవచ్చును. అలాంటి విశేషాన్ని రచయిత విడువక మననం చేస్తాడు. ఆ మననంతో ఒక విధమైన దృష్టి, భావ తీవ్రత రచయితలో బయలుదేరుతుంది. దృష్టి ప్రబలమై విస్పష్టమైన కొలది ప్రాజ్ఞ భూమిలో భావనలు మోసులెత్తుతవి. ఇలా బయలుదేరుతున్న భావంనాకురాలను వైశ్వానరగత ఔచిత్యానౌచిత్యాజ్ఞానం, గుణదోష వివేచనాశక్తి పరిశీలిస్తూ అనర్హాలను సమయించి తక్కినవానికి బలం సమకూరుస్తుంది. దీనితో భావ తీవ్రత అధిక మవుతుంది. అంటే తాపకశక్తి పెరుగుతుంది. తపనం అతిశయించిన కొలది జతుసదృశమైన మనస్సు క్రమంగా కాఠిన్యం కోల్పోయి శిథిలమై ద్రవించిపోతుంది. ఈ క్రమంలోనే అహంత శిథిలమై ద్రవించగా వర్ణనీయార్థం విస్పష్టతరమై చిత్రీ

కృతి పొందుతుంది. అంటే మథితపయోధి నుంచి లోకోత్తర వస్తువు లుద్భవించి దేవదానవులను అద్భుతానందాలలో ముంచినట్లు మథిత ప్రాజ్ఞ సముద్భూత వర్ణనీయార్థాలు లోకోత్తరాలై భాసిస్తూ ప్రాజ్ఞ తైజస వైశ్వానరులను ఆనందపరవశులను చేస్తవి. సంగీత లయ తాళ వృత్త వశగతుడైన నటుడు మౌళిస్థ కుంభపరిరక్షణలో ప్రాలుమాల నట్లు రచయిత ఆ స్థితిలో రచనాక్రియను మానడు. తనకు కలుగుతున్న అనుభవాన్ని అతడు వ్రాస్తాడు. అయితే రచయిత ఎప్పుడు వ్రాస్తాడు? అనుభవం కలిగిన తరువాత దానిని గ్రంథస్థం చేస్తాడా? లేక అనుభ విస్తూ గ్రంథస్థం చేస్తాడా? కాక రచనకు ఉపక్రమించిన తరువాత ఆ అనుభవమే రచనను నడుపుకొని పోతుందా?

ఈ ప్రశ్నలకు ఇదమిత్థమని సమాధానం చెప్పలేము. ఇవి రచయిత స్వభావంమీద, రచనమీద ఆధారపడుతవి. ధారణ కలిగిన రచయిత తన కృతి చిన్నదైనప్పుడు ముందు ఆ అనుభవం పొంది ఉత్తర కాలంలో దానిని గ్రంథస్థం కావించవచ్చును. లేదా, కృతి పరిమాణంతో నిమిత్తంలేక అనుభవం పొందుతూ రచన సాగించ వచ్చును. కాక మనస్సులో జరుగవలసిన వ్యాపారమంతా కాగితం మీదనే సాగించవచ్చును.

రచయిత కావిస్తున్న యీ సృష్టికీ, స్వాప్తి పొందుతున్న స్వప్నానికీ కొన్ని సాధర్మ్యాలు, మరికొన్ని వైధర్మ్యాలు ఉన్నవి. కావ్యార్థాలు స్వప్నార్థాలు జాగ్రదవస్థాంతర అర్థాలమీద ఆధారపడు తున్నవి. జాగ్రదవస్థ, లోకమూ లేక కవిత్వమూ లేదు, స్వప్నమూ లేదు. ఈ రెంటియందునూ బాహ్యజగత్తు విస్మృతమౌతున్నది. కావ్య స్వప్నార్థాలు రెండూ విచిత్రాలు, లౌకిక ధర్మాతిక్రామకాలు, ప్రమా తకు పారవశ్య కారకాలు. ఈ రెంటి ఆవిర్భూతికీ మూలం ప్రాజ్ఞుడే. ఒకసారి పొందిన కలను యథాతథంగా స్వాప్తి వేరొకసారి పొందలేడు. అలాగే రచయిత ఒకసారి సృష్టించిన అనవధారిత కృతిని వేరొకసారి యథాతథంగా సృష్టించలేడు. కాకున్న ఆ తాత్పర్యంతో వేరొక కృతిని సృష్టించవచ్చును.

ఇక వైధర్మ్యాలు—స్వాప్ని తన తీరని కోరికలకు దాసుడై కలలు కంటున్నాడు. కవి నిజ ద్రవణీయ దృష్టి ప్రచోదితుడై రచన సాగిస్తున్నాడు. స్వాప్నికి కల అనివార్యం. అందలి వేదనలూ అనివార్యాలే. కృతి సముద్భూతి అట్టిది కాదు. రచయితకు ఇష్టం లేనప్పుడు రచనను నిలిపివేస్తాడు. రచన పూర్తిగా అతని సంకల్ప వికల్పాల మీదనే ఆధారపడుతున్నది. కనుకనే 'అపారే కావ్యసంసారే కవిరేవ ప్రజాపతిః యథాస్మై రోచతే విశ్వం తథేదం పరివర్తతే,' అని ప్రాచీనులు పేర్కొన్నారు. స్వప్నం వైయష్టికం, దురవబోధం, మార్మికం, జాగ్రదవస్థా బాధితం. కావ్యార్థం విశ్వజనీనం, సుజ్ఞానం, అర్థవంతం, జాగ్రదవస్థాఽబాధితం. స్వప్నం కుంభ గత నశ్వర దీపమైతే, కావ్యం స్నేహస్నిగ్ధవర్తులను వెలిగించే బాహ్యరత్నదీపం.

కవి శ్రుత దృష్టార్థ ప్రబుద్ధుడై ద్రవణీయ నవ్య నవ్య దృష్టితో సమాధ్యవస్థ పొంది కృతి నిర్మిస్తున్నాడు. కావ్యార్థం ప్రాజ్ఞునిలో నుండి బయలుదేరి తైజస వైశ్వానరగత సంస్కారపరిష్కృతమై పరిపూర్ణరూపం పొందుతున్నది. కవి తన రచనలోని వైశ్వానరగత సంస్కార పరిష్కృతాంశం మాత్రమే వివరించగలడు గాని ప్రాజ్ఞ సముద్భూతాంశం వివరించలేడు. అంటే ప్రతిభా సముత్పన్నాంశం వివరించలేడు. దానిని మరొకనికి నేర్పనూ లేడు. ఛందో వ్యాకరణాలంకారాది శాస్త్రాలు గూడ ఇక్కడ తమ అశక్తతను అంగీకరించక తప్పదు. 'రాజన్ భోజనం దేహి' అన్న నీరసవాక్యాన్ని ఏ శాస్త్రం కవిత్వంగా మారుస్తుంది? ఒక్క కవి హృదయం మాత్రమే ఆ పని చేయగలదు. అయితే కవులందరూ ఒకే తీరున దానిని కవిత్వంగా మార్చలేరు. కవిత్వీకృతి భిన్నత్వం పొందుతుంది.

ఇక లోకానికీ, కవిత్వానికీ, కవికీ, లోకానికీ ఉన్న సంబంధం పరిశీలనార్హం. లోకానికి ఆద్యంతాలున్నట్లు గోచరించదు. విశ్వం యొక్క గమ్యం కాని విశ్వగత విషయసంఖ్యా ప్రయోజనాలు కాని బోధపడవు. ఈ విషయాన్ని విజ్ఞాన శాస్త్రాలన్నీ ముక్తకంఠంతో

ఘోషిస్తున్నవి. తత్త్వశాస్త్రాలలోని కొన్ని మతాలు దీనిని అంగీక రించకపోవచ్చును. అయితే ఇవి నాగార్జునుడు, శంకరుడు, కాంటు మున్నైనవారి ప్రశ్నలకు సమాధానం చెప్పుకోవలసి ఉంటుంది. ఏది ఎలా ఉన్నా ఆకాశాన ఎన్ని నక్షత్రా లున్నవో, ఎందుకున్నవో ఎవరు చెబుతారు? అగ్నికి ఔష్ణ్యం, జలానికి శైత్యం, పృథ్వికి గంధ వత్త్వం, శిఖలకు ఊర్ధ్వ ప్రసారణం దేనికి అంటే సమాధానం దొరకదు. ఆయా గుణకర్మలు వానికి స్వాభావికాలని సరిపెట్టుకోవాలి. ఇలాంటి లోకం కార్య కారణబద్ధమై విభిన్నవ్యక్తుల విభిన్న ప్రవృత్తులకు హేతు వవుతున్నది. సాహిత్య సంసారం అపారమే కాని ఏకకావ్య ప్రతిపాదిత ప్రపంచం ఆదిమధ్యాంత సహితం—అందలి సన్నివేశాలు, పాత్రలు, పరిమితాలు, సప్రయోజనాలు. లౌకిక నియతి, కార్య కారణభావం కావ్యంలో ఉల్లంఘితా లవుతాయి. నదీ ప్రవాహంలో తామర లుంటవి. అగ్నులు చందనశీతలా లవుతాయి. శిలలు ద్రవిస్తాయి. చెట్లు అశ్రుపాతం కావిస్తాయి. సహృదయులు విభిన్నప్రవత్తు లయినా కావ్యం నియతంగా ఆనందం కలిగిస్తున్నది.

లోకానికీ, సాహిత్యానికీ, ఇన్ని వ్యత్యాసాలున్నా లోకం కావ్యానికి మూలమౌతున్నది. సూర్యకిరణం స్ఫటిక విశ్లేషితమై వర్ణ సప్తకాన్ని ప్రసవిస్తున్నది గదా. ఇక కవికీ లోకానికీ ఉన్న సంబంధం—లోకానుభవ సంపత్తివల్ల కవికి రాగాది రంజిత ద్రవణీయ దృష్టి ఏర్పడుతున్నది. శ్రుతదృష్ట లౌకికార్థంవల్ల యీ దృష్టి ప్రబుద్ధమై కవికి సమాధ్యవస్థ కల్పిస్తున్నది. ఈ యవస్థలో అతని దృష్టి ప్రాజ్ఞ నిలీన లౌకికానుభూతులకు ఆత్మానుగుణ దేశ కాల పాత్రాదికముతో బాటు ఆదిమధ్యాంతాలు కల్పించి కవిచే వాటిని ఆస్వాదింపజేస్తూ కృతిని రచింపజేస్తుంది. ఇలా శబ్దనిబద్ధమైన కృతి లౌకికం, ఆస్వాదనలో మాత్రమే ఇది ప్రాచీనులు పేర్కొన్నట్లు అలౌకికం. 2

---

2. కావ్యార్థ నిష్ఠా రత్యాద్యాః స్థాయినః సంతి లౌకికాః, తద్భోద్ధృ నిష్ఠా స్త్వపరే తత్సమా అప్యలౌకికాః.

భక్తిరసాయనం—ద్వి. ఉ. 4.

అనుభవసంపన్నుడైనా కవి ద్రవణీయ దృష్టి విరహితుడై సమాధ్యవస్థ పొందక కావ్యం నిర్మించలేడు. ఇందులో ఏది లోపించినా కావ్యత్వం లోపించక తప్పదు. పరినిష్ఠిత సమచిత్తులు లోకాన్ని ఆనందమయంగా దర్శించి పరవశులు కావచ్చును. కాని, అలాంటివారు కావ్య నిర్మాతలు కాలేరు. గాఢదృష్టి కలితులు కర్మణ్యులు అవుతారే కాని తన్మయీభావం పొందలేరు. తన్మయీభావయోగ్యత లేకపోవటంవల్ల వీరు కృతి నిర్మించినా అది శుష్కకాష్ఠం అవుతుంది కాని, కావ్యంకాదు. కావ్యాస్వాదనకు దృష్టి అక్కరలేదు. కాని తన్మయీభావ యోగ్యత మాత్రం అవసరం.

ఆధివ్యాధి పీడితులు, క్షుత్పిపాసార్దితులు అయినవారు యోగానికి వలెనే కావ్యనిర్మాణాస్వాదనలకు అనర్హులు, అశక్తులు. ఈ పరిశీలననుబట్టి సాహిత్య భవితవ్యాన్నిగూర్చి ఏమి చెప్పుకోవాలి ?

కావ్యావిర్భూతికి సమాహిత ద్రవణీయదృష్టి ఆవశ్యకం. కావ్యాస్వాదనకు పాఠకునియందు తన్మయీభావ యోగ్యతాస్తిత్వం ముఖ్యం. ప్రకృత స్థితిగతులు వీటికి ఎంతవరకు పోషకంగా ఉన్నాయి ?

1914 నుండి ఇంతవరకూ వాటిల్లిన ప్రపంచ యుద్ధద్వితయం వల్ల ప్రపంచ మేధావుల విశ్వాసాలు, ఆదర్శాలు, లక్ష్యాలు బదాబదలై అనవస్థితి పొందాయి. ద్వితీయ ప్రపంచ సంగ్రామానికి పూర్వం రచయితలకు సోషలిజంలోనో, కమ్యూనిజంలోనో, పరిష్కృత ప్రజాస్వామ్యంలోనో విశ్వాసం ఉండేది. అణవాయుధాలు వచ్చిన వెనుక ఆ విశ్వాసం సడలిపోయింది. సాయుధ సంఘర్షణ పరిహరించగలిగిన విశ్వకల్యాణప్రదలక్ష్యం కోసం రచయితలు అన్వేషణ సాగిస్తున్నారు. ఇంత వరకూ వారికి ఒక విస్పష్ట దృష్టి ఏర్పడలేదు. విస్పష్ట దృష్టి లేనప్పుడు

రచన ఎలా వెలువడుతుంది? వెలువడినా అందులో జీవం ఎలా ఉంటుంది?

వెనుకబడిన దేశాలకు ఈ చిక్కు లేకపోవచ్చును. అచటి రచయితలకు సోషలిజంలోనో, కమ్యూనిజంలోనో, ప్రాచీన జాతీయ వ్యవస్థా సముద్ధరణంలోనో వ్యవస్థిత దృష్టి ఉండవచ్చును. నిజానికి అలాగే ఉన్నది. అయితే, ఆ దృష్టి ఆ ప్రాంతీయులకు నచ్చవచ్చునేమో కాని, అది విశ్వజనీనం కానొల్లదు. కనుక అట్టి రచనలు విశ్వజనాదృతి పొందజాలవు, నిజానికి ఆ కృతులు ఆ యా దేశపు ఎల్లలు దాటి అవతలికి పోవు. దీనినిబట్టి అగ్రగామి దేశాలలోగాని, వెనుకబడిన దేశాలలో గాని ఉత్తమకృతులు వెలువడటానికి బొత్తిగా అవకాశాలు లేవని భావించరాదు, సత్కావ్యావిర్భూతికి అవకాశాలు తక్కువని చెప్పటమే ప్రకృత తాత్పర్యం.

ఇక రెండవ అంశం... కావ్యత్వం ఆస్వాదనతో గాని నిరూఢం కాదు. నేటి ప్రజలకు భౌతిక భోగాలలో ఉన్న ఆసక్తి మరి దేనిలోనూ లేదు. ప్రభుత్వాలుగూడ తమ ప్రజలు సగటున తల ఒకటికి వాడుకొనగలుగుతున్న విద్యుచ్ఛక్తి, వస్త్రాలు, ఆహార పదార్థాలు, మందులు, కార్లు, నివేశన ప్రదేశాలు, రేడియోలు మున్నుగా గల వస్తువుల పరిమాణాలను బట్టి తాము సాధించిన అభ్యుదయాన్ని నిర్ణయిస్తున్నవి. బాధా విమోచనమేదైనా సేవ్యమేననీ, పరమౌషధమనీ రోగి భావిస్తున్నట్లే అధికారమో, ఐశ్వర్యమో, తత్సాధనమో అనుగ్రహించేదేదైనా అభిలషణీయమని ఈనాడు సామాన్య ప్రజానీకమంతా భావిస్తున్నది. ఇప్పటి జీవిత వ్యవస్థకూడ ఐశ్వర్య అధికారరూప సద్యః ఫలమివ్వని కర్మను పూర్తిగా త్రోసివేస్తున్నది. కావ్యంవల్లగాని, తక్కిన లలిత కళాఖండాలవల్లగాని లోకోత్తరానుభూతి కలుగుతున్నదే కాని లౌకికమైన సద్యః ఫలం కలగటంలేదు. కనుక భౌతిక భోగలాలసమైన ప్రజానీకం కావ్యాస్వాదనకు దూరమౌతున్నది.

భౌతికభోగాలు పరమార్థాలైనప్పుడు తృష్ణ పెచ్చరిల్లకతప్పదు. దానివలన వ్యగ్రత, సంశయం, ఆందోళన, భీతి కలుగుతున్నవి. వీటి

వల్ల మైత్రి, కరుణ లోపిస్తున్నవి. ఈ లోపంవల్ల పాఠకులు కావ్యపఠన కాలంలో పొందవలసిన సమాధ్యవస్థ పొందలేక పోతున్నారు. ఈదుఃస్థితికి రాజకీయ పక్షాభినివేశాలు అపూర్వ దోహదం కల్పిస్తున్నవి. వివిధ దేశాలలో కమ్యూనిస్టుపార్టీలు అవతరించిన తరువాత మత సాంఘిక సాంస్కృతిక రంగాలు స్వాతంత్ర్యం కోల్పోయాయి. తమ పక్షాలను బలపరచుకోవటానికి కమ్యూనిస్టుపార్టీలు విజ్ఞాన శాస్త్రాల తత్త్వం నుంచి లలితకళల తత్త్వందాకా నిర్వచిస్తూ తదనుగుణంగా ఉన్నవే యోగ్యాలనీ, విరుద్ధాలన్నీ అభ్యుదయ నిరోధకాలనీ ప్రచారం ప్రారంభించాయి. ఆ పక్షాలనుచూచి తక్కిన రాజకీయ పక్షాలుగూడ తమ తమ ఆశయాలకు అనుగుణమైన దురభిమానాలు రేకెత్తిస్తున్నవి. దీని మూలాన ప్రజలలో సహనం, తన్మయీభావయోగ్యత క్షీణిస్తున్నవి. ప్రాచీనులు జరన్మీమాంసకాదులను సభాంతర స్తంభకుడ్య సదృశులనీ, రసాస్వాదనకు అయోగ్యులనీ అన్నారు. ఇవాళ అలాంటివారు రాజకీయపక్ష దురావేశపరులంటే అతిశయోక్తి కాదేమో.

రాజకీయ పక్షాలకు నేడు రాజ్యంకూడ తోడవుతున్నది. అంతర్గత శాంతి న్యాయ సంరక్షణమూ, విదేశ దండయాత్రా ప్రమాద నిరోధమూ మాత్రమే తన కర్తవ్యమని 19 వ శతాబ్దాంతం వరకూ భావిస్తూ వచ్చిన రాజ్యం 20వ శతాబ్ది ప్రథమపాద అంతిమభాగం నుంచి వివిధ రంగాలలో విశేషాధికారాలను స్వాయత్తం చేసుకొని విశ్వరూప ప్రదర్శనం ప్రారంభించింది. అమెరికా (యు. ఎస్. ఎ.) వంటి రాజ్యం కూడ సాంస్కృతిక రంగంలో ప్రవేశించి తన విధానానికి సమ్మతాలైన కృతులనే ఇతర దేశాలలో ప్రచారం చేస్తున్నది. ఇక కమ్యూనిస్టు రాజ్యాలు నిర్వహిస్తున్న పాత్ర చెప్పనక్కరలేదు. ఆ దేశాలలో ప్రభుత్వానికి వంతపాడే కృతులే ప్రచురణభాగ్యం పొందుతున్నవి. ఆ ప్రభుత్వాలు రచయితలను, లలితకళా స్రష్టలనూ పూర్తిగా అనుశాసిస్తున్నవి. ఆ అనుశాసనాన్ని ఉల్లంఘించిన కృతులు అణచివేయబడుతున్నవి. ఎదురు తిరిగిన రచయితలు కారాగారాలకు వెళ్లక తప్పటంలేదు. భావస్వాతంత్ర్యం లేనిచోట ఉత్తమకృతులు ఎలా

వెలువడుతవి? విప్లవానికి పూర్వం తన సాహిత్యంతో ప్రపంచాన్ని ఉర్రూత లూచిన రష్యా ఆ విప్లవానంతరం చెప్పుకోదగిన కృతులను ఉత్పాదించ లేకపోయింది.

ప్రజాస్వామిక రాజ్యమైన భారతదేశంలో గూడ ప్రభుత్వం రాష్ట్ర స్థాయిలోను, అఖిలభారత స్థాయిలోను అకాడమీలను నియమించి తన అధికారాన్ని ప్రస్ఫుటం చేస్తున్నది. కొన్ని రాష్ట్రాలు పాఠ్యగ్రంథాలను గూడ తామే ప్రకటిస్తూ ప్రాథమిక విద్యనుంచి ఉన్నత విద్య వరకూ గల చదువు సంధ్యలను గుప్పిట బిగించుకొన్నవి. విశ్వవిద్యాలయాలు కూడ మరెంతో కాలం స్వతంత్రంగా ఉండవు. అయితే కమ్యూనిస్టు రాజ్యాలలో ఉన్న కఠిన శాసనాలు ఇంతవరకూ లేకపోవటం ఒక్కటే అభినంద్యం. ఇక మన అకాడమీలచే సమాదృతి పొందుతున్న కావ్యాల విశిష్టత ఎవరికివారే ఊహించుకో వచ్చును. ముంజేతి కంకణం ఉండగా అద్దం దేనికి?

ఇంతకుముందు పేర్కొన్న వాటికంటె ప్రబలమైన విశేషం మరొకటి ఉన్నది. ఉత్తమ కృతుల ఆవిర్భావానికి సమాజంలో కొంత నిలుకడ అవసరం. సాంకేతిక విద్యా విజృంభణంతో మున్నెన్నడూ ఊహించనంత త్వరితంగా ఏ ఒక దేశమందో కాక ప్రపంచమందంతటా విపరీత పరిణామాలు వస్తున్నవి. వెనుకటి సామాజిక వ్యవస్థలన్నీ బదాబద లయ్యాయి. నిన్నటి స్థితిగతులు నేడు లేవు. నేడున్నవి రేపుండవు. ఈ పరిణామం అంతంతకూ తీవ్రతరం, శీఘ్రతరం అవుతున్నది. భౌతిక సుఖలాలసుడైన మానవుడు ఈ విపరీత త్వరిత పరిణామాలకు స్వాగతం చెబుతాడే కాని శ్రేయోదాయకాలు కావని నిరోధం కల్పించగలడా? మన దేశం శాంతిని కాంక్షించి, సైనిక వ్యయం తగ్గించుకొని తాను కోరుకొన్న మార్గాన జీవించటానికి యత్నించింది. కాని చైనా తన సైన్యాలను పంపి దురాక్రమణ జరిపింది. దీనితో ఆత్మరక్షణకోసం మన దేశం సైన్యాన్ని పెంచుకోవలసి వచ్చింది. ఆత్యయిక స్థితిని ప్రకటించి చైనా అనుసరించిన మార్గాలే అనుసరించి యుద్ధ సన్నద్ధం కావలసి వస్తున్నది. స్వాతంత్ర్యం కాపాడుకోదలచిన

దేశాలకు సాంకేతికవిద్యాబలిష్ఠ రాజ్యాల ప్రమాదం నుంచి రక్షించు కోవాలంటే ఆ సాంకేతిక విద్యాభివృద్ధికంటె గత్యంతరం ఉన్నదా? ఏది ఎలాఉన్నా ప్రపంచవ్యాప్తంగా విపరీత పరిణామం మహా ప్రవాహంవలె వచ్చిపడుతున్నప్పుడు ఏకైకంగా వ్యక్తులు గాని, రాజ్యాంగం గాని దానిని నిరోధించటం అసంభవంగా కనిపిస్తున్నది.

స్థితిగతులు ఇంత త్వరితంగా మారుతున్నప్పుడు రచయితకు గాని, పాఠకునకుగాని విస్పష్ట దృష్టి, విలువలు ఉండటానికి వీలున్నదా? ఈ ఇరుపక్షాలు విభ్రాంతాలై ప్రతిదీ తాత్కాలికమని భావించవా? ఇంతమాత్రాన లలితకళాసృష్టి మొదలంటు స్తంభించిపోతుందని చెప్ప లేము. చెప్పరాదు. కాని జీవితం నిలుకడలేక త్వరితగతిని మారుతు న్నప్పుడు తదనుగుణమైన మార్పులే సాహిత్యంలోను తక్కిన లలితకళ లోనువస్తవి. సమాధ్యవస్థాపాదకాలైన కృతులకు అవకాశంతక్కువ. తదాస్వాదన శక్తిగూడ సన్నగిలక తప్పదు. వెనుకటిలో వలె నవ్య కృతులు ఇకమీదట నాలుగు కాలాలపాటు నిలవటం అసంభవంగా కనిపిస్తున్నది. ఇంతకుమున్ను సమాదృతాలైన కృతులనే అయినట్లు, కానట్లు—విశ్వవిద్యాలయాలు ఆదరించవచ్చును. క్రొత్తగా వెలువడే రచనలు స్వల్పకాలం నిలిచి ఆమీద విస్మృతిపథంలో లీనమైపోతవి. ఈ రచనలయందలి వస్తుశిల్పాలుగూడ పత్రికావార్తలవలె ఉద్వేజ కాలుగాఉంటవి. అంటే పత్రికారచనమే (Journalism)సాహిత్యంగా చెలామణి అవుతుంది. ఈ లక్షణాలు ఇప్పుడే కొంతవరకు గోచరి స్తున్నవి.